

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 2 (58)

DOI: 10.15407/vuchk2022.02

Науковий
журнал

КИЇВ – 2022

DOI: 10.15407/vuchk

ISSN 2313-5883 (Print)
ISSN 2415-7619 (Online)

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (58) 2022 р.
doi: 10.15407/vuchk2022.02

Науковий журнал

Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік

Засновник:

Інститут історії України
Національної академії наук України

Редакційна колегія:

Руслана Давидюк — головний редактор
Олександр Рубльов — заступник головного редактора
Роман Подкур — заступник головного редактора
Ксенія Кузіна — відповідальний секретар
Олег Бажан, Ален Блюм/Alain Blum, Степан Борчук,
Геннадій Боряк, Валерій Васильєв,
Ванесса Вуазен/Vanessa Voisin, Любов Жванко,
Сергій Кокін, Хіроаки Куромія/Hiroaki Kuromiya,
Василь Міщанин, Ренат Ріжняк,
Станіслав Стемпень/Stanisław Stepień,
Юрій Шаповал, Лариса Якубова

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 29.11.2022 р.)

Журнал друкується за сприяння програми
журналів SUES4Journals (Supporting Ukrainian Editorial Staff)
<https://sues.hypotheses.org/411>

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві юстиції України
Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 23758-13598 ПР
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв – на авторах
Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів

3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 2 (58) 2022 р. – 240 с.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02>
ISSN 2313-5883 (Print)
ISSN 2415-7619 (Online)

© Інститут історії України НАН України, 2022

ЗМІСТ

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Петренко І. Продовольча диктатура російського комуністичного режиму в окупованій Україні (1920 р. – початок 1921 р.) 5

Ворожко В. Становлення радянського режиму секретності й таємно-шифрувальні підрозділи у 1918–1927 рр. 52

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Подкур Р. Губернські територіальні апарати ВЧК у радянській Україні на початку 1920-х рр. 89

Лісова В. «Наведення рум'ян на вельми пожухле обличчя старої сталінсько-брежнєвської школи»: інформаційно-пропагандистська діяльність КДБ УРСР у 1990–1991 рр. 136

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Радченко О. Доктор Артур Босс: «Я повинен був перекладати поблизу місця розстрілів у Бабиному Яру» 177

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Разиграєв О. Православні метричні книги як джерело до вивчення польсько-українського конфлікту у роки Другої світової війни (за матеріалами Луцького району Волинської області) 203

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ 235

CONTENT

STATE TERROR OF THE SOVIET ERA

Petrenko I. The food supply dictatorship of the Russian communist regime in occupied Ukraine (1920 – early 1921) 5

Vorozhko V. Formation of the Soviet regime of secrecy and secret-encryption units in 1918–1927 52

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

Podkur R. Provincial territorial Cheka offices in Soviet Ukraine in the early 1920s 89

Lisova V. «Putting blush on the very withered face of the old Stalin-Brezhnev school» – information and propaganda activities of the KGB of the Ukrainian SSR in 1990–1991 136

THE HISTORY OF WORLD WAR II

Radchenko O. Dr. Arthur Boss: «I had to be an interpreter near the place of mass extermination in Babyn Yar» 177

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

Razyhrayev O. Orthodox metrical books as a source for the study of the Polish-Ukrainian conflict during the Second World War (based on the materials of the Lutsk district of the Volyn Region) 203

BOOKSHELF 235

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02.005>

УДК: 94:323.282(477)«1920/1921»

*Іван ПЕТРЕНКО**

Продовольча диктатура російського комуністичного режиму в окупованій Україні (1920 р. – початок 1921 р.)

Мета – на підставі наукових праць та архівних документів дослідити цілі та перебіг реалізації російським комуністичним режимом продовольчої диктатури в Україні за період з початку 1920 р., коли більшовикам вдалося втретє окупувати більшу частину території УНР, і до запровадження «нової економічної політики» (НЕП) в березні 1921 р. Також з'ясувати реакцію українського суспільства на відповідну продовольчу диктатуру і терор.

* *Петренко Іван Євгенович* – кандидат історичних наук, заступник директора філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>; Ivanpetrenko753@gmail.com.

Методологія та методи. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості, усебічності. Для реалізації мети були використані проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, логічно-аналітичний та описовий методи.

Висновки. Для утвердження своєї диктатури, продовольчого забезпечення російських промислових центрів, лояльних категорій населення в самій Україні, Червоної армії, партійного, радянського, карального апарату, організації пролетарських революцій в Європі, російський комуністичний режим на чолі з В. Леніним потребував значних обсягів продовольчих і, насамперед, хлібних ресурсів. Отримати їх передбачалося, передусім, за рахунок хлібовиробничих регіонів України. Окупувавши на початку 1920 р. більшу частину території УНР, більшовики відразу відновили продовольчий визиск України, який був перерваний бойовими діями літа–осені 1919 р. На окупованій території було відновлено комуністичну політику і її складову – продовольчу диктатуру, головним чинником якої була продрозкладка. Москва, через своїх ставлеників, нав'язала Україні нереалістичний обсяг хлібної розкладки, який виконати в умовах занепаду аграрного сектору економіки було практично неможливо. Для її вилучення було задіяно широкий спектр адміністративних і карально-репересивних органів і заходів. Було відновлено Наркомат продовольства УСРР, під керівництвом якого сформовано воєнізовані продовольчі загони. Вони значною мірою склалися з російських робітників і утворювали окрему продармію, на яку покладалося завдання реалізації продовольчої диктатури. Водночас до визиску українських господарств окупаційний режим залучав частини Червоної армії, Української трудової армії, війська ВОХР тощо. Не дивлячись на широке застосування репресій і терору, виконання хлібної розкладки в 1920 р. фактично провалилося. Ключовими факторами, що призвели до цього, були: спротив українського селянства, організований антибільшовицький повстанський рух, а також війна радянської Росії проти УНР, Польщі та Білої армії П. Врангеля. Лише з остаточною окупацією УНР у листопаді 1920 р., більшовикам вдалося в повну силу підійти до реквізиційного грабунку українського продовольства. Пік виконання продрозкладки припав саме на кінець 1920 р. – першу третину 1921 р. Однак поглиблення продовольчої диктатури викликало новий потужний сплеск українського руху спротиву, що фактично переріс у новий фронт антибільшовицької боротьби. Він став одним із головних чинників, який змусив більшовиків перейти до нової економічної політики, замінивши продрозкладку продподатком. Проте введення в дію останнього затягнулося до осені 1921 р. До цього часу в Україні продовжувалася «викачка» розкладки із застосуванням усіх репресивно-каральних методів і заходів минулих років. Виснаження українського селянства продовольчим терором 1920 р. – початку 1921 р. призвело до значного зубожіння українського сільськогосподарського сектору. Це, зокрема, негативно вплинуло на по-

сівну кампанію весни 1921 р., що у поєднанні з продовженням продрозкладки та позаекономічними методами примусу, систематичним вивезенням зерна в Росію, а також важкими погодними умовами літа 1921 р., викликало масовий голод в Україні. Він, у свою чергу, завдав відчутного удару по антибільшовицькому повстанському руху.

Ключові слова: хліб, зерно, продрозкладка, продзагони, більшовики, продовольча диктатура, Україна, УНР, УСРР.

Сьогодні Росія вчергове веде загарбницьку війну проти незалежної України. Одним із ключових її аспектів є продовольчий грабунок і терор, спрямований проти нашої держави. Зокрема, з окупованих українських територій до Росії вивозяться значні обсяги збіжжя та сільськогосподарської техніки, блокуються українські порти і торгові шляхи, нищиться аграрна інфраструктура тощо. Цим Москва намагається створити не лише продовольчі труднощі та гуманітарну кризу в Україні, а й спричинити суттєвий зерновий дисбаланс на світових ринках. Це може призвести до тяжких продовольчих наслідків у багатьох країнах світу, що залежать від українського зерна.

Будучи вихідцями із компартійно-радянської системи, у тому числі із КДБ, сучасні кремлівські очільники обізнані з методами антиукраїнської діяльності своїх більшовицьких попередників і намагаються застосовувати їх нині. У минулому столітті російський комуністичний режим на чолі з В. Леніним здійснював масштабний продовольчий грабунок українців, широко використовуючи репресії і терор. Цей злочин, у тих історичних реаліях, мав свою мету, специфіку і наслідки, дослідження яких є актуальним в умовах сьогодення.

У наукових розвідках проблему більшовицької продовольчої диктатури на окупованій території України до введення НЕПу висвітлювали В. Ревегук, О. Ганжа, Н. Ковальова, В. Сокирська, Я. Малик, І. Петренко, Б. Хорошун¹. Однак обрана тема

¹ Ревегук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). [Електронний ресурс]. – URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-v-ukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34> (дата звернення 03.12.2022); Ганжа О.І. Українське селянство у період становлення тоталітарного ре-

недостатньо висвітлена і потребує подальшого всебічного дослідження.

На початок 1920 р., отримавши перемогу в боях проти Армії УНР, Білої армії генерала А. Денікіна, військам РСФРР втретє вдалося окупувати більшу частину території УНР і відновити маріонеткову радянську республіку (УСРР). Отже, у більшовиків з'явилася можливість повернутися до «викачки» українського хліба, перерваної воєнними діями літа–осені 1919 р.

Світло на реальне ставлення і плани російських комуністів щодо України проливає звіт до ЦК КП(б)У уповноваженого по налагодженню в Одеській губернії компартійно-радянського апарату П. Бляхіна від 20 червня 1920 р. Він наголошував, що

«і в робітничому питанні, і в продовольчому, і в сфері військової справи [...] необхідно почати “закручувати” Україну все міцніше і міцніше, щоб з неї потік, нарешті, життєдайний сік не тільки до Харкова, але і до Москви».

Досягти цієї мети вважалося можливим завдяки військовим силам із Росії. Як писав П. Бляхін:

«ця сила... має бути надана Великоросією, оскільки лише наш червоноармієць, зголоднілий на півночі [...], з великим задоволенням виконає цю місію»².

У 1920 р. більшовики продовжили в Україні продовольчу диктатуру шляхом відновлення примусової продрозкладки (вперше була запроваджена в Україні в квітні 1919 р.). Цей крок було схвалено Москвою у грудні 1919 р. у резолюції VIII конфе-

жиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.; Ковальова Н.А. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. – Дніпропетровськ: ЛІРА, 2016. – 368 с.; Сокирська В.В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. // Український селянин. – 2018. – Вип. 20. – С. 35–39.; Малик Я. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919–1920 рр. в Україні // Ефективність державного управління: зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 37. – С. 87–94.; Петренко І.Д. Колгоспне кріпацтво. – К.: Ярославів вал, 2021. – 636 с.; Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 35 с.

² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 136, арк. 27.

ренції РКП(б) «Про радянську владу в Україні»³. В. Ленін і його поплічники сподівалися у такий спосіб отримати значні хлібні ресурси для задоволення потреб пролетарських центрів Росії (переважно Москви і Петрограда). Зокрема, у січні–лютому 1920 р. (щойно російські комуністи вчергове увірвалися до України) відправлено продмаршрути для робітників Петрограда обсягом 68 тис. пудів, а також 24 вагони на адресу московських продорганів⁴. Також збіжжя було необхідне для постачання робітників й інших лояльних більшовикам категорій населення в окупованій Україні, забезпечення частин РСЧА, величезного партійного, радянського і карального апарату, налагодження виробничого процесу на Донбасі, звідки планували брати необхідні обсяги вугілля для відновлення транспорту і промисловості. Так, лише з 8 лютого по 19 березня 1920 р. до Донбасу із інших регіонів України було відправлено майже 190 тис. пудів хлібофуражу⁵. Також використання хлібного продовольства передбачалося для організації масштабного революційного походу до Європи. Зазначимо, що у жовтні 1920 р. Й. Сталін, виступаючи на крайовій нараді комуністичних організацій Дону і Кавказу, підкреслив, що успіх пролетарських революцій в європейських країнах залежить від їх підтримки відповідним хлібним фондом, без якого «перемога революції на Заході була б надто складною»⁶.

Водночас монополія на хліб мала бути ключовим чинником утвердження комуністичної диктатури. Свого часу В. Ленін зазначав:

«Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках пролетарської держави, в руках повновладних Рад, най-

³ Протоколы съездов и конференций Всесоюзной коммунистической партии (б). Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. – М.: Партиздат, 1934. – С. 186.

⁴ Трудовая армия. Орган Украинского Совета Трудовой Армии. – 1920. – № 3. – 27 березня. – С. 3.

⁵ Там же. – № 6. – 14 квітня. – С. 4.

⁶ Сталин И.В. Сочинения. М.: ОГИЗ; Госиздат полит. лит-ры, 1947. – Т. 4. – С. 380.

могутнішим засобом обліку та контролю... Це засіб контролю та примусу до праці сильніший за закони конвенту та його гільйотини. Гільйотина тільки залякувала, лише зламувала активний опір. Нам цього замало»⁷.

Вождь російського пролетаріату недвозначно давав зрозуміти, що незгідних з діями режиму схилитимуть до покори штучно створеними умовами голодного виживання, через тотальний контроль над розподілом продовольства.

У розрахунках щодо визначення зернового потенціалу українських господарств більшовики керувалися штучно завищеними показниками хлібних надлишків, які оцінювалися приблизно у 600 млн пудів. Тому, у лютому 1920 р. Москва навіязала Україні непомірну хлібну розкладку з врожаю 1919 р. обсягом 160 млн пудів (відповідний декрет 26 лютого ухвалив Раднарком УСРР на чолі з Х. Раковським)⁸. До цього моменту продзаготівельна робота на окупованих теренах УНР йшла хаотично, без будь-якої системи. Як зазначав нарком продовольства УСРР М. Владіміров (направлений в Україну з Москви):

«Наркомпроду довелося зіштовхнутися з питанням про розкладку, оскільки без неї робота йшла вкрай хаотично. В одних місцях збирали без всякого обліку, в інших встановлювалося подесятинне обкладання, як кому заманеться»⁹.

Розкладка по регіонам була наступною:

Донецька	губернія	– 1,1	млн пудів		
Волинська	–"	– 2,1	–"	–"	
Катеринославська	–"	– 37,9	–"	–"	
Київська	–"	– 13,6	–"	–"	
Одеська	–"	– 17	–"	–"	

⁷ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1969. – Т. 34. – С. 310–311.

⁸ Бюллетень Опродкомарма XII. – 1920. – № 1. – 3 квітня. – С. 2; Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – Т. 2. – С. 168–170; Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К.: Альтернативи, 2003. – С. 384.

⁹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. – С. 383–384.

Полтавська губернія	– 24	млн пудів			
Подільська	–"	– 5,2	–"	–"	
Харківська	–"	– 9,8	–"	–"	
Херсонська	–"	– 47,2	–"	–"	
Чернігівська	–"	– 2,3	–"	–"	¹⁰ .

Таким чином, найбільший тягар хлібовилучення (понад 100 млн пудів) припадав саме на південні губернії, які мали, зазвичай, найбільшу зернову врожайність. Власне, сюди комуністичний режим прагнув спрямувати головне вістря своєї проддиктатури.

Вищезазначену кількість зернових планували акумулювати в чотири етапи. До 7 березня 1920 р. мало надійти 30% від загального обсягу. До 1 червня – 25%, до 16 червня – 35%, й до 1 липня – залишок в 10%¹¹. Заразом Москва вимагала щоденно відвантажувати для Росії 100 вагонів із вже зібраним хлібом¹².

Для забезпечення лояльності й підтримки з боку бідноти та незаможного селянства, передбачалося залишати в губерніях, в якості особливого фонду, від 10 до 25% збіжжя, вилученого за розкладкою¹³.

У декреті від 26 лютого 1920 р. зазначалося:

«Сільське населення, яке виробляє зернові продукти, зобов'язується під страхом суворої відповідальності здати державі за [...] твердими цінами належну кількість зернових продуктів»¹⁴.

Визначені ціни були в рази заниженими і не відповідали ринковим. Для прикладу, ще в 1919 р. на Лівобережжі ринкова вартість 1 пуда хліба становила майже 300 радянських рублів, а наркомпрод УСРР затвердив ціну 18,4 руб.¹⁵ Декрет встанов-

¹⁰ Бюллетень Опродкомарма XII. – 1920. – № 1. – 3 квітня. – С. 2.

¹¹ Там само.

¹² Марочко В. Продрозкладка. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 25.

¹³ Бюллетень Опродкомарма XII. – 1920. – № 1. – 3 квітня. – С. 2.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення // Війна з державою чи за державу? Селянський

лював (в залежності від губернії) тверді ціни на пшеницю у діапазоні від 36 до 58 руб. за пуд. Відповідно на жито й овес ціновий люфт був від 34 до 46 руб.¹⁶

По суті це був відвертий реквізиційний грабунок українських господарів. Часто обсяг збіжжя, який підлягав «викачці», фактично не залежав від обсягу реального виробництва. Більшовицькі продоргани робили приблизні розрахунки на основі довоєнних показників, що не враховували неврожаї, спричинені війною руйнування, зменшення посівів, демографічні зміни тощо. Один із делегатів IV конференції КП(б)У (17–23 березня 1920 р.), розповідаючи про продполітику М. Владімірова та визначений обсяг розкладки, влучно підмітив:

«Це нездійсненні мрії, якими вони захоплюються, ті цифри, які вони вигадують і списують зі стелі, ті розкладки, які кабінетним чином складаються і перескладаються кожного дня»¹⁷.

Для більшовиків було головне задовольнити свої продовольчі плани, навіть якщо вони суперечили об'єктивній реальності. Поширеним явищем було вилучення у селян хліба без будь-яких обмежень, компенсацій, незважаючи на їхні норми споживання і господарські потреби. Це підтверджували слова наркома продовольства РСФРР О. Цюрупи:

«Через різке зменшення виробництва хліба все, що ми повинні дістати для нужд і для задоволення потреб пролетарських центрів і голодуючих районів Росії, все треба було брати із звичайної норми споживання селян»¹⁸.

Зі свого боку, В. Ленін свідчив, що

«країна не могла інакше чинити, як брати продовольчі надлишки з селянства, хоч би навіть не відшкодовуючи їх ніякими іншими засобами»¹⁹.

повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – С. 283.

¹⁶ Бюллетень Опродкомарма XII. – 1920. – № 1. – 3 квітня. – С. 2.

¹⁷ Четверта конференція КП(б)У 17–23 березня 1920 р. – С. 407.

¹⁸ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 109.

¹⁹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М., 1970. – Т. 43. – С. 14.

Окрім хлібної розкладки, у 1920 р. продовольчі органи мали реквізувати значну кількість домашньої худоби. Українське селянство (абсолютну більшість якого становили етнічні українці) мало здати окупаційному режиму 218 тис. голів великої рогатої худоби, 902 тис. овець, 800 тис. свиней. У вересні 1920 р. було оголошено про вилучення 29 тис. голів робочих волів²⁰. Також в українських губерніях у 1920 р. мали зібрати 19,3 млн пудів картоплі, яку також планували вивозити для потреб армії й РСФРР. Лише у квітні місяці передбачалося відвантажити для Росії 1 млн пудів²¹.

Більшовики декларували, що розкладка буде вилучатися з господарств із площею орної землі понад 3 десятини. Водночас у декреті було вміщено норму, що передбачала можливість вилучення хліба з малоземельних господарств (менше 3 десятин). Вона мала бути реалізована в разі незбору продорганами до першого визначеного терміну 30% розкладки, а також, якщо

«більш заможні селяни не виконають свого обов'язку перед соціалістичною державою, або тому, що менш заможні селяни візьмуть на себе ганебну роль укривачів хліба заможних селян»²².

Бойові дії 1919 р., а також більшовицький і білогвардійський продовольчий терор, спричинили руйнування сільського господарства УНР. Відбулося скорочення посівних площ, поголів'я худоби, зубожіння значної маси агропромисловців тощо. У 1920 р. посівна площа під продовольчі хліби й овес (за підрахунками дослідника А. Альтермана) склала 14,4 млн десятин, а в 1918 р. вона дорівнювала 17,9 млн²³. Водночас, за даними С. Струмліна (економіста, відомого діяча Держплану РСФРР), означена площа по Україні (включно з Кримом) становила лише 12,8 млн деся-

²⁰ Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917–1921 гг. Некоторые проблемы истории. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 159.

²¹ Трудовая армия. Орган Украинского Совета Трудовой Армии. – 1920. – № 4. – 31 березня. – С. 4.

²² Бюллетень Опродкомарма XII. – 1920. – № 1. – 3 квітня. – С. 2;

²³ Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. – Гос. изд-во Украины, 1923. – С. 111.

тин²⁴. Негативний вплив у цьому зв'язку мала також продрозкладка, що позбавляла господарів стимулу до праці й змушувала виробляти мінімум, достатній для задоволення лише власних потреб. За таких обставин українські селяни різними способами намагалися чинити спротив більшовицькому насиллю, прагнути зберегти від реквізицій результати своєї важкої праці.

19 березня 1920 р., виступаючи на IV конференції КП(б)У, Й. Сталін критикував більшовицькі продовольчі органи за недостатній розмір встановленої для України хлібної розкладки. Він наголошував однопартійцям, що з минулого врожаю в Україні накопичилося не менше 600 млн пудів хлібних надлишків, які при відповідному напруженні сил можна було б взяти²⁵. Проте водночас змушений був констатувати, що на березень 1920 р. хлібозаготівельна робота в Україні фактично провалилася. Заплановані на початок березня 30% розкладки витиснути з українців так і не вдалося. За словами Й. Сталіна:

«в умовах, коли махновці буквально полюють на продовольчих працівників, в умовах куркульських повстань в деяких районах нам вдалося зібрати всього близько двох мільйонів замість 40 мільйонів»²⁶.

Поширеним явищем у всіх губерніях України були резолюції селянських зборів про відмову здавати хліб більшовикам. Ця проблема гостро постала перед комуністичними очільниками. На IV конференції КП(б)У цього питання торкався нарком продовольства УСРР М. Владіміров, зазначаючи, що відповідні резолюції були ухвалені селянськими громадами Харківської і Полтавської губерній. В останній, за твердженням наркома,

«не тільки ухвалюють резолюції, а хліба не дають зовсім»²⁷.

У першому кварталі 1920 р. більшовицьким продорганам вдалося добути в Україні загалом 6,2 млн пудів продовольства

²⁴ Струмилин С.Г. На плановом фронті. 1920–1930 гг. – М.: Госиздат лит. лит-ры, 1958. – С. 28.

²⁵ Сталін І.В. Сочинения. – С. 298.

²⁶ Там же. – С. 299.

²⁷ Четверта конференція КП(б)У 17–23 березня 1920 р. – С. 384.

(здебільшого хліба). Значна його маса була отримана не заготівельним шляхом (оскільки продоргани були в стадії формування, а продробота велася хаотично і лише набирала обертів), а потрапила до більшовицьких рук вже в акумульованому вигляді. Це продовольство можна розділити на декілька категорій. Перша – це трофейне продовольство, орієнтовно 1,2 млн пудів. До другої категорії відносилось збіжжя, залишене Білою армією генерала А. Денікіна на зсипних пунктах у Мелітополі й Бердянську. Лише в Мелітополі було зоставлено близько 600–700 тис. пудів. Третя категорія – зернові, які були взяті з поміщицьких клунь. Так, у Харківській губернії продорганами шляхом заготівлі було отримано незначну кількість хліба, тоді як із поміщицьких господарств вдалося вивезти майже 300 тис. пудів. Так само і в Полтавській губернії, де реквізували у селян не більше 100 тис. пудів, а з поміщицьких клунь забрали 400 тис. пудів. Подібна ситуація була у Київській губернії²⁸.

Головним завданням для більшовиків у перші місяці окупації України було якомога швидше накопичити достатній хлібний фонд за умови нерозпорошення обмежених сил прод-апарату. Тому вирішили сконцентруватися в окремих ударних пунктах. За такі було визначено найбільш врожайні зернові повіти Півдня України – Мелітопольський, Бердянський і Херсонський. Ще одним ударним регіоном визначено Полтавську губернію, куди було направлено надійних працівників. Полтавський хліб мав стати резервним, у разі повторної втрати південних регіонів України. Однак у Полтавській губернії продробота в січні–березні 1920 р. фактично забуксувала. Як згадував нарком М. Владіміров:

«Продовольство було розпорошено за окремими селянськими господарствами. Тут був необхідний сильний тиск радянської влади. Результати Полтавської губернії виявилися сумними»²⁹.

Реакцію українського селянства на продовольчу політику більшовиків добре характеризують такі приклади. У березні 1920 р. селяни села Привільне Херсонської губернії відмовили-

²⁸ Четверта конференція КП(б)У 17–23 березня 1920 р. – С. 385–386.

²⁹ Там само. – С. 387.

ся збирати й постачати продовольство до волосного ревкому. На початку травня 1920 р. збори села відмовилися виконувати наказ місцевого продкомісара про здачу лишків хліба. У лютому–березні 1920 р. громада села Олександрівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії вимагала суттєвого зменшення хлібного збору, а також повного скасування поставки великої рогатої худоби для Червоної армії. У червні–липні сільські збори села Томаківка Катеринославської губернії ухвалили рішення про відмову виконувати зернову розкладку³⁰.

Типовою для України того часу була ситуація в Ананіївському повіті Одеської губернії. Відповідно до розкладки, там мали реквізувати 3,5 млн пудів хліба, тоді як на початок червня 1920 р. вдалося зібрати лише 20 тис. пудів³¹. Одночасно в Прилуцькому повіті Полтавської губернії з розкладки у 3 млн пудів вилучили лише 100 тис. У волостях Харківської губернії до липня 1920 р. більшовики змогли реквізувати від 12 до 25% запланованого розкладкою збіжжя³².

Для максимального виконання хлібної розкладки російський комуністичний режим вдався до позаекономічного примусу, залучаючи до продовольчого терору всі наявні адміністративні, військові й каральні сили. Так, у січні 1920 р. Всеукраїнським ревкомом і Реввійськрадою Південного фронту РСЧА (з січня 1920 р. перейменованій на Південно-Західний) було видано наказ про організацію продовольчої справи на підконтрольній Червоній армії території України³³. Її реалізація поклядалася на Особливу продовольчу комісію Південного фронту (Опродкомпівд), очільником якої було призначено М. Владімірова, його заступником – М. Каттеля³⁴. Місцеві радянсько-компартійні органи влади зобов'язувалися всіляко сприяти роботі комісії.

³⁰ Ковальова Н.А. Селяни, поміщики і держава... – С. 300–301.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 136, арк. 27.

³² Ковальова Н.А. Селяни, поміщики і держава... – С. 297, 301.

³³ Сокирська В.В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. – С. 36.

³⁴ Воспоминания тов. М. И. Калмановича о продроботе // Продовольственная газета. – 1923. – № 8. – 17 февраля – С. 4.

Будь-який спротив мав каратися притягненням «до суду за всією суворістю законів воєнного часу»³⁵. На окупованій більшовиками території УНР з лютого 1920 р. почали діяти губернські особливі військово-продовольчі комісії (опродкомгуби), які утворювали і керували роботою відповідних повітових організацій. Очолювали роботу опродкомгубів продовольчі комісари, яких назначав наркомпрод УСРР. Структура опродкомгубів була сформована на основі губернських і повітових продовольчих комітетів, що існували у 1919 р. Нові органи по суті і по формі були військовими, а не цивільними продорганізаціями й мали права військових комісій. Вони контролювали проведення продрозкладки, керували продзагонами, організовували забезпечення продовольством частин Червоної армії тощо. Опродкомгуби були безпосередньо підконтрольні наркомпроду УСРР. Інституційна структура останнього наново сформувалася у лютому 1920 р. на базі Опродкомпівду. Наркомом продовольства УСРР Москва призначила все того ж М. Владімірова³⁶.

Поряд із опродкомгубами діяли опродкомарми – особливі продовольчі комісії армій, які дислокувалися на окупованих українських теренах. Відповідно до наказу М. Владімірова, були розмежовані сфери роботи й завдання цих органів. У документі зазначалося:

«Опродкомгуби і Опродкомарми в однаковій мірі є військово-продовольчими організаціями, які виконують бойові завдання: опродкомгуби – проведення в життя законів про розверстку й загальне керівництво продроботою в межах відведеної їм губернії, з безпосереднім їх підпорядкуванням народному комісару по продовольству. Опродкомарми – повне і безперервне продовольче забезпечення армії, з безпосереднім їх підпорядкуванням Опродкомпівдзаху [особлива продовольча комісія Південно-Західного фронту. – І. П.]».

Опродкомармам для продовольчих заготівель відводилася смуга в 50 верст від лінії бойового зіткнення³⁷.

³⁵ Сокирська В.В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. – С. 36.

³⁶ Воспоминания тов. М. И. Калмановича о продроботе. – С. 4.

³⁷ Бюллетень Опродкомарма XII. – 1920. – № 1. – 3 квітня. – С. 2–3.

До кінця 1920 р. весь апарат УСРР налічував орієнтовно 50 тис. працівників³⁸. Значна частина керівних посад різних рівнів в апараті наркомпроду була зайнята направленими з Росії кадрами. Упродовж 1920 р. в радянську Україну з РСФРР відряджено понад 1800 осіб, які послили ключові посади в продовольчому апараті республіки³⁹.

У розпорядженні наркомпроду УСРР були численні воєнізовані продовольчі загони, які фактично утворювали окрему продармію. Продзагони переважно склалися з пролетарів, значна частина яких була із Росії. Це підтверджував нарком продовольства УСРР у 1919 р. О. Шліхтер:

«продовольчі загони комплектувалися із робітників [...], це були робітники майже виключно пітерські і московські»⁴⁰.

IV Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся у Харкові 16–20 травня 1920 р., схвалив курс на «оробітничення» продовольчих загонів. Рішенням з'їзду передбачалося направити у сільську місцевість для вилучення продовольства тисячі робітників⁴¹.

Із грудня 1919 р. по березень 1920 р. ЦК РКП(б) направив на продроботу на окуповану територію УНР 350 компартійних і радянських працівників, і 500 робітників⁴². Із квітня по листопад 1920 р. для вирішення продовольчих завдань в Україні мобілізовано 10,5 тис. робітників, з яких понад 1,3 тис. – комуністи⁴³. За іншими даними, з квітня по вересень 1920 р. КП(б)У направила на продроботу до 15 тис. робітників, зокрема 2 тис.

³⁸ *Богуцький В.* Октябрь 1917 г. – февраль 1920 и 1923 гг. // Продовольственная газета. – 1923. – №8. – 17 февраля. – С. 2.

³⁹ *Ревезук В.* Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років).

⁴⁰ *Стрижков Ю.К.* Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции. 1917–1921 гг. – М.: Изд-во наука, 1973. – С. 220.

⁴¹ *Сокирська В.В.* Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. – С. 36.

⁴² *Стрижков Ю.К.* Продовольственные отряды... – С. 223.; Протоколы съездов и конференций Всесоюзной коммунистической партии (б). Девятый съезд РКП(б) (март–апрель 1920 г.). – М.: Парт. изд-во, 1934. – С. 482.

⁴³ *Стрижков Ю.К.* Продовольственные отряды... – С. 245.

комуністів⁴⁴. Багатьох із них залучали до продзагонів. Станом на кінець жовтня 1920 р. в Україні загальна чисельність продзагонівців становила 5309 осіб⁴⁵. Усього для реалізації продовольчої розкладки у села України у 1920 р. було направлено майже 39 тис. осіб, із них комуністи становили 26,9%⁴⁶.

Для посилення продовольчого грабунку України та формування суто робітничих продзагонів у травні 1920 р. було створено Українське відділення Военпродбюро ВЦРПС (Укрвоєнпродбюро). Під його керівництвом у губерніях України почали роботу відповідні робітничі бюро (губроббюро), що займалися практичним управлінням робітничими продзагонами на місцях. Так, у Харківській губернії діяло 12 місцевих і 11 московських робітничих продзагонів воєнпродбюро (загалом 675 осіб). Їм вдалося за серпень–грудень 1920 р. реквізувати у губернії майже 640 тис. пудів зернових продуктів. У Полтавській губернії реквізиціями займалися 3 місцеві і 5 московських загонів (загалом – 251 особа). За вересень–жовтень 1920 р. вони змогли витиснути з полтавських селян 226 тис. пудів хліба. В Одеській губернії упродовж 1920 р. для роботи в селі було мобілізовано загалом майже 3 тис. робітників. Одеське губроббюро запровадило для них військове навчання для покращення дисципліни і посилення продуктивності продроботи. У віданні одеського губроббюро у другій половині 1920 р. було 32 місцеві і 2 російські загони. Висловлювалася потреба залучення ще додаткових 5 загонів із Росії для посилення роботи досвідченими робітниками «з півночі» й переймання відповідного російського досвіду. В окремі періоди 1920 р. в Одеській губернії діяло близько сотні робітничих загонів. У Миколаївській губернії грабунком українців займалися 7 місцевих і 5 російських робітничих загонів (432 особи)⁴⁷. Із 15 жовтня 1920 р. по березень

⁴⁴ *Терещенко Ю.І.* Політика «Воєнного комунізму» на Україні (1919–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 10. – С. 83.

⁴⁵ *Стрижков Ю.К.* Продовольственные отряды... – С. 245.

⁴⁶ *Малик. Я.* Тоталітарний напрям продовольчої політики... – С. 92.

⁴⁷ Из истории борьбы продовольственных отрядов рабочих за хлеб и укрепление советской власти (1918–1920 гг.) // Красный архив. – 1938. – Т. 4/5 (88/89). – С. 140–142.

1921 р. в Україні орудувало 263 загони воєнпродбюро, які об'єднували 9558 робітників⁴⁸. Фактично опродкомгуби і губроббюро діяли паралельно, нерідко конфліктуючи через виконання зернозаготівельного плану.

Окрім збору продрозкладки, продзагони наркомпроду і воєнпродбюро брали активну участь у створенні комітетів незаможних селян (комнезами), експропріації куркулів, агітаційно-пропагандистській роботі, придушенні українського руху спротиву.

У процес вилучення українського хліба була залучена Українська трудова армія, яка в січні 1920 р. почала формуватися з окремих частин Південно-Західного фронту РСЧА. Одним із головних завдань Укртрудармії було налагодження виробничого процесу на Донбасі й забезпечення його продовольством. Наприклад, у лютому 1920 р. В. Ленін радив Й. Сталіну (очолював Раду Української трудової армії) займати полками й ескадронами трудармії волості навколо Донбасу і проводити розкладку в повному обсязі. Водночас продзагони, поповнившись харківськими і донецькими робітниками, мали прийти на допомогу трудармійцям⁴⁹. Для полегшення продовольчого забезпечення Донбасу в березні 1920 р. постановою Ради Укртрудармії було утворено Донецьку губернію, до якої приєднали окремі хлібовиробничі волості і цілі повіти Харківської і Катеринославської губерній, а також території Облaсті Війська Донського, зокрема Таганрозьку округу.

Деякі «здобутки» продовольчої роботи трудармійців у березні 1920 р. відображені у наступних цифрах:

- 15–16 березня 1920 р. зібрано майже 42 тис. пудів хліба;
- 17 березня у хлібозаготівлі брало участь 910 армійців, які звели на зсипні пункти 1,5 тис. пудів збіжжя й завантажили 12 вагонів вівса;
- 20 березня підвезли до залізничних станцій 2,1 тис. пудів хліба, з яких завантажили 1,2 тис., а також 6 вагонів вівса;

⁴⁸ Из истории борьбы продовольственных отрядов рабочих за хлеб и укрепление советской власти (1918–1920 гг.). – С. 105.

⁴⁹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 51. – С. 135.

22 березня – зібрали 12 тис. пудів зерна й організували охорону зсипних пунктів у Мелітопольському повіті;
23 березня у продроботі задіяно 1329 бійців, вивезено з Богодухівського району майже 4 тис. пудів зернопродуктів;
26 березня – вилучили ще 4,8 тис. пудів хліба, а 30 березня завантажили 1,5 тис. пудів⁵⁰.

Окремі результати продовольчої діяльності трудармійців відображало зведення про роботу Укртрудармії за перший тиждень червня 1920 р., де зазначалося, що за цей час заготовлено 21,5 тис. пудів хліба для Червоної армії, крім того, додатково зібрано 13,2 тис. пудів, а також відвантажено і перевезено ще понад 3 тис. пудів. Для цього було задіяно 5177 трудармійців⁵¹.

Не забували більшовики й про використання на українському продовольчому «фронті» регулярних частин РСЧА. Як приклад, у квітні 1920 р. бойові підрозділи 14-ї армії РСЧА долучилися до ревізії хліба і придушення спротиву у селі Злинка Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, громада якого відмовилася визнавати більшовицьку владу й виконувати вимоги продовольчих загонів. Не дивлячись на мужній опір, який тривав два дні, село було винищене червоноармійцями із застосуванням артилерії. Окупанти знищили понад 300 хат, більшість жителів було вбито або піддано репресіям. Подібна каральна акція у серпні 1920 р. спіткала також села Інгуло-Кам'янку, Губівку, Куцівку, Лозуватку Єлисаветградського повіту⁵². Власне кажучи, такі дії червоноармійських підрозділів широко застосовувалися по всій тогочасній окупованій території УНР.

Улітку 1920 р., у розпал війни проти Польщі й УНР, у Москві розглядалося питання системного залучення червоноармійців для збору хліба в Україні. Наприкінці липня 1920 р. В. Ленін писав членам Ради праці і оборони РСФРР:

⁵⁰ Трудовая армия. Орган Украинского Совета Трудовой Армии. – 1920. – № 3. – 27 березня. – С. 1; № 4. – 31 березня. – С. 1; № 6. – 14 квітня. – С. 1.

⁵¹ Стрижков Ю.К. Продовольственные отряды... – С. 213.

⁵² Петренко І.Д. Колгоспне кріпацтво. – С. 26–27.

«Військам Кавкфронту йти пішки через всю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у кожну волость (з приблизно 1900 волостей України) заходила двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для виконання (і потім перевірки виконання) наступних завдань: (а) збирання продовольства (за розкладкою); (б) складання на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян та під їхньою відповідальністю подвійного (проти розкладки) запасу продовольства[...]⁵³».

Для кращого втілення у життя означених завдань у комуністичні осередки військових частин мали бути направлені відповідальні комісари й інструктори із числа робітників Москви, Петрограда, Іваново-Вознесенська тощо. Наприклад, на Полтавщині частини Першої Кінної армії, що передислоковувалися з Північного Кавказу на радянсько-польський фронт, брали активну участь у вилученні продовольства й придушенні спротиву українських господарів. Так, були спалені села Лютенька, Сари, хутори Красний Кут та Максимці, мешканці яких опиралися продрозкладковому грабунку й надавали підтримку місцевим повстанським загонам⁵⁴.

До продовольчого терору також підключали війська ВОХР⁵⁵ (Війська внутрішньої охорони республіки). Із квітня по вересень 1920 р. з Росії в Україну для продроботи і придушення повстань було перекинуто близько 28 тис. бійців військ ВОХР⁵⁶. Для прикладу, 9 червня 1920 р. політуправління ВОХР повідомляло, що по всій Полтавській губернії були дислоковані частини

⁵³ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 51. – С. 245.

⁵⁴ *Ревезук В.* Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років).

⁵⁵ Постановою Ради робітничої і селянської оборони РСФРР у травні 1919 р. всі допоміжні війська, що знаходилися у розпорядженні ВНК, наркомпроду тощо, і виконували всі види охорони, були реорганізовані у Війська внутрішньої охорони республіки (ВОХР) і передані до наркомату внутрішніх справ. Управління військами покладалося на штаб військ ВОХР, перейменованій зі штабу військ ВНК. У вересні 1920 р. війська ВОХР включені до складу Військ внутрішньої служби (війська ВНУС).

⁵⁶ *Стрижков Ю.К.* Продовольственные отряды... – С. 223.

49-ї бригади, що займалися боротьбою з повстанцями і «викачкою» продовольства⁵⁷. Подібні явища впродовж 1920 р. спостерігалися і в інших губерніях України.

Для утвердження своєї диктатури у сільській місцевості більшовики прагнули розшарувати українське село, роблячи ставку на бідноту і незаможних селян. Вони, діючи через комнезами, мали стати опорою комуністичного режиму у боротьбі проти решти селянства. Комнезами на місцях здійснювали подвійний облік хліба, проводили обшуки і реквізиції продовольства нарівні із продзагонами, допомагали їм у придушенні селянського спротиву тощо. Однак більшість українського селянства, зокрема й незаможного, зустрівшись на практиці з більшовицькою політикою, були вороже налаштовані до неї і її провідників. Маємо погодитися з тезою, що невдачі більшовизму в українському селі полягали

«не тільки у слабкій [...] розшарованості села, існуванні єдиного селянського світу зі сталою культурою, спільною свідомістю та світоглядом, а й у самому більшовизмі. Ця політична сила була привнесена 1919 р. з Росії і практично не знайшла для себе в українському селі ні соціальної, ні національної опори»⁵⁸.

Окрему роль у проведенні репресій і виконанні продовольчого плану відігравали так звані революційні трійки і революційні трибунали, які більшовики активно використовували в Україні для придушення опору. У звіті Єлисаветградського повітового продовольчого комісара за жовтень 1920 р. відмічалося, що надходження продрозкладки було більшим у тих селах і волостях повіту, де енергійно діяли «продревтрійки» і «продревтрибунали»⁵⁹.

Одним із засобів примусу українських селян здавати хліб комуністичному режиму було блокування надходження в села споживчих товарів, таких як сіль, цукор тощо. М. Владіміров зазначив:

⁵⁷ *Стрижков Ю.К.* Продовольственные отряды... – С. 222.

⁵⁸ *Ісаков П.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921). – С. 284–285.

⁵⁹ *Петренко І.Д.* Колгоспне кріпацтво. – С. 28.

«на Україні довелося стати на шлях постачання населення, за якого лише та волость може отримати певну кількість товарів, яка виконала розкладку»⁶⁰.

Ще в січні 1920 р., згадуючи про продрозкладку у Полтавській губернії, він наголошував, що

«та волость, яка виконає розкладку в терміни [...], буде отримувати встановлену для неї кількість солі, цукру, цвяхів, підков, колес і т. д. [...] І, навпаки, та волость, яка не виконає розкладку в перший термін, позбавляється права на отримання будь-яких товарів і буде занесена на чорну дошку ворогів радянської влади [...]»⁶¹.

Згодом Й. Сталін використає подібний репресивний інструмент «чорних дощок» для здійснення геноциду українців у 1932–1933 рр. Заразом режим забороняв селянам вільну реалізацію своєї продукції на ринках, встановлюючи на дорогах і вузлових залізничних станціях озброєні загороджувальні загони.

За невиконання продрозкладки й спротив більшовицькому терору українці потрапляли до таборів примусових робіт. Лише в Чернігівській губернії їх нараховувалося 11⁶². Приміром, у липні 1920 р. каральний загін 12-ї армії РСЧА заарештував усіх жінок і дітей на хуторі Панщина Шосткинського повіту Чернігівської губернії і відправив до відповідного табору в Глухові. Майно селян конфісковано, а хутір спалено⁶³. Також селян, які противилися злочинній розкладці, часто брали в заручники, змушуючи у такий спосіб віддати встановлений обсяг хліба⁶⁴. Наприклад, у Вовчанському повіті Харківської губернії було заарештовано 92 «куркулів», з яких звільнили 66, після згоди віддати зерно⁶⁵. Восени 1920 р. тодішній секретар Донецького губкому КП(б)У В. Молотов розіслав повітовим і волосним партосередкам циркулярну телеграму:

⁶⁰ Четверта конференція КП (б)У 17–23 березня 1920 р. – С. 388.

⁶¹ Продовольственное дело. – 1920. – № 4. – 27 січня. – С. 2.

⁶² Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух... – С. 293.

⁶³ Там само. – С. 305.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 90.

⁶⁵ Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луганськ, 1991. – С. 104.

«виконувати пропозиції продорганів як бойові накази [...], розкладку треба буде проводити із усією рішучістю, не спиняючись перед застосуванням якнайсуворіших заходів і репресій аж до взяття заручників, конфіскації майна тих, котрі відмовилися давати розкладку»⁶⁶.

Характерним прикладом злочинної продовольчої діяльності більшовиків була ситуація, що склалася в Ананьївському повіті Одеської губернії у червні 1920 р. У повіті для наведення більшовицького «порядку» місцевим воєнкомом було поставлено пітерського робітника. Із 14-ї армії РСЧА було відряджено відповідального працівника для керівництва повітовим відділом народної освіти. Останній мав із «червоноармійським зав'язанням» провести ідеологічну обробку місцевого українського населення. Одночасно керівні посади в компартійному і радянському апараті повіту посіли направлені з центру перевірені комуністи.

«Зовсім знесилений Ананьїв відразу потрапив в полон до “варягів” із Великої Росії»⁶⁷.

Під час виконання у повіті продрозкладки продзагони і комнезами робили подвірні обшуки в селах, застосовуючи до українських господарів терор. Він особливо посилювався в районах дислокації військових частин РСЧА, де реквізиція продовольства проводилася «без всякої системи по мірі потреби»⁶⁸. Так само і більшовицькі органи постачання, що діяли по всій Одеській губернії, не гребуючи жодними методами, спустошували її повіті. Так, у Петровській волості Тираспольського повіту у червні 1920 р. у місцевої громади було забрано в рахунок продрозкладки всю худобу⁶⁹.

Відповіддю на згаданий злочин став стихійний народний виступ, що переріс в організоване повстання. Було вбито 10 червоноармійців, 15–20 продпрацівників. Повстання швидко охопило більшість волостей Тираспольського й Ананьївського

⁶⁶ Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – С. 104.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 136, арк. 25.

⁶⁸ Там само, арк. 26.

⁶⁹ Там само, арк. 27.

повітів. Існувала реальна можливість розширення повстання до Одеси. Повстанці активно діяли за підтримки організованих збройних груп, які вели боротьбу в інтересах уряду УНР. Придушити спротив вдалося лише після мобілізації усіх місцевих комуністів, із залученням червоноармійських підрозділів і артилерії. Причому артилерія, незважаючи ні на що, обстрілювала повстанські села запалювальними снарядами. Як підкреслював П. Бляхін:

«достатньо один раз дуже міцно провчити і прочистити самі чорні волості, як весь повіт буде шовковим, і ми отримаємо можливість безперешкодної роботи в подальшому»⁷⁰.

Вже в листопаді 1920 р. з Ананьївського повіту повідомляли, що «працюємо не на вилучення надлишків, а на виконання розкладки... В цілому ряді волостей розкладка виконана сповна, а в Ісаївській – на 75% вище за повну розкладку...»⁷¹.

Попри те, що продовольча робота взимку-навесні 1920 р. виявилася абсолютно провальною, більшовики прагнули за будь-яку ціну виконати хлібозаготівельний грабунок українців у максимальному обсязі. Не зупиняли їхніх прагнень і невтішні прогнози щодо врожаю. Так, у північних губерніях озимина майже цілком пропала, а в південних – була не вище за середньостатистичний показник⁷².

7 червня 1920 р., у телеграмі губернським компартійно-радянським органам влади, В. Ленін вимагав застосування найрішучіших заходів для збільшення продовольчих заготівель. Зокрема, він наголошував:

«мобілізуйте всі сили, як технічні, збройні, так і партійні, й передайте в розпорядження продорганів, бойовим завданням яких має бути виключно вилучення залишкових продовольчих запасів».

Осіб, які чинили спротив продовольчому терору більшовиків, піддавали суду трибуналу й конфісковували майно. Губернські

виконками мали надавати продорганам повне сприяння, «відкинувши всякі тенденції відстоювання чисто місцевих інтересів», які, на думку В. Леніна, лише гальмували виконання продрозкладки. Водночас, у села направляли всі партійні агітаційні сили для ідеологічного тиску на селян. Також ставилося завдання активізувати підвіз збіжжя із зсіпних пунктів на залізничні станції для завантаження і відправки центру. Наказувалося здійснювати цей процес, ні перед чим не зупиняючись, та за потреби застосовувати військову силу⁷³.

У червні 1920 р. більшовики оголосили в Україні ударний продмісячник, упродовж якого потрібно було з «революційним завзяттям» витиснути з українських селян максимум запланованої хлібної розкладки. Саме тоді спостерігалось різке посилення зернозаготівель. Якщо до 1 червня 1920 р. по Харківській губернії було зібрано лише 377 тис. пудів збіжжя, то вже з 1 червня по 10 липня загальна заготівля становила до 700 тис. пудів. У Полтавській губренії до червня було реквізовано 600 тис. пудів, а за червень і перший тиждень липня – додатково 750 тис. У Катеринославській губернії до 1 червня вилучили 666 тис. пудів, тоді як до кінця червня загальну заготівлю довели майже до 1,2 млн пудів. Особливий натиск більшовики зробили в Херсонській губернії, де на середину липня вдалося вилучити до 7 млн пудів. Лише один Миколаївський повіт із 22 травня по 10 липня дав майже 3 млн пудів. Значно посилилися у червні–липні 1920 р. хлібозаготівлі в Одеській і Донецькій губерніях. У Чернігівській губернії продовольча робота здійснювалася дуже слабо через повстанський рух і специфіку аграрного сектору регіону. Правобережні губернії України (Волинська, Подільська і частково Київська) також на певний час випали з орбіти продовольчої роботи більшовиків, оскільки були в епіцентрі воєнних дій РСФРР проти Польщі й УНР. Одночасно в південних повітах виконання продрозкладки було тимчасово зірване наступом Білої армії генерала П. Врангеля. Так, у Мелітопольському й Дніпровському повітах, де заготівлі

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 136, арк. 27–28.

⁷¹ Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – С. 105.

⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 80.

⁷³ Ленинский сборник. – ОГИЗ; Госиздат полит. лит.-ры, 1942. – Т. XXXIV. – С. 318–319.

доходили наприкінці травня до 3,7 млн пудів, більшовики практично все втратили. У Херсонській губернії обсяги виконання продрозкладки значно впали. Якщо до наступу П. Врангеля у губернії збирали від 120 до 300 тис. пудів хліба на день, то з його початком щоденні заготівлі впали до 40 тис. пудів. До середини липня 1920 р. в деяких повітах Київської губернії, як-от у Таращанському, більшовикам вдалося «викачати» весь запланований за розкладкою хліб, лєвова частка якого пішла на забезпечення Червоної армії. З Черкаського повіту було реквізовано 70% зернового плану⁷⁴.

До кінця червня 1920 р. більшовицьким продорганам, залучаючи терор і репресії, вдалося вилучити в українських господарів загалом 14,5 млн пудів хліба, а також майже 4 млн пудів додатково зібрали червоноармійці. До середини липня загальна заготівля за розкладкою оцінювалася у 20 млн пудів, з яких 3–4 млн становив трофейний хліб⁷⁵. У звіті ЦК РКП(б) від 15 липня 1920 р. голова РНК УСРР Х. Раковський наголошував:

«У загальному, не дивлячись на великий стрибок продовольчих заготівель, становище в продовольчому відношенні не можна назвати блискучим. За винятком півтора чи двох мільйонів залишкових запасів, все, що заготовлено, вже спожито»⁷⁶.

До кінця липня виконання розкладки планувалося довести до 25 млн пудів зернових і відправити Росії 2 млн пудів⁷⁷. 4 серпня 1920 р. РНК і наркомпрод РСФРР надіслали РНК і наркомпроду УСРР телеграму з вимогою посилити заготівлі і вивіз збіжжя для підкріплення хлібних ресурсів радянської Росії⁷⁸.

Реально до 1 вересня 1920 р. вдалося зібрати лише 23,9 млн пудів хліба, а з червоноармійськими заготівлями – 28,9 млн пудів. Водночас внутрішні споживчі потреби України зросли до

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 396, арк. 79–80.

⁷⁵ Там само, арк. 79.

⁷⁶ Там само, арк. 80.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Декреты Советской власти. Т. X. Август–сентябрь 1920 г. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории СССР АН СССР. – М.: Политиздат, 1980. – С. 238.

5–7 млн пудів на місяць за рахунок збільшення регулярних частин РСЧА⁷⁹.

Репресивна продовольча політика більшовицького окупаційного режиму створювала в українських селах умови голодного виживання. Продовольче становище в деяких губерніях і повітах було вкрай складним. У липні 1920 р. начальник Марчихино-Будської волосної міліції Глухівського повіту Чернігівської губернії констатував, що в продовольчому плані була повна криза і голодування. Третина місцевого населення по тижню не мала хліба, а решта – купувала за шалені гроші привозний хлібний сурогат. Українські селяни були впевнені, що росіяни «голодують не тому, що там неврожай, а тому, що вони – ледацюги», а радянська влада для задоволення російських потреб витискає з українців останнє й морить голодом⁸⁰.

Невдачі хлібозаготівельної політики більшовиків в Україні в першій половині 1920 р. мали об'єктивні причини. Взимку–навесні 1920 р. вони не змогли повноцінно налагодити на окупованих територіях УНР роботу продовольчого, адміністративного і карально-репресивного апарату. Часто влада більшовиків закінчувалася за межею того чи іншого міста й цілі сільські райони ними майже не контролювалися. До того ж наприкінці квітня 1920 р. розпочалася війна радянської Росії з Польщею й УНР, а згодом (у червні) почався наступ Білої армії П. Врангеля, через що значна частина Правобережної і Південної України були тривалий час недоступними для більшовицьких продзагонів. Також зриву продовольчої роботи більшовиків сприяли дії частин Армії УНР, які впродовж зими–весни 1920 р. здійснювали Перший зимовий похід.

У червні 1920 р., виступаючи на Всеросійській нараді відповідальних організаторів роботи в селі, В. Ленін відверто зазначав, що головною причиною, чому російський пролетар не може дістатися до українського хліба, є продовження війни. Більшовицький лідер підкреслював, що

⁷⁹ Ревезук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років).

⁸⁰ Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух... – С. 299.

«ми ще не взяли справжнім чином України, Північного Кавказу [...], якщо це буде зроблено, ми справді й сумлінно забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день»⁸¹.

Як згадував пізніше один із організаторів наркомпроду УСРР в 1920 р. М. Калманович:

«Зазначена цифра продрозкладки була цілком реальною, при наявності сприятливих обставин могла бути легко виконана. Однак, бандитизм, що розлився на той час широкою хвилею, війна з Польщею, Врангелем, Махно вибивали продроботу з нормальної колії і виключали можливість будь-якої планомірності. Зв'язок з місцями розривався часто на цілі тижні»⁸².

Власне, ключовим чинником невдачі більшовиків на продовольчому «фронті» був саме масовий повстанський рух, який підживлювала ненависть українського селянства до засилля і злочинної політики російського комуністичного режиму. Ще навесні-влітку 1919 р. сплеск антибільшовицьких повстань став вирішальним фактором падіння влади більшовиків в Україні. Українське село забезпечувало повстанцям продовольчу і матеріальну підтримку, поповнювало їхні лави новими бійцями. Голова ВУЦВК Г. Петровський зазначив:

«Організація продроботи на Україні мала для радянської влади виключні труднощі у зв'язку з тим, що українське селянство, куркульське у своїй значній масі, довго і доволі рішуче виявляло контрреволюційні тенденції, перешкоджаючи також правильній постановці цієї, першочергової важливості для держави, справи»⁸³.

У 1920 р. повстанський спротив набрав нової сили. На окупованих РСФРР українських землях діяли численні повстанські загони і з'єднання, які представляли різні політичні рухи (одні діяли від імені УНР, інші симпатизували Н. Махну або взагалі не мали чіткого політичного забарвлення). Не дивлячись на це, а також на відсутність координації спільних планів і дій, вони

⁸¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М., 1980. – Т. 41. – С. 146, 148.

⁸² Воспоминания тов. М. И. Калмановича о продроботе. – С. 4.

⁸³ Пред. ВУЦИК'а Г. И. Петровский о минувшем периоде // Продовольственная газета. – 1923. – № 8. – 17 февраля. – С. 1.

сходилися у головному – бажанні знищити в Україні диктатуру російських комуністів. Наприклад, у Чернігівській губернії упродовж 1920 р. діяло щонайменше 58 антибільшовицьких повстанських формувань різної чисельності. У Полтавській губернії – 159, у Харківській – 39⁸⁴. За 8 місяців 1920 р. на Харківщині було зафіксовано понад 30 антибільшовицьких повстань. Подібна ситуація також спостерігалася у південних та правобережних регіонах України. Повстанці зривали продроботу більшовиків, вбивали комуністів і радянських працівників, нищили комнезами, вступали у бої із військами ВОХР, частинами РСЧА тощо.

У звіті особливого відділу Південно-Західного фронту РСЧА за другу половину квітня 1920 р. констатовалося, що

«Україна переживає в даний час чергову хвилю повстань»⁸⁵.

У серпні 1920 р. член колегії наркомпроду РСФРР О. Свідерський, після поїздки в Україну, доповідав, що становище продзагонів в Україні було вкрай складним. За його даними, щодня від рук повстанців гинуло 3–4 продробітники⁸⁶. Ще в березні 1920 р. продовольчий комісар Полтавської губернії Патрікеєв інформував В. Леніна, що головною причиною катастрофічного стану хлібозаготівель у губернії було безперервне посилення бандитизму⁸⁷. В одному із документів Укрвоєнпродбюро щодо Полтавської губернії зазначалося, що

«характерний для всієї України бандитизм дає в Полтавській губернії махрові квіти. Продовольчі загони, на які покладається весь тягар виконання розкладки, потрапляють в обстановку скоріше воєнного, ніж продовольчого фронту»⁸⁸.

Варто зазначити, що бандитами в Україні російський комуністичний режим таврував усіх, хто чинив спротив його засиллю і тим паче вів організовану збройну боротьбу.

⁸⁴ Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух... – С. 301, 302, 304.

⁸⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939: док. и мат. – М.: РОССПЭН, 2000. – Т. 1. – С. 259.

⁸⁶ Стрижков Ю.К. Продовольственные отряды... – С. 223.

⁸⁷ Там же. – С. 222.

⁸⁸ Там же. – С. 274.

За декілька місяців 1920 р. загонам Н. Махна в Олександрівській і Полтавській губерніях вдалося знищити до 250 продробітників, 177 міліціонерів і майже 200 членів комнезамів, які допомагали російському комуністичному режиму грабувати українців⁸⁹. В одному з повідомлень наркомпроду РСФРР зазначалося, що рейд армії Н. Махна через Катеринославську, Харківську і Полтавську губернії спричинив колапс заготівельної роботи⁹⁰.

Ще 20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР затвердив «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». Відповідно до неї, основна увага мала приділятися репресивним заходам проти українських селян. У разі спротиву політиці російського комуністичного режиму передбачалася можливість знищення сіл, арешту чоловічого населення, розстрілів тощо⁹¹. У свою чергу, Х. Раковський у вересні 1920 р. з цього приводу цинічно писав:

«Коли в самому селі є селяни, які самі входять у банди, досить буде взяти заручників з їхніх родин, відібрати їхнє майно на користь бідноти[...]»⁹².

Однак, не дивлячись на всі каральні заходи, повстання не вщухали, а в низці регіонів навіть посилювалися. В оперативному зведенні секретного відділу ВНК за першу половину жовтня 1920 р. констатувалося зростання повстанського руху на території від Києва до Олександрівська⁹³.

Попри те, що розкладка з врожаю 1919 р. була визначена в нереальних обсягах, а її виконання наштовхувалося на шалений спротив українців і виявилось провальним, російський комуністичний режим продовжував курс на продовольчу диктатуру і

⁸⁹ Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1923 гг.). – Ленинград, 1964. – Ч. 1. – С. 126–127.

⁹⁰ Стрижков Ю.К. Продовольственные отряды... – С. 274.

⁹¹ Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 88.

⁹² По Красной Украине. Издание поезда Председателя Совета Народных Комиссаров Украины тов. Раковского. – 1920. – № 5. – 18 вересня. – С. 1.

⁹³ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. – С. 332.

терор в Україні, не бажаючи робити жодних поступок. 24 серпня 1920 р. РНК УСРР ухвалила постанову «Про хлібну розкладку» з врожаю 1920 р., в якій зазначалося, що під страхом суворої відповідальності сільське населення України мусить здати продорганам чергові 160 млн пудів. Всіляке небажання і протидія виконанню розкладки мало прирівнюватися до відкритої боротьби з комуністичним режимом⁹⁴. Додатково понад 27 млн пудів мало надійти по помлинному збору. Таким чином, загальний план хлібозаготівель на 1920/1921 р. становив 187 млн пудів. П'ять південних губерній (Донецька, Олександрівська, Катеринославська, Одеська й Миколаївська) мали здати більшовикам понад 102 млн пудів від загального плану⁹⁵.

До 1 листопада 1920 р. передбачали зібрати 25% нової розкладки, не пізніше 15 січня 1921 р. ще 45%, до 1 квітня ще 25% і решту 10% до 15 липня. Для потреб комнезамів у волосних амбарах мав залишатися особливий хлібний фонд у розмірі десятої частини від встановленого розкладкою обсягу зерна. Лише в Харківській, Чернігівській і Волинській губерніях цей фонд мав складати 25%. Усе збіжжя, взяте для потреб Червоної армії, зараховувалося до продрозкладки⁹⁶.

Водночас для посилення продовольчого диктату 24 серпня 1920 р. було затверджено ще одну постанову «Про передачу хліба в розпорядження держави». У документі зазначалося, що «вся кількість хліба продовольчого і фуражного врожаю цього і минулих років, за вирахуванням запасу [...] необхідного для продовольства і господарських потреб власника, надходить в розпорядження держави і може бути відчужена лише державними продовольчими органами».

Відповідно до постанови, під хлібом мали на увазі пшеницю, жито, просо, гречиху, полбу, сочевицю, фасоль, кукурудзу,

⁹⁴ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки. – Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. – Ч. 23. – Ст. 481.

⁹⁵ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. – Харьков: 4-я гос. типография, 1922. – С. 507; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 634, арк. 20.

⁹⁶ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки. – Ст. 481.

ячмінь, овес, всякого роду борошно, висівки, крупи і відходи виробництва з вищеваказаного хліба, а також макуху⁹⁷. Отже, більшовики планували реквізувати з українських господарств всі наявні зернові культури.

Наріжною метою хлібозаготівель було забезпечення окупаційної Червоної армії. Більшовицька пропаганда закликала:

«Необхідно забезпечити наші західні армії продовольством, щоб воєнні операції не терпіли збитків чи обмежень через труднощі прогонування бійців. При виконанні продовольчої розкладки цього року задача забезпечення західного фронту має стояти на першому місці»⁹⁸.

Нова продкампанія, що розпочалася у вересні 1920 р., не була легкою прогулянкою для червоних продорганів і мала досить неоднозначні результати. Прохід загонів армії Н. Махна через Полтавську губернію цілком розладнав тамтешню продроботу. Подальші перспективи реалізації розкладки в регіоні оцінювалися наступним чином:

«при достатній кількості збройної сили й при інтенсивному укріпленні продовольчих органів, вибитих Махно із строю, треба очікувати значних надходжень по розкладці не раніше жовтня місяця. До того часу треба провести похід на куркуля [...]».

До кінця жовтня комуністи передбачали реквізувати на Полтавщині до 1 млн пудів збіжжя. У Кременчуцькій губернії хлібозаготівля також проходила із суттєвими труднощами. Констатувалося, що

«відсутність всіляких вільних сил, які могли би допомагати продовольчим апаратам, роблять роботу для них неможливою».

У Київській губернії до кінця вересня було заготовлено опродкомгубом 420 тис пудів хліба й 200 тис. пудів взято червоноармійцями (в губернії орудували продоргани 12-ї армії). Однак досягнення місцевих більшовиків оцінювалися як незадовільні, оскільки Київський опродкомгуб

⁹⁷ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки. – Ст. 480.

⁹⁸ По Красной Украине. Издание поезда Председателя Совета Народных Комиссаров Украины тов. Раковского. – 1920. – № 5. – 18 вересня.

«не розуміє тієї роботи, яку він має проробити в українських умовах. Немає ніякого натиску на повітові продоргани... немає господарського плану. Заготівлі нікчемні через відсутність військової сили...».

Наказувалося визначити в Київській губернії ударний повіт і кинути туди продзагони, сформовані із пролетарів. У той же час у Подільській губернії більшовикам вдалося вибудувати дієвий, жорстко централізований продовольчий апарат. До жовтня він зумів «викачати» із місцевих господарств до 500 тис. пудів. У Волинській губернії, окрім оподкомгуба, активно працювали продапарати ще двох армій РСЧА, в той час, коли західні повіти губернії були фактично незасіяні й не могли дати хліба. Навпаки, тамтешні селяни просили насінневу допомогу обсягом 500 тис. пудів для озимого посіву. Сильний натиск більшовицькі продоргани здійснили у вересні в Одеській губернії, де вилучили близько 3 млн пудів збіжжя. Для цього було виділено додатково 400 службовців, які посилили місцеві продапарати, а також залучено 3 тис. робітників, з яких утворили 125 продзагонів. Заразом в кожний повіт Одещини було кинуте військовоу силу чисельністю в 300–400 багнетів. Був проведений організований похід на «куркуля». Останній «був зігнутий в баранячій ріг і розкуркулений». Також у повітах діяли трійки, а у волостях четвірки. На них покладалася відповідальність за кампанію боротьби з «куркулями». Ті, хто ухилявся від виконання розкладки, піддавалися ревтрибуналу. Із числа заможних селян бралися заручники. У Миколаївській губернії дії білогвардійців і повстанських загонів дещо розстроїли більшовицьку хлібозаготівлю, але наприкінці вересня вона почала відновлюватися і набирати обертів. Добова зсипка зерна сягала 40–50 тис. пудів і планувалося її збільшувати. Також у Херсонському повіті активно діяв армійський продапарт. У свою чергу, керівництво наркомпроду, аналізуючи вищевикладену інформацію, зокрема, дійшло висновку про необхідність насичення губерній військами для інтенсифікації заготівлі продовольства⁹⁹.

⁹⁹ По Красной Украине. Издание поезда Председателя Совета Народных Комиссаров Украины тов. Раковского. – 1920. – № 9. – 30 вересня. – С. 2; № 10. – 2 жовтня. – С. 1–2.

Фактичне завершення в жовтні 1920 р. війни з Польщею, витіснення за р. Збруч наприкінці листопада Армії УНР і одночасний розгром білогвардійців у Криму дали можливість російському комуністичному режиму остаточно окупувати більшу частину території УНР. Відтоді Москва, звільнившись від зовнішніх фронтів, отримала можливість в повну силу підійти до питання хлібного грабунку України.

Виступаючи 15 жовтня 1920 р. на нараді голів повітових, волосних і сільських виконкомів Московської губернії, В. Ленін прямо говорив про прагнення задовольнити російські продовольчі потреби, у тому числі за рахунок хліба з України. Зокрема, очільник радянської Росії зазначав:

«Два–три тижні тому у Раднаркомі були збори, на яких розбиралося питання, що розкладка центру непомірно важка, і збори вирішили полегшити розкладку. Але за чий рахунок зробити це полегшення? І на це може бути дана тільки одна відповідь – за рахунок хлібних околиць, а саме околиць: Сибіру, Кубані, і підготувати можливість взяти хліб з України. Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб із Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там вирує війна, і Червоної Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»¹⁰⁰.

Уже 21 листопада 1920 р. на Московській губернській конференції РКП(б) В. Ленін констатував, що із опануванням України в майбутній продовольчій кампанії вдасться вийти

«без прямої дірки в мішку [...] з достатнім забезпеченням усіх промислових робітників у продовольчому відношенні»¹⁰¹.

Проте наприкінці 1920 р. хлібні ресурси й сільське господарство України були у вкрай важкому стані. Внаслідок тривалих воєн, більшовицьких, білогвардійських і польських продовольчих реквізицій, радикальних соціально-економічних перетворень на селі аграрний сектор перебував практично у стані руїни. Селяни сіяли лише для задоволення власних потреб. Продовжувався перерозподіл землі, значні масиви ріллі були не засіяні озимими. Весна–літо 1920 р. відзначилися посухою. Валовий збір продовольчих хлібів і вівса з врожаю 1920 р. склав всього

¹⁰⁰ *Ленін В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 41. – С. 364.

¹⁰¹ Там же. – 1970. – Т. 42. – С. 26.

513,5 млн пудів (у 1916 р. становив 1,2 млрд, 1917 р. – 1,1 млрд, 1918 р. – 995 млн)¹⁰². Водночас за березень–грудень 1920 р. до РСФРР вивезено 17 991 вагон продвантажів (насамперед хліба)¹⁰³. У перерахунку на пуди – це приблизно від 16 до 18 млн¹⁰⁴.

Кризовий стан сільського господарства України підтвердили самі більшовики на V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.), зазначивши наступне:

«Україна в цей час дійшла до стану, коли її сільськогосподарських ресурсів ледве вистачає для власних потреб [...]»¹⁰⁵.

Наприкінці грудня 1920 р. Москва де-юре встановила свій повний економічний контроль над Україною, нав'язавши Харкову договір про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР. І хоча в преамбулі угоди декларувалися незалежність і суверенність обох держав, фактично документ закріплював повне підпорядкування ключових сфер життєдіяльності Української СРР Москві.

Відповідно не могло бути жодної мови про незалежність УСРР в одному із ключових для Москви питань – продовольчому, попри те, що наркомати продовольства, згідно угоди, не були об'єднані. Будь-які натяки на самостійність Харкова у продовольчій політиці одразу наражалися на спротив. 1 лютого 1921 р. В. Ленін прямо наголошував М. Фрумкіну (члену колегії Наркомпроду РСФРР) про недопустимість самостійності України у продовольчих справах¹⁰⁶.

Москва вимагала від своїх ставлеників в Україні будь-що виконати в максимальному об'ємі хлібну розкладку із врожаю 1920 р. За вересень–грудень 1920 р. продорганам вдалося реквізувати

¹⁰² *Альтерман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. – С. 145.

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 340, оп. 2, спр. 5441, арк. 87.

¹⁰⁴ Тогочасний вантажний вагон для перевезень продовольства вміщав близького 900–1000 пудів, у залежності від типу зерна і його якості.

¹⁰⁵ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. / Рада Народних Комісарів УСРР, Народний Комісаріат Юстиції УСРР. – 2-е офіц. вид. – Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. – Ст. 95.

¹⁰⁶ *Ленін В.И.* Полное собрание сочинений. – 1970. – Т. 52. – С. 62.

в рахунок розкладки, за різними даними, майже 30–35 млн пудів хліба¹⁰⁷. Лише у січні 1921 р., після посилення репресивного натиску, надходження збіжжя дещо зросло. Проте такий стан речей цілковито не влаштував кремлівських очільників.

Наприкінці лютого 1921 р. на засіданні пленуму Московської ради робітничих і селянських депутатів В. Ленін піддав критиці, у тому числі селян України, наголосивши, що

«у них є і були такі надлишки, яких в центральній Росії не було ніколи. Вони в такому становищі ще не були. Вони такої потреби, яку у нас, у Московській та Петроградській губерніях, коли селяни терпіли три роки (а отримували набагато менше, ніж український мужик), такої потреби та голоду [...] не бачили»¹⁰⁸.

22 лютого 1921 р. голова РНК УСРР Х. Раковський повідомляв В. Леніну, що в Україні накопичився продовольчий фонд, який планувалося використати для задоволення українських потреб і товарообміну з іншими країнами. Ця ідея не отримала схвалення в Москві, й у телеграмі-відповіді 25 лютого В. Ленін зазначив, що

«зважаючи на вкрай важке продовольче становище центру, гадаю: три чверті взяти сюди, чверть залишити містам і робітникам України»¹⁰⁹.

До того ж В. Ленін вимагав від маріонеткового уряду радянської України відправляти для потреб РСФРР щоденно 40 вагонів з продовольством¹¹⁰. Зрештою, нехтуючи українськими продовольчими інтересами, Х. Раковському значною мірою вдалося виконати директиву центру. За березень 1921 р. до Росії було відправлено 1114 вагонів із хлібом (36 вагонів на день). Загалом за перший квартал 1921 р. – 1503 вагони, що становило близько 1,3–1,5 млн пудів зернопродуктів¹¹¹.

¹⁰⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 134, арк. 22; Юбкін В.П. Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. – 1961. – № 1. – С. 29.

¹⁰⁸ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 42. – С. 361–362.

¹⁰⁹ Там же. – Т. 52. – С. 80, 371.

¹¹⁰ Там же. – Т. 42. – С. 591–592.

¹¹¹ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. – С. 598.

Відвантаження згаданих обсягів відбувалося тоді, коли у багатьох регіонах України була ситуація близька до голоду, особливо у повітах тих губерній, які найбільше постраждали в ході війни РСФРР проти УНР і Польщі. Наприклад, у Волинській губернії на січень 1921 р. склалася катастрофічна ситуація з продовольством. Населення деяких повітів змушене було харчуватися сурогатами, зокрема жолудями¹¹². Однак це не спиняло ударної роботи більшовицьких продорганів, які у рахунок продрозкладки намагалися «викачати» якомога більше. У січні 1921 р. продрозкладка (на хліб і м'ясо) була виконана по Волинській губернії на 200%, а в деяких місцях навіть вп'ятеро перевищила норму. Недобір був лише там, де проходили частини Червоної армії, які займалися вилученнями продовольства для самозабезпечення¹¹³.

В інформаційному зведенні по Одеській губернії для членів ЦК КП(б)У від 13 січня 1921 р. зазначалося, що в Одеському повіті активно працювали над вилученням хліба волосні й сільські ревкоми і комнезами. Під час збору хлібної розкладки активно застосовувалися репресії проти селянства. Зокрема, документ інформував:

«Коли при проведенні розкладки трійка хотіла перейти від системи репресій до ставки на революційне сумління [...] виконання розкладки одразу ослабло (замість 200 тис. пудів в день на зсипні пункти звозили 8 тис. пудів). Тоді штаб трійки знову ввів методи насильства»¹¹⁴.

У підсумку за січень у повіті було виконано 95% розкладки, з них – 70% під час кампанії по натиску на куркуля. Велику кількість хліба було знайдено прихованим в ямах. 80–85% вилученого у куркулів забрали за допомогою комнезамів. У Балтському повіті розкладка проходила з величезними труднощами, із залученням воєнних і спеціальних продзагонів із числа комуністів і членів профспілок. За допомогою репресій вдалося досягти збільшення обсягу виконання продрозкладки. У Воз-

¹¹² ЦДАВО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 38.

¹¹³ Там само, арк. 61.

¹¹⁴ Там само, арк. 18.

несенському повіті, завдяки активному залученню комнезамів, вдалося зібрати 1,2 млн пудів хліба і реквізувати багато худоби¹¹⁵.

У січні–лютому 1921 р. відбулося різке погіршення продовольчого становища Одеси. Однак більшовиків це не спиняло. РНК УСРР поклав на Одесу завдання забезпечити Москву хлібом і фуражем у розмірі 40 вагонів щоденно. Споживання Одеси було обмежене 15 вагонами хліба на день. Станом на 2 березня 1921 р. одеським більшовикам шляхом надзвичайних зусиль, на шкоду місцевому населенню, вдалося виконати директиви центру. Це викликало величезне невдоволення і заворушення в середовищі одеських робітників¹¹⁶.

До процесу посилення продрозкладкової кампанії кінця 1920 р. – початку 1921 р. активно включилися комнезами. Так, в інформзведенні про діяльність Полтавського губкому КП(б)У від 24 січня 1921 р. зазначалося:

«Планова кампанія, продовольча розкладка, боротьба з бандитизмом відбувається при активному сприянні комнезаможників. Поступово комнезами очищуються від куркульських і петлюрівських елементів і стають органами пролетарської диктатури на селі. По всій губернії комнезами проводять відчуження землі і будинків і експропріації інвентаря у куркулів. Куркульське майно розподіляється між комнезамами і сім'ями червоноармійців. Куркулі виселяються за межі повіту, арештовуються і засуджуються комнезамами до примусових робіт у концтаборах».

Всього по Полтавській губернії було організовано 157 волосних і 1454 сільських комнезамів, які охоплювали близько 343 тис. осіб¹¹⁷.

Наприкінці 1920 р. почали організовуватися зведені загони з міліціонерів, червоноармійців, політпрацівників, комнезамівців, які мали сприяти продроботі. Зокрема, у Полтавській губернії Конградський повіт був визначений губкомом як «ударний». Там діяв відповідний зведений загін і було розпоча-

¹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 19.

¹¹⁶ Там само, арк. 90.

¹¹⁷ Там само, арк. 29.

то кампанію боротьби з куркульством. Подібна акція проводилася в Роменському та інших повітах¹¹⁸. У такий спосіб у грудні 1920 р. у Полтавській губернії було реквізовано 900 тис. пудів хліба, а в січні 1921 р. – 1 млн пудів (тоді як у листопаді 1920 р. зібрали лише 782 тис. пудів)¹¹⁹.

Так само Київський губком КП(б)У своїм головним завданням визначив посилення комнезамів і ліквідацію куркульства. Як «ударні» було вибрано Київський, Канівський, Білоцерківський, Сквирський, Звенигородський повіти. У кожен повіт мав бути направлений загін із 50 комуністів¹²⁰. У грудні 1920 р. – січні 1921 р. для продовольчої роботи в губернії мобілізували 200 комуністів, яких направляли в розпорядження опродкомгуба¹²¹.

Охоче долучалися до безчинств і продовольчого визиску в українських губерніях розквартировані там частини окупаційної Червоної армії, які значною мірою склалися з росіян. Відчуваючи свою безкарність і всюдозволеність, вони часто переходили до відвертого терору, навіть проти компартійних і радянських працівників, вже не беручи до уваги українських селян. Зокрема, у Київському повіті були зафіксовані випадки розстрілів без суду і слідства військовими командирами місцевих комуністів. У Липовецькому повіті звірства чинили червоноармійці Першої Кінної армії. Констатувалося, що

«повітпаркомам не всюди вдалося налагодити потрібний контакт з російськими частинами»¹²².

Подібна ситуація була зафіксована в Олександрівській губернії, де червоноармійці займалися безсистемним продовольчим самозабезпеченням і терором проти українських селян¹²³. Лише у Київській губернії на початок 1921 р. дислокувалося

¹¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 29.

¹¹⁹ Там само, арк. 68.

¹²⁰ Там само, арк. 30.

¹²¹ Там само, арк. 46.

¹²² Там само, арк. 47.

¹²³ Там само, арк. 89.

п'ять піхотних дивізій РСЧА і значна кількість кавалерійських формувань¹²⁴.

У Чернігівській губернії з 1 березня 1921 р. було оголошено продрмісячник, для проведення якого мобілізували комуністів, членів профспілок, комнезамів. У кожен повіт губернії, де був спротив продроботі й діяли повстанські загони, направлялися спецкомісії із представників губернських партійних, радянських, каральних органів. Ці комісії зі свого складу формували революційні військові трибунали¹²⁵.

Не дивлячись на те, що більшовикам вдалося перемогти на зовнішніх фронтах, наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. вони зіштовхнулися із черговою хвилею організованого повстанського спротиву, що фактично утворив новий фронт антибільшовицької боротьби. Цьому також сприяла демобілізація з лав РСЧА (санкціонована В. Леніним у грудні 1920 р.), багато вояків якої зневірювалися у комуністичній політиці й вступали в ряди повстанських формувань.

У листопаді 1920 р. секретний відділ ВНК інформував керівництво, що

«“Петлюрівщина” як військова сила розгромлена Червоною Армією Південного та Південно-Західного фронтів, але внутрішня петлюрівщина ще живе [...] І цілий ряд повстань та бандитизм в Україні проходять зараз під прапором “самостійності України”[...] Повстанці та бандитські зграї користуються співчуттям та допомогою селян, мають можливість поповнювати свої лави та матеріальне господарство»¹²⁶.

Водночас відбувається остаточний розрив махновського руху з більшовиками та їхній перехід до нового етапу військової боротьби з російським комуністичним режимом.

На сьогодні важко точно підрахувати загальну чисельність учасників повстанського руху на кінець 1920 р.

У науковій літературі є різні оцінки і припущення. За одними даними, тоді в Україні проти більшовиків діяло до 50 тис.

¹²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 92.

¹²⁵ Там само, арк. 83.

¹²⁶ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. – С. 366.

добре озброєних і організованих повстанців¹²⁷, за іншими – майже 100 тис.¹²⁸

У листопаді 1920 р. V Всеукраїнська конференція КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.), розглядаючи становище в УСРР, зазначала, що

«на Україні все ще залишається внутрішній фронт – боротьба з озброєним куркульством, боротьба з петлюрівщиною, з бандитизмом – і ще протягом тривалого часу буде вимагати від партії більшої напруги сил та відповідної мілітаризації наших організацій».

Питання боротьби з повстанством розумілося у більш ширшому плані, аніж суто військова акція. У зверненні V Всеукраїнського з'їзду рад говорилося, що

«мало винищувати самих бандитів, треба перешкодити утворенню нових банд, треба вирвати бандитизм із коренем, а це буде можливо, якщо одночасно зі збройною боротьбою проти бандитів сільська біднота вестиме боротьбу з куркульством».

3 грудня 1920 р. на засіданнях ЦК КП(б)У 80% військових питань були присвячені саме боротьбі з повстанством, що говорить про неабиякий його вплив і загрозу становищу більшовиків в Україні¹²⁹. З огляду на це, 29 січня 1921 р. побачила світ постанова РНК УСРР «Про заходи для боротьби з бандитизмом», в якій підкреслювалося, що

«фронт війни з бандитизмом оголосити фронтом такої же державної важливості, яким є фронт по боротьбі з білогвардійськими генералами».

У документі фактично наголошувалося, що антибільшовицький повстанський рух не дає сільській бідноті взяти владу до своїх рук, перешкоджає продовольчим заготівлям, роботі радянських органів¹³⁰.

¹²⁷ Трифонов І.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа ... – С. 61.

¹²⁸ Архирейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. – С. 90.

¹²⁹ М. В. Фрунзе: Военная и политическая деятельность. [Електронний ресурс]. – URL: <http://militera.lib.ru/bio/frunze/06.html> (дата звернення 03.12.2022).

¹³⁰ Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. – Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. – Ч. 2. – Ст. 41.

Так, із кінця 1920 р. в Олександрівській губернії діяли численні повстанські підрозділи, зокрема махновські, які, об'єднуючись у великі загони, створювали загрозу роботі місцевої компартійно-радянської влади. 12 грудня 1920 р. махновці здійснили напад на Бердянськ, який мав для більшовиків «дуже тяжкі наслідки». Було вбито більше сотні комуністів і представників радянського апарату. Серед них були очільник місцевого ревкому і член продколегії. Продробота стала практично неможливою через загрозу життю продпрацівників. Під владою повстанців фактично знаходилася частина Олександрівського повіту¹³¹. У зведенні інформаційного відділу ЦК КП(б)У за перші місяці 1921 р. повідомлялося, що в Олександрівській губернії проявляв себе повстанський рух усіх відтінків: білогвардійського, махновського, петлюрівського. Чисельність отаманів у деяких повітах перевищувала кількість волостей. Більшість із них орієнтувалася на Н. Махно. До початку березня в повстанських загонах нараховувалося від 100 до 700 осіб. Вони активно діяли в Олександрівському, Мелітопольському, Бердянському повітах, знищуючи радоргани, комуністів, продробітників, червоноармійців¹³².

У Конградському повіті Полтавської губернії було організовано антибільшовицький збройний спротив, основу якого складали махновці. Їх активно підтримували селянські маси. 3 грудня 1920 р. в губернії було здійснено 86 нападів на органи радянської і компартійної влади, з яких 21 припав на Зеньківський повіт. Повстанські загони були різної чисельності – від 10 до 400–800 осіб. У партійних документах констатувалося, що

«дрібні банди виконують свою руйнівну роботу надзвичайно інтенсивно, а боротьба з ними старими методами неможлива [...] Червоноармійські частини, переслідуючи і не наздоганяючи їх, піддаються розладу»¹³³.

У Переяславському повіті робота більшовиків у сільській місце-

¹³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 4.

¹³² Там само, арк. 89.

¹³³ Там само, арк. 29.

вості практично не велася, оскільки він майже цілком контролювався антибільшовицькими підрозділами¹³⁴.

На початку 1921 р. в Ямпільському повіті Подільської губернії вибухнуло масове селянське повстання, в якому взяли участь майже 15 тис. осіб. Воно охопило весь повіт. Повстанці виступили проти жахливого продовольчого терору, засилля комуністів і червоноармійців. Так, у селі Бабчинці, звідки розпочалося повстання, продоргани силою витиснули з місцевого селянства 90% розкладки. Повстання відбувалося під гаслами відновлення УНР і її органів влади. Місцевим воєнкомом була організована надзвичайна трійка і направлено зведений підрозділ, який мав придушити виступ. Однак каральні дії зазнали невдачі, частина підрозділу розбіглася, частина – перейшла на бік повстанців, інші – відступили. При повторному наступі більшовикам вдалося вибити повстанців із Ямполя, а після дводенних важких боїв – отримати вирішальну перемогу. Також повстанський рух був активним в Ольгопільському та Брацлавському повітах. В останньому повсталі зірвали вибори до ради¹³⁵.

У Балтському повіті Одеської губернії з жовтня 1920 р. за відновлення УНР боролися повстанські загони С. Заболотного, які, за характеристикою більшовиків, мали «політичне націоналістичне забарвлення». Сили спротиву активно вели боротьбу проти радянських органів, ревкомів, вбивали комуністів, червоноармійців, чекістів тощо. У документах зазначалося, що

«бандитизм в Балтському повіті [...] викристалізовується під національно українськими гаслами».

Для позбавлення його підтримки більшовики хотіли піти на хитрість, українізувавши в повіті радянський і партійний апарат. У Балтському повіті була досить розвинена агітація за УНР. Духовенство й селяни-власники активно підтримували загони С. Заболотного. Також антибільшовицькі загони енергійно діяли у Вознесенському повіті. В Первомайському повіті оперува-

¹³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 29.

¹³⁵ Там само, арк. 103–104.

ла повстанська група із 300 добре озброєних осіб, які перешкоджали «правильному функціонуванню радянського апарату»¹³⁶.

Сплеск руху спротиву у січні–лютому 1921 р. був помітний на Правобережжі. У Київській губернії за цей час він зріс удесятеро, порівняно з попередніми місяцями. Повстанці перешкоджали діяльності продорганів, нищили зсипні пункти. Населення симпатизувало повстанцям, опиралося виконанню розкладки¹³⁷. Антибільшовицькі загони найбільше проявляли себе в Уманському, Чорнобильському, Звенигородському повітах. В Уманському повіті дві волості перебували під повним контролем повстанських підрозділів. За грудень 1920 р. – січень 1921 р. було вбито 24 представники окупаційного комуністичного режиму. Панували настрої на підтримку УНР¹³⁸.

Взимку–навесні 1921 р. повстанці активно діяли проти російського комуністичного режиму в Одеській губернії¹³⁹. Аналогічна ситуація спостерігалася в Дніпровському, Херсонському повітах Миколаївської губернії, де ставлення селянства до комуністичного режиму було відверто негативним, йшла «контрреволюційна агітація»¹⁴⁰.

Складна ситуація для більшовиків була у Донецькій губернії. У Гришинському районі¹⁴¹ населення перебувало під впливом махновців. Повстанські загони успішно діяли у Кам'янському районі, де під їхнім тиском зі складу компартійних осередків вийшло чимало людей. До січня 1921 р. чисельність повітової парторганізації складала 690 членів і 200 кандидатів у члени партії, наприкінці січня – 496 і 122 відповідно¹⁴². Наприкінці січня 1921 р. на території колишнього Лисичанського району ширилося антикомуністичне повстання. За місяць було вбито

¹³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 18–19.

¹³⁷ Там само, арк. 92.

¹³⁸ Там само, арк. 47.

¹³⁹ Там само, арк. 111.

¹⁴⁰ Там само, арк. 86.

¹⁴¹ До кінця 1920 р. в Донецькій губернії існував районний поділ. В грудні 1920 р. поділ на райони було скасовано і утворено повіти.

¹⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 35.

майже 30 радянських працівників. На лівобережжі р. Донець констатувалося повне безладдя. У районі навіть було оголошено стан облоги, мобілізовано всіх комуністів¹⁴³.

На початку березня 1921 р. у Москву надійшло повідомлення від наркома продовольства УСРР М. Владімірова, в якому повідомлялося про значні проблеми у діяльності продовольчих органів в Україні через систематичні напади повстанських загонів Н. Махна. Він наголошував, що у таких умовах забезпечення Донбасу і Червоної армії «стає майже нерозв'язним завданням»¹⁴⁴. Зокрема, нарком зазначав:

«Умови роботи набувають характеру, що руйнує всі плани. Після повного розгрому всього продовольчого апарату в Олександрівському і Бердянському повітах, який супроводжувався масовими вбивствами продробітників, Махно руйнує апарат Херсонського повіту. Щойно отримав повідомлення: бандою Махно, яка перебралася із Дніпровського повіту через Дніпро, у Велико-Олександрівському райпродкомі вбиті райпродкомісар і 42 продробітників...»¹⁴⁵.

Власне кажучи, в умовах масштабного повстанського спротиву, продовольча робота більшовиків йшла з серйозними ускладненнями і втратами. За інформацією наркомпроду УСРР, станом на 1 січня 1921 р. по більшості губерній України (окрім Київської і Одеської) загальна кількість убитих продробітників склала 1071 особу¹⁴⁶. Зі свого боку нарком продовольства РСФРР О. Цюрупа, посилаючись на М. Владімірова, зазначав на X з'їзді РКП(б) (8–16 березня 1921 р.), що в Україні на початок 1921 р. загинуло 1700 продробітників¹⁴⁷.

Таким чином, радикальна соціально-економічна політика більшовиків спричинила серйозну продовольчу кризу й повсюдне незадоволення широких верств населення. До початку березня 1921 р. більшовики мали широкий фронт повстансь-

¹⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 435, арк. 38.

¹⁴⁴ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 52. – С. 373.

¹⁴⁵ *Стрижков Ю.К.* Продовольственные отряды... – С. 283.

¹⁴⁶ *Ковальова Н.А.* Селяни, поміщики і держава... – С. 303.

¹⁴⁷ *Протоколы X съезда РКП(б).* – М.: Партиздат, 1933. – С. 425–426.

кої боротьби по всій окупованій території УНР. Водночас у самій Росії ширилося масове селянське повстання на чолі з О. Антоновим, яке охопило Тамбовську, Воронежську, Саратовську і Пензенську губернії. Москва виявилася фактично відрізаною від російських хлібовиробничих регіонів. Водночас взимку 1921 р. у Поволжі почався сильний голод, який був, насамперед, наслідком продовольчої диктатури комуністичного режиму. Відчутно загострило існуючу ситуацію повстання у Кронштадті, яке вибухнуло наприкінці лютого 1921 р. та могло зупинити импорт продовольства через Петроградський порт.

Беручи до уваги зазначені обставини, більшовики, аби зберегти свою владу, змушені були переглянути власну економічну політику, зокрема продовольчу. На X з'їзді РКП(б) ухвалено рішення відійти на певний час від радикального утвердження комунізму і взяти курс на впровадження нової економічної політики (НЕП). Ключовою зміною в аграрному секторі в контексті НЕПу був перехід від продрозкладки до продподатку.

До кінця березня 1921 р. загальний обсяг хлібозаготівель склав майже 65 млн пудів (35% від загального плану в 187 млн пудів). З них 6,5 млн становили червоноармійські заготівлі, а 3,8 млн – надходження по млиновому збору¹⁴⁸. Однак наголосимо, що дані червоноармійської заготівлі були далеко неповними, а реальні обсяги вилучених зернопродуктів значно більшими від офіційно заявлених¹⁴⁹.

27 березня 1921 р. ВУЦВК ухвалив закон про заміну продрозкладки продподатком і зменшення продрозкладки з врожаєм 1920 р. на 45 млн пудів¹⁵⁰. Отож, продоргани мали довилучити до 15 липня 1921 р. 50 млн пудів замість 95 млн. Зменшення продрозкладки було зумовлене насамперед відсутністю реальної можливості у населення виконати встановлені хлібні плани, активним народним спротивом, початком посівної кампанії,

¹⁴⁸ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. – С. 576–577; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 634, арк. 20.

¹⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 134, арк. 22.

¹⁵⁰ Там само, ф. 1, оп. 2, спр. 26, арк. 1.

яка вимагала значних насінневих ресурсів на місцях. Також скорочення розкладки мало пропагандистську мету. Вона полягала в бажанні продемонструвати широкому загалу «успішність» продовольчої роботи більшовиків, що мало підтверджуватися високим відсотком виконання хлібного плану.

Не дивлячись на введення продподатку, його реалізація на практиці передбачалася лише з нового врожаю 1921 р. До цього часу продовольчі органи продовжували виконання плану продрозкладки, застосовуючи всі репресивні методи і заходи минулих років. Загалом хлібну розкладку з врожаєм 1920/21 р. у кінцевому підсумку вдалося довести до 71,5 млн пудів¹⁵¹.

Отже, виснаження українського селянства продовольчим терором 1920 – початку 1921 рр. призвело до значного зубожіння українського сільськогосподарського сектору. Це негативно вплинуло на посівну кампанію весни 1921 р., що в поєднанні з продовженням продрозкладки та позаекономічними методами примусу, систематичним вивезенням зерна в Росію, а також важкими погодними умовами літа 1921 р. викликало масовий голод в Україні. Він, у свою чергу, завдав відчутного удару по антибільшовицькому повстанському руху.

REFERENCES

1. Arkhireys'kyy, D., Chentsov, V. (1999). Vlada i selyanstvo v Ukrayini u 20-ti rr. Z *arkhiviv VUCHK–HPU–NKVS–KDB*, 1/2 (10/11), pp. 87–127 [in Ukrainian].
2. Berelovicha, A., Danilova, V. (Ed.). (2000). *Sovetskaya derevnya glazami VCHK–OGPU–NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-h t. Vol. 1. 1918–1922 gg. Dokumenty i materialy. Moscow* [in Russian].
3. Borisov, V.I. (1991). *Prodovol'stvennaya politika na Ukraine (1917–1920)*. Lugansk [in Ukrainian].
4. Hanzha, O.I. (2000). *Ukrayins'ke selyanstvo v period stanovlennya totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].

¹⁵¹ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. – С. 509.

5. Honcharenko, V.D., Rohozhyn, A.Y., Svyatots'kyi, O.D. (1997). Khrestomatiya z istoriyi derzhavy i prava Ukrainy: u 2 t. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
6. Isakov, P. (2017). Selyans'kyi povstans'kyi antykomunistychnyy rukh na Livoborezhniy Ukraini (1919–1921): dynamika kil'kisnykh zmin, ideolohiya, heohrafiya poshyrennya. In: Lobodaieva, V. (Ed.). (2017). *Vijna z derzhavoiu chy za derzhavu? Selians'kyj povstans'kyj rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv*. Kharkiv, pp. 282–316 [in Ukrainian].
7. Khoroshun, B.I. (1999). Prodovol'cha polityka v Ukraini u 1920–1930-kh rokakh. [Food policy in Ukraine in the 1920s and 1930s]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
8. Koval'ova, N.A. (2016). Selyany, pomishchyky ta derzhava: konflikty interesiv. «Ahrarna revolyutsiya» v Ukraini 1902–1922 rr. Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
9. Kul'chyts'kyi, S. (1996). Komunizm v Ukraini: pershe desyatyrychchya (1919–1928). Kyiv [in Ukrainian].
10. Malyk, YA. (2013). Totalitarnyy napryam prodovol'choyi polityky bil'shovykiv u 1919–1920 rr. v Ukraini. *Efektivnist' derzhavnoho upravlinnya. Zbirnyk naukovykh prats'*, (37), pp. 87–94 [in Ukrainian].
11. Petrenko, I.D. (2021). Kolhospne kripatstvo. Kyiv: Yaroslaviv val [in Ukrainian].
12. Sokyr's'ka, V.V. (2018). Rosiys'ka radyans'ka prodovol'cha polityka v Ukraini na pochatku 1920-kh rr. *Ukrayins'kyi selyanyn*, (20), pp. 35–39 [in Ukrainian].
13. Strizhkov, YU.K. (1973). Prodovol'stvennyye otryady v gody grazhdanskoj vojny i inostrannoy interventsii. 1917–1921 gg. Moscow [in Russian].
14. Strumilin, S.G. (1958). Na planovom fronte. 1920–1930 gg. Moscow [in Russian].
15. Tereshchenko, YU.I. (1980). Polityka «Voyennoho komunizmu» na Ukraini (1919–1921 rr.). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, 10, 75–85 [in Ukrainian].
16. Trifonov, I.YA. (1964). Klassy i klassovaya bor'ba v SSSR v nachale nepa (1921–1923 gg.). Leningrad [in Russian].
17. Verstyuk, V.F. (1991). Vnutrenniy front: strategiya i taktika bor'bi. *Ukraina v 1917–1921 gg. Nekotoryye problemy istorii*. Kyiv [in Russian].

18. Yubkin, V.P. (1961). Zdiysnennya prodovol'choi? politiki na Ukraine (gruden' 1919–1920 pp.). *Ukrainskiy istorycheskiy zhurnal*, 1 [in Ukrainian].

Petrenko I. The food supply dictatorship of the Russian communist regime in occupied Ukraine (1920 – early 1921)

The aim of the article is to study the goals and course of the implementation of the food supply dictatorship by the Russian communist regime in the occupied territory of Ukraine in 1920 – at the beginning of 1921 as well as the reaction of Ukrainian society to it, based on scientific works, published and archival documents.

Methodology and methods. The methodology of research is based on the principles of historicism, objectivity, scientificity, and comprehensiveness. Problem-chronological, comparative-historical, logical-analytical and descriptive methods were used to achieve the goal.

Conclusions. The Russian communist regime led by V. Lenin required a significant amount of food resources, especially bread resources, in order to establish its dictatorship, provide food for Russian industrial centers, the Red Army, the party, Soviet, punitive and repressive apparatus, and organize proletarian revolutions in Europe. First of all, these resources were supposed to be obtained at the expense of the grain-producing regions of Ukraine. Having occupied most territory of the UNR (Ukrainian National Republic) for the third time in early 1920, the Bolsheviks immediately resumed the food exploitation of Ukraine, which had been interrupted by hostilities in the summer and autumn of 1919. In the occupied territory, war communism with food supply dictatorship and prodrazkladka (the surplus food appropriation system), as a it's important part, was restored. Moscow and its proteges imposed an unrealistic amount of grain requisitioning on Ukraine, which was practically impossible to fulfil in the conditions of the decline of the agrarian sector of the economy. Bolsheviks used a wide range of administrative, punitive and repressive bodies and measures in order to achieve that goal. The People's Commissariat of Food of the Ukrainian SSR was reinstated, and prodrazhony (food detachments) were established under its direction. Russian laborers made up the majority of prodrazhony on the basis of which it was formed separate food army tasked with enforcing a food dictatorship. At the same time, the occupation regime involved units of the Red Army, Ukrainian Labor Army, troops of the VOKhR etc to expropriate Ukrainian farms. Despite the widespread use of repression and terror, the implementation of the prodrazkladka in 1920 was a failure. The main contributors to this were the organized anti-Bolshevik insurgency, the Ukrainian peasantry's resistance, and Soviet Russia's wars against the UNR, Poland, and P. Wrangel's White Army. The Bolsheviks were only able to approach the requisitioning and plundering of Ukrainian food in full force with the UNR's definitive conquest in November 1920. The prodrazklad-

ka growth peaked in the end of 1920 and the beginning of 1921. However, as the food dictatorship grew more entrenched, the Ukrainian insurgent movement experienced a fresh, dramatic upsurge that gave rise to a new front in the anti-Bolshevik battle. It eventually became one of the key reasons the Bolsheviks were compelled to give up on war communism and adopt a new economic strategy that replaced *prodrazkladka* with tax in kind. The later one, however, didn't go into effect until the fall of 1921. Till then, Bolsheviks continued «pumping out» of the grain in Ukraine, while employing all of the previous years' repressive and punitive tactics and policies. The exhaustion of the Ukrainian peasantry by Bolsheviks that used the food terror of 1920 – early 1921 caused a considerable decline in the country's agricultural output. It consequently had a negative effect on the spring 1921 sowing campaign, which, along with the persistence of *prodrazkladka* and other forms of coercion, the routine export of grain to Russia, the harsh weather of the summer of 1921, and other factors, led to a mass famine in Ukraine.

Key words: bread, grain, *prodrazkladka*, *prodzahony*, bolsheviks, food supply dictatorship, Ukraine, UNR, Ukrainian SSR.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02.052>

УДК: 94:35.083.8(045)

Валерій ВОРОЖКО*

Становлення радянського режиму секретності й таємно-шифрувальні підрозділи у 1918–1927 рр.

Мета. На підставі наукових праць та архівних документів дослідити історичні аспекти становлення радянського режиму секретності,

* *Ворожко Валерій Павлович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>; wp06vv@gmail.com.

організаційно-правових заходів щодо захисту таємних відомостей, діяльність таємно-шифрувальних підрозділів у перше десятиріччя радянської влади; проаналізувати нормативно-правові акти з питань захисту таємних відомостей; з'ясувати, які саме відомості більшовики вважали таємними.

Методологія та методи. Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, позитивізму, системності, історизму. Дослідження базується на історичних методах: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному, історико-правовому.

Висновки. На основі архівних та опублікованих документів, праць дослідників розглянуто організаційно-правові аспекти становлення радянського режиму секретності та створення і розвитку радянських таємно-шифрувальних підрозділів. Окрему увагу приділено діяльності першого радянського таємного-шифрувального підрозділу – Спецвідділу при ОДПУ СРСР, на який в СРСР поклалися загальнодержавні функції у сфері охорони таємних відомостей. Досліджено діяльність таємно-шифрувальних підрозділів УСРР, які мали різні назви: «таємний відділ», «таємно-директивна частина», «таємне відділення», «таємне діловодство», «спеціальне відділення», «спеціальна частина» тощо, діяльність яких базувалася на інструкціях ВНК–ОДПУ.

Таємність була одним із важелів радянської влади, що в умовах партійної диктатури спрямовувала і контролювала всі аспекти діяльності держави, зокрема і питання захисту таємних відомостей. Встановлено, що небажана для влади інформація оголошувалася таємною або такою, що не підлягала розповсюдженню. Доведено, що порядок віднесення відомостей до таємних та система їхнього захисту у СРСР формувалися в умовах тотального політичного контролю. У досліджуваній період була створена так звана «перелікова» система віднесення відомостей до державної таємниці.

Основними радянськими таємницями були відомості про взаємовідносини радянської влади і партійних органів, про оборонні і мобілізаційні питання; діяльність органів безпеки, військової промисловості та нові озброєння, про методи і заходи боротьби зі шпигунством і контрреволюцією, про державні шифри, пільги та привілеї радянської номенклатури, політичну цензуру, про переговори і угоди СРСР з іноземними державами тощо. Метою захисту радянських таємниць було збереження та примноження влади більшовиків.

Ключові слова: Бокій, ВНК, Давидов-Барг, ДПУ/ОДПУ, режим секретності, Спецвідділ ОДПУ, таємні відомості, таємно-шифрувальні підрозділи.

Нині Україна протистоїть потужним зусиллям своїх зовнішніх і внутрішніх ворогів, мета яких – ліквідація української дер-

жавності, руйнування українських міст і сіл, промисловості та інфраструктури, знищення українців як нації. Сучасні суспільно-політичні виклики зумовили необхідність об'єктивного аналізу функціонування «державного організму» України у складі радянської держави. З відкриттям доступу до багатьох раніше таємних документів стало можливим об'єктивно й неупереджено проаналізувати та з'ясувати генезу радянської закритості, культу секретності. Дієвим інструментом формування наукового ставлення до тоталітарного минулого України мають стати історичні аргументи, що розкривали справжню сутність радянської державності, її природу та методи управління. Особливо актуальна ця теза при зверненні до періоду 1918–1927 рр. – періоду становлення політичної системи радянської України.

Історія становлення радянського режиму секретності, таємно-шифрувальних підрозділів (далі – також ТШП) у досліджуваній період розглядалася переважно як історія Спеціального відділу при ВНК–ОДПУ (далі – Спецвідділ), який очолював більшовик Г. Бокій. Зважаючи на колоритну особистість начальника Спецвідділу та окремі специфічні завдання, що перед ним стояли, цей підрозділ радянських органів державної безпеки привертав увагу багатьох дослідників і популяризаторів історії. Втім, більшість з них цікавилася переважно різними містичними розробками Спецвідділу. Адже той, окрім іншого, займався ще й дослідженнями уфології, масонства, снігової людини, «країни Шамбали», Гіпербореї тощо. Чекисти розраховували знайти в окультних науках ідеї та розробки, які можна було використати для перемоги всесвітньої пролетарської революції. Понад 90 відсотків публікацій про Спецвідділ присвячені саме цьому аспекту його діяльності.

Серед досліджень закордонних дослідників, присвячених в основному криптографічній діяльності Спецвідділу при ОДПУ СРСР, можна згадати книгу Т. Соболевої, один із розділів якої оповідає про Спецвідділ¹. Інші автори у працях чимало у неї некритично запозичували. Наприклад, Т. Соболева написала,

¹ Соболева Т. История шифровального дела в России. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 511 с.

що на початку 1920-х рр. чекист Ф. Ейхманс² був «старим латиським більшовиком» і «видатним шифрувальником». Десятки дослідників (майже всі, хто писав про Спецвідділ) повторили цю тезу. Також сучасній російській історіографії притаманна прорадянська і більшовицька апологетика. Серед вітчизняних авторів, які досліджували криптографічну діяльність радянських ТШП, зазначимо В. Гребеннікова³.

Історичним аспектам становлення організаційно-правового захисту таємних відомостей (режимно-секретним заходам) у період воєнного комунізму й НЕПу та відповідної діяльності Спецвідділу та інших таємно-шифрувальних підрозділів у публікаціях деяких авторів присвячені лише окремі згадки. Окремі організаційно-правові питання та заходи діяльності Спецвідділу та відповідного підрозділу ДПУ УСРР у досліджуваній період розглядалися в статтях автора публікації⁴ та вітчизняного дослідника В. Окіпнюка⁵.

У статті використані архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Галузевого державного архіву СБ України (далі – ГДА СБ України). У досліджуваній період у багатьох документах, окрім прізвища осіб, не зазначалися навіть ініціали імені. Якщо в тексті немає ініціалів, це означає, що автору встановити їх не вдалося.

У 1918–1919 рр. у радянській державі захист таємних відомостей (спочатку це була «військова таємниця») здійснювала

² Федір Ейхманс (1897–1937) – відповідав за Соловецькі табори, а пізніше за створення ГУТАБу – один із напрямків діяльності Спецвідділу.

³ Гребенніков В. Історія криптології & секретного зв'язку. – Ужгород: Ліра, 2012. – 664 с.

⁴ Ворожко В. Як спецвідділ Гліба Бокіого охороняв радянську таємницю (1921–1929) // Воєнно-історичний вісник. – 2013. – Вип. 1 (7). – С. 34–46; Його ж. Діяльність органів ВНК–ОДПУ по захисту державних секретів у Червоній армії та радянському ВПК (1918–1927) // Там само. – Вип. 2 (8). – С. 56–67.

⁵ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. – Херсон: Вид. Гринь, 2017. – 390 с.

в першу чергу Революційна військова рада республіки (далі – РВРР) із застосуванням контррозвідальних заходів, таємно-го діловодства, військової цензури та криптографії. Цензорські «переліки відомостей, що становлять військову таємницю», розроблялися військовими і затверджувалися РВРР⁶.

Разом із військовими структурами розпочала використовувати засоби криптографії й Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК). Так, в ухваленому 11 червня 1918 р. «Положенні про надзвичайні комісії на місцях» був 36-й пункт, де йшлося про те, що «для таємних стосунків губернських надзвичайних комісій виробляється певний шифр, шляхом якого й відбуваються стосунки»⁷.

Структури місцевих органів (далі – ВНК) на той час ще не передбачали ні окремого шифрувального підрозділу, ні посади шифрувальника. Шифри повинні були зберігатися у керівника місцевого органу ВНК або його заступника, які персонально відповідали за збереження шифрів. Захист таємних відомостей завжди був одним з важливих завдань спецслужб. Попри це, до 1921 р. окремого підрозділу у ВНК, відповідального за захист таємних відомостей, створено не було. На початку 1920-х рр. у чекістів не було не лише досвіду щодо захисту таємних відомостей, але і чіткого розуміння самого змісту такої системи заходів. Так, наприклад, на І-му з'їзді особливих відділів у грудні 1919 р. серед питань на порядку денному не було жодного пункту про захист таємних відомостей⁸.

У 1919–1920 рр. питаннями захисту таємниць почала займатися більшовицька партія. Спочатку у 1919 р. у складі ЦК РКП(б) була створена Таємно-директивна частина, до складу якої входив таємно-оперативний підрозділ, а 20 жовтня 1920 р. на базі Таємно-оперативного підрозділу Таємно-директивної частини

⁶ Див. докладніше: *Ворожко В.* Радянська військова цензура у 1918–1921 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2021. – № 1 (55) – С. 7–31.

⁷ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960. Справочник / авт.-сост.: А. Кокурин, Н. Петров. – М.: МФД, 1997. – С. 162.

⁸ *Зданович А.* Органы государственной безопасности и Красная армия. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 483.

був створений Таємно-директивний відділ ЦК РКП(б), який очолив той же Г. Бокій⁹.

На початку 1920-х рр. із переходом від воєнного комунізму до НЕПу, в умовах ізоляції радянського режиму, змін у методах господарювання, залучення іноземного капіталу, формування військової промисловості, постійної потреби захисту від «зовнішнього та внутрішнього ворога», захист таємних відомостей поступово набував актуальності. Відповідно зростав і статус, розширювалося коло завдань, удосконалювалася структура підрозділів державної безпеки, що забезпечували збереження таємних відомостей. Радянський політичний режим потребував уніфікації системи захисту таємних відомостей та визначення окремого органу, який би контролював і координував режимно-секретну діяльність усіх радянських державних органів, підприємств, установ і організацій.

На засіданні політбюро ЦК РКП(б) 1 вересня 1920 р. В. Ленін запропонував здійснити заходи щодо посилення охорони шифрованих повідомлень. Підготовку таких пропозицій доручили спеціально створеній комісії на чолі з Л. Троцьким. Вона у квітні 1921 р. подала проєкт постанови РНК РСФРР про створення міжвідомчої шифрувальної комісії. Робочим апаратом комісії мав бути створений 28 січня 1921 р. наказом Управління справами ВНК № 228-й (шифрувальний) спецвідділ при ВНК, який спочатку призначався для координації та контролю відомчих шифрувальних служб¹⁰.

21 квітня 1921 р. проєкт постанови було схвалено на засіданні РНК, а незабаром для управління шифрувальною справою в усіх відомствах країни постановою Малого РНК № 672 від 5 травня 1921 р. на базі 8-го спецвідділу ВНК був створений Спеціальний відділ при ВНК. У постанові № 672 зазначалося:

«1. Створити при ВНК “Спеціальний відділ”. Начальником Спеціального відділу ВНК може бути тільки член Колегії ВНК.

⁹ Див. докладніше: *Ворожко В.* Конспіратори при владі: таємниці партії більшовиків у 1919–1923 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2021. – № 2 (56). – С. 72–111.

¹⁰ Ленин В.И. и ВЧК: сб. док. (1917–1922 гг.) / сост. Ю. Ахалкин и др. – М.: ИМЛ, КГБ, 1970. – С. 484–485.

2. Спецвідділ при ВНК об'єднує всі шифрувальні органи РСФРР, контролює і направляє всю діяльність таких органів. 3. Усі розпорядження і циркуляри Спеціального відділу при ВНК з усіх питань шифрувальної та розшифрувальної справи є обов'язковими до виконання всіма відомствами РСФРР»¹¹.

Тоді ж було зроблено ще один крок, спрямований на захист таємних відомостей: на підставі циркулярного листа ВНК від 18 липня 1921 р. місцеві апарати ВНК зобов'язали контролювати дотримання режиму секретності на підприємствах і в установах, що працюють із таємними відомостями, а також наглядати за особами, що мають доступ до таємних відомостей¹².

Наказом Малого РНК РСФРР від 13 жовтня 1921 р. був затверджений перший міжвідомчий таємний «Перелік відомостей, що становлять військову таємницю і не підлягають поширенню». Проект цього Переліку був спочатку розроблений двома відомствами – ВНК і РВРР. Після передачі функцій військової цензури від РВРР до ВНК, рішенням ЦК РКП(б) була створена комісія з представників партійних і державних структур, профспілок, провідних газет з метою доопрацювання проекту Переліку для урахування пропозицій інших відомств¹³.

Постановою Оргбюро ЦК РКП(б) від 12 вересня 1921 р. та наказом Управління справами ЦК РКП(б) № 85 від 19 вересня 1921 р. таємна частина Таємно-директивного відділу ЦК була виокремлена в самостійне відомство – Бюро секретаріату ЦК, у якому відтепер зосереджувалось таємне діловодство вищих органів партії та до якого надходила вся таємна інформація від місцевих партійних органів. Оргбюро ЦК партії та Бюро секретаріату могли віддавати і віддавали прямі директивні вказівки Спецвідділу¹⁴.

¹¹ Ленин В.И. и ВЧК: сб. док. (1917–1922 гг.). – С. 495–496.

¹² Плеханов А. Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период. (1921–1925 гг.). – М.: ВКШ КГБ СССР, 1988. – С. 62.

¹³ Ворожко В. Радянська військова цензура у 1918–1921 рр. – С. 7–31.

¹⁴ Павлова И. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. – Новосибирск: СО РАН, 2001. – С. 79.

У лютому 1922 р. у складі Спецвідділу було виокремлено відділення, на яке поклали обов'язки зі «спостереження» за всіма партійними, державними, і громадськими організаціями щодо охорони таємних відомостей та розробки нормативних документів з цього питання. Під час розробки нормативних документів з питань режиму секретності Спецвідділ використовував відповідний дореволюційний досвід департаменту поліції, військового та дипломатичного відомств. Певна кількість рядових співробітників Спецвідділу мала досвід роботи у цих царських відомствах. Найбільший їхній вплив був у шифрувальній справі, де партквиток не міг замінити фахові знання. «Вичищені» і репресовані вони були вже у 1930-х роках (як і сам Бокій), коли сформувалися кадри «червоних» криптографів. Спроби «чисток» у 1920-ті рр. Бокію вдавалося долати, зокрема і за допомогою Ф. Дзержинського, який під час однієї з таких спроб заявив:

«оскільки товариш Бокій заперечує і ручається, чистку Спецвідділу прошу призупинити»¹⁵.

30 серпня 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило «Інструкцію про порядок збереження і руху таємних документів». У цьому документі вперше йшлося про необхідність створення «спеціально створених таємних частин у складі однієї або декількох осіб – винятково членів РКП(б)», що мали займатися організацією та веденням таємного діловодства. Контроль і спостереження за порядком та умовами виконання і збереження таємного листування покладалася на ДПУ, передусім на Спецвідділ¹⁶. До зазначеної стислої інструкції додавався докладніший «Порядок заготовлення [підготовки. – Авт.], реєстрації, пересилання та зберігання таємного листування»¹⁷. Дія «Інструкції про порядок збереження і руху таємних документів» та «Порядку заготовлення...» від 30 серпня 1922 р. поширювалася на всі державні і партійні установи й організації. Одночасно із зазначеними

¹⁵ Плеханов А. Стиль работы Ф. Э. Дзержинского // Труды ВШ КГБ СССР. – 1976 – Вып. 10. – С. 145.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 8 зв.

¹⁷ Там само. 7 зв. – 8.

документами був ухвалений «Порядок пересилання таємних документів за кордон»¹⁸. 30 листопада 1922 р. Оргбюро ЦК РКП(б) постановою ухвалило «Інструкцію про порядок зберігання таємних постанов ЦК РКП(б)», що виокремила партійне діловодство від загальнодержавного.

У другій половині 1922 р. співробітники Спецвідділу розробили внутрішню «Інструкцію щодо виконання, зберігання і руху таємної кореспонденції ДПУ і місцевих органів», що була введена в дію 15 листопада 1922 р. наказом ДПУ № 296¹⁹. Станом на 1 грудня 1922 р. (наказ ВНК № 14/228) Спецвідділ складався з 4-х відділень. 2-е відділення займалося питаннями охорони державної таємниці (керівник М. Клименков), 1-е і 4-е відділення вирішували криптографічні питання (Г. Крамфус, В. Цибізов), 3-є відділення відповідало за табори спеціального призначення, насамперед Соловецькі (О. Гусєв, який також обіймав посаду помічника начальника відділу)²⁰.

У 1923 р. у складі Спецвідділу з'явилося 5-е відділення, начальником якого став В. Цибізов. З цього часу всі документи, що стосувалися організаційно-правових аспектів збереження таємних відомостей, підписували дві особи – Г. Бокій як «член колегії при ОДПУ і начальник Спеціального відділу при ОДПУ» та Цибізов (завжди без ініціалів) як «начальник V-го відділення Спецвідділу». Всі автори (окрім Г. Куренкова), які висвітлювали різні аспекти діяльності Спецвідділу, при згадці про В. Цибізова визначали його виключно як начальника криптографічного відділення, але насправді з 1923 р. він відповідав за організаційно-правові аспекти збереження таємних відомостей. Спецвідділ регламентував усе «таємне» радянське життя. Так, 11 червня 1923 р. Спецвідділ направив циркуляр у радянські установи, у якому зазначалося, що

«всі співробітники, які мали справи з іноземними місіями, зобов'язані про це повідомляти ДПУ. Спостерігається, що співробіт-

ники центральних відомств та їхніх місцевих органів, які мають справу з таємним листуванням, а також члени родин цих співробітників, відвідують іноземні представництва і місії у своїх приватних справах [...]. З огляду на те, що в кожній іноземній місії та представництві є філія іноземної розвідки, співробітники цих місій, які займаються розвідкою, не тільки вдаються до відкритих методів вербування агентів, але також використовують своє знайомство з громадянами СРСР для замаскованого випитування відомостей шляхом приватних дружніх бесід»²¹.

Спецвідділ запропонував до безумовного виконання наступне:

«1) співробітникам таємних відділів, частин, відділень, діловодства установ [...], а також окремим співробітникам, які мають справу з таємним листуванням, забороняється відвідувати іноземні місії та представництва без наявності певного завдання або дозволу від відповідальних керівників установ; 2) згадані вище співробітники, що мають особисто або члени родин яких мають знайомство або родичів в іноземних місіях і представництвах, зобов'язані негайно довести про це в письмовій формі по інстанції [...] у Спецвідділ; 3) всі співробітники установ, залучені до таємного листування, які мали у минулому (незалежно від того, чи були вони тоді на таємній роботі) справи неслужбового характеру з іноземними місіями або мали там родичів чи знайомих, зобов'язані про це повідомити у Спецвідділ; 4) співробітники, яким відомі особи в державних установах, пов'язані [...] приватними відносинами з іноземними місіями, зобов'язані негайно повідомити про це встановленим порядком, до того ж слід вказати у міру сил, в чому цей зв'язок полягає»²².

Наприкінці 1923 р. Спецвідділ розробив разом з іншими зацікавленими відомствами «Перелік питань, листування з яких є таємним»²³. 22 грудня 1923 р. цей перелік було направлено, зокрема, центральним установам радянської України разом із супровідним листом № 23981/с, у якому зазначалося, що:

«відсутність більш-менш точного визначення питань, які в даний час є таємними призводить, як з'ясувалося на практиці нашої роботи, до того, що досить часто листування, що має дійсно

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 8 зв. – 9.

¹⁹ Колтакиди А., Север А. КГБ. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – С. 63.

²⁰ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник / авт.-сост.: А. Кокурин, Н. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 28.

²¹ Ворожко В. Як спецвідділ Гліба Бокіого охороняв... – С. 36.

²² Там само.

²³ Перелік повністю наведений у статті автора: Там само. – С. 34-46.

таємний характер, виконується, зберігається і пересилається порядком звичайним для загального листування установи і, навпаки, з листуванням, яке не містить абсолютно ніяких таємниць поводяться як з таємним і навіть цілком таємним, через що завантажується апарат таємного діловодства і, як наслідок цього послаблюється увага до дійсно таємного листування. Викладене пояснюється, з одного боку, незнанням і вузьковідомчим поглядом на таємниці, з іншого боку – злим наміром (прагненням ознайомити зі змістом листування широке коло осіб, економія при пересиланні, униканням проведених щодо таємного листування відповідних процедур) осіб або апарату, від яких залежить проставлення або непроставлення написів [грифу обмеження доступу. – *Авт.*] на таємному листуванні. [...] Спецвідділ пропонує цей перелік прийняти до виконання, причому розбивка листування за ступенем секретності на таємну і цілком таємну, повинна проводитися Вами самостійно під персональну відповідальність. Питання, що виникають у Вас щодо змін і доповнень до цього переліку, прохання невідкладно направляти у Спецвідділ для розгляду і, якщо буде потрібно, для внесення в перелік. Одночасно Спецвідділ повідомляє, що в подальшому ним будуть посилені заходи стягнення як за проставлення на несекретних паперах написів “таємно”, так і навпаки»²⁴.

Започаткування переліків таємних відомостей сприяло удосконаленню ефективної системи захисту таємних відомостей. Переліки стали тим фундаментом, на якому будувалися заходи щодо захисту таємних відомостей. Над втіленням цього задуму в життя працювало спільно ВНК та військове командування під наглядом компартійних структур. Кожен наступний «перелік» розширював коло таємної інформації в усіх сферах життя. Якщо в царській Росії таємними була порівняна незначна кількість документів, переважно у військовому і дипломатичному відомствах, департаменті поліції, то в СРСР обсяг носіїв таємної інформації стрімко зростав у разі в усіх сферах радянського життя вже з початку 1920-х рр.

У грудні 1923 р. Спецвідділ почав перевіряти архівні установи Центрархіву, в першу чергу звертаючи увагу на лояльність до радянської влади особового складу цих установ. Спецвідділ

22 грудня 1923 р. направив листа до Центрархіву наступного змісту:

«Як з'ясовано нашим обстеженням Військово-морської секції Центрархіву, особовий склад співробітників цієї секції цілком (за виключенням двох) [складається. – *Авт.*] із безпартійних. Оскільки цей архів є повністю архівом державного значення, а значна його частина є таємною, Спецвідділ убачає, що наявність подібного складу співробітників (із колишніх військових і дворян) за умовами архівної роботи може завдати шкоди державі, як от в цих умовах цілком можливе розголошення і зникнення дуже цінних документів. Спецвідділ вважає за потрібне ретельне очищення Військово-морської секції від безпартійних, замінив їх партійними товаришами»²⁵.

4 січня 1924 р. відбулося засідання колегії Центрархіву, де розглянули питання «Про військово-морську секцію» та створили комісію для перевірки особового складу зазначеної секції. Спецвідділу цього здалося замало і він знову направив до Центрархіву листа, в якому зазначалося:

«Обстеженням архіву Військово-морської секції встановлено, що штат співробітників секції складається із царських офіцерів до генералів включно та вихідців з буржуазії. Просимо всіх цих осіб терміново звільнити, а вакансії заповнити комуністами або надійними особами за погодженням зі Спецвідділом»²⁶.

«Надійні особи» у військових архівах у 1920-х рр. зіграли провідну участь у «макулатурних кампаніях», тобто у продажі на переробку тисячі пудів як таємних, так і нетаємних архівних документів царського військового відомства. Таємні карти царської армії і флоту продавалися населенню для обклеювання вікон. Разом з царськими архівами у макулатуру потрапляли таємні накази РВРР, радянських військових комісаріатів тощо»²⁷.

²⁵ Архивы и власть: Первое послереволюционное десятилетие. Протоколы и журналы заседаний руководящих органов управления архивной отраслью за 1918–1928 гг.: сб. док. т. 2. 1921–1928 гг. / сост. О. Копылова. – М.: Кучково поле, 2018. – С. 20.

²⁶ Архивы и власть: Первое послереволюционное десятилетие. – С. 21.

²⁷ Щербина Т. Макулатурные кампании в военных архивах России (1919–1931 гг.) / Отечественные архивы. – 1993. – № 2. – С. 24–27.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 2034, арк. 38.

Центральні державні органи СРСР розробляли власні інструкції з таємного діловодства. Так, наприклад, наркомфін СРСР 13 лютого 1924 р. затвердив відомчі інструкцію з таємного діловодства і перелік таємних відомостей²⁸.

У лютому 1924 р. Спецвідділ направив у центральні установи циркуляр щодо порядку друкування посвідчень, перепусток та бланків організацій: «тільки в державних друкарнях, здійснюючи ґрунтовне спостереження».

16 лютого 1924 р. Спецвідділ направив лист № 25646/с/5 щодо цієї проблеми на адресу ДПУ УСРР, якому пропонувалося зобов'язати самостійні наркомати УСРР друкувати зазначені матеріали в типографіях, пристосованих, згідно з наказом ОДПУ № 429/ 23 до друкування таємних видань²⁹. Після серії пограбувань радянських установ з'ясувалося, що металеві шафи та сейфи різноманітними конторами замовляються на приватних підприємствах і майстернях, які залишали собі запасні ключі. Підприємливі керівники Спецвідділу швидко підготували і проштовхнули постанову Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ) № 237 від 7 квітня 1924 р., що зобов'язувала всі радянські установи для зберігання таємного листування і шифрів замовляти металеві шафи виключно в майстерні Спецвідділу.

28 березня 1924 р. ВЦВК СРСР затвердив Положення про особливі наради, що отримали право висилати, ув'язнювати до концтаборів до 3 років без суду осіб, нелояльних до комуністичного режиму. Наказом ОДПУ СРСР № 250 від 12 червня 1924 р. був визначений персональний склад особливої наради ОДПУ СРСР, до якої увійшов і Г. Бокій³⁰.

У 1924–1925 рр. Спецвідділ організував перевірку режиму секретності у багатьох ТШП державних установ. За результатами низки перевірок був підготовлений черговий циркуляр, у якому зазначалося:

²⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1695, арк. 36.

²⁹ Там само, спр. 2034, арк. 45.

³⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. – С. 37.

«у таємних і шифрувальних частинах не цілком акуратно і не своєчасно виконується таємно-шифрувальне листування. Співробітниками витрачається дуже багато часу на пусті розмови та на виконання в службовий час різних робіт, що не мають прямого стосунку до основної роботи. Спостерігається систематичне запізнювання співробітників на роботу і передчасне залишення роботи [...]»³¹.

14 серпня 1925 р. РНК СРСР, а 1-го вересня того ж року ВЦВК СРСР затвердили постанову «Про шпигунство, а так само про збирання та передачу економічних відомостей, що не підлягають оголошенню»³². Ця постанова вперше закріпила на законодавчому рівні визначення державної таємниці, що дозволило конкретизувати предмет злочину «шпигунство». Так, у примітці 1 до ст. 1 постанови зазначалося, що «спеціально охоронюваною державною таємницею» вважаються

«відомості, перераховані в особливому переліку, що затверджується РНК СРСР і публікується до загального відома»³³.

Розробка такого переліку протокольним рішенням РНК від 18 серпня 1925 р. покладалася на військово-відомство, ВРНГ, наркомат зовнішньої торгівлі, ОДПУ, наркомат закордонних справ (далі – НКЗС) і прокуратуру СРСР.

Спецвідділ регулював друк видань з обмеженим доступом, які тиражувалися відомствами за допомогою друкарського верстата та засобів репрографії. У 1925 р. у черговому циркулярі Спецвідділ пояснював, що позначку «не підлягає оголошенню» можна ставити тільки на документах, які не містять таємних відомостей і лише в тому випадку, якщо відомство вважає їхнє поширення шкідливим для себе. Циркуляр зазначав, що такі книги не можна продавати та трохи дивно роз'яснював, в якому випадку на відомчі видання можна було ставити позначку «На правах рукопису»: тільки тоді, коли написаний чиновни-

³¹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 2034, арк. 38.

³² Собр. зак. Союза ССР. – 1925. – № 52. – Ст. 390.

³³ Ворожко В., Бернадський Б., Ботвінкін О. Нарис історії охорони державної таємниці в Україні. – К.: Лазурит-Поліграф, 2012. – С. 97.

ками текст не піддавався літературній правці. У тому же році Спецвідділ на основі партійної директиви розіслав усім наркоматам і центральним установам, а потім і на місця циркуляр, відповідно до якого направлення таємних видань до Центральної книжкової палати було скасовано. Спецвідділ зобов'язував направляти по одному примірнику цілком таємної, таємної та такої, що «не підлягає оголошенню» друкованої продукції на зберігання у Відділ політконтролю ОДПУ СРСР, де створювалося сховище для всіх секретних видань³⁴.

Наказом ОДПУ СРСР № 273/129 від 11 грудня 1925 р. була введена в дію підготовлена Спецвідділом «Інструкція місцевим органам ОДПУ СРСР щодо спостереження за постановкою таємного і мобілізаційного діловодства». Постановою ЦК ВКП(б) від 29 січня 1926 р. на Таємний відділ ЦК і Спецвідділ при ОДПУ СРСР покладалися обов'язки щодо спільної планової перевірки стану забезпечення режиму секретності у партійних і державних установах та організаціях, а також лояльності радянській владі їхнього особового складу. У партійних установах перевірки проводилися Таємним відділом і Спецвідділом спільно, а в радянських установах – або також спільно або тільки Спецвідділом за погодженням із Таємним відділом і з ознайомленням його з результатами перевірки³⁵.

У 1926 р. спільно були перевірені наркомати освіти, охорони здоров'я, торгівлі, важкої промисловості, Держплан, Інститут Заходу, Університет трудівників Сходу тощо. Результати перевірки наркомату торгівлі розглядалися на засіданні вищих партійних органів. Г. Бокій і В. Цибізов, які були присутні на цьому засіданні, пропонували результати перевірки щодо відповідальних за режим секретності у наркоматі торгівлі передати до прокуратури³⁶. За підсумками одного з розслідувань наказом ОДПУ СРСР № 181 від 23 серпня 1926 р. сам В. Цибізов отримав

³⁴ Ворожко В. Як спецвідділ Гліба Бокіого охороняв... – С. 40.

³⁵ Куренков Г. От конспирации к секретности. Защита партийно-государственной тайны в РКП(б)–ВКП(б). 1918–1941. – М.: АИРО-XXI, 2015 – С. 192–193.

³⁶ Там же. – С. 194.

сувору догану за неправильні дії стосовно арештованого «старого революціонера» О. Симановського³⁷.

Наказом ОДПУ СРСР № 84/26 від 24 квітня 1926 р. була затверджена «Інструкція про порядок залучення до судово-слідчих справ таємних документів та ознайомлення з ними підсудних та захисників». Такі документи слід було вміщувати в опечатані пакети, які підшивалися у справу³⁸.

Постановою ВЦВК та РНК СРСР від 16 лютого 1926 р. був затверджений перший загальносоюзний цілком таємний «Перелік відомостей, що становлять державну таємницю», що призначався для посадових та інших осіб державних підприємств, установ і організацій, чия «службова діяльність була пов'язана з таємним діловодством і проведенням таємних робіт»³⁹. Державна таємниця розподілялася на цілком таємні відомості, таємні відомості та на «такі відомості, що не підлягають оголошенню». «Цілком таємними» вважалися відомості щодо шифрів, кодів, мобілізаційних питань, політичної цензури, боротьби з «контрреволюційними» партіями. До «таємних» були віднесені відомості про досудові слідчі дії, про провину посадових осіб, про перевезення та охорону великих цінностей тощо.

27 квітня 1926 р. на підставі примітки до ст. 1 постанови ВЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1925 р. РНК СРСР ухвалила постанову «Про затвердження переліку відомостей, що є за своїм змістом державною таємницею, яка спеціально охороняється». Всі відомості, що містилися у цьому відкритому переліку, поділялися на три групи: відомості військового характеру, відомості економічного характеру та інші відомості. До відомостей військового характеру належали такі відомості:

- «1. Дислокація частин, закладів та установ РСЧА та об'єктів військової охорони.
2. Організація, чисельність, підготовка, технічне

³⁷ История советской разведки. Сб. док. по истории оперативной деятельности органов и войск ОГПУ. Вып. третий (1926–1929 гг.) / сост. А. Бондарь. – М.: ВШ КГБ, 1961. – С. 47–48.

³⁸ Там же. – С. 16–18.

³⁹ Буланкин В. Исторические аспекты правовой природы общесоюзных перечней сведений, составляющих государственную тайну // Труды НИИ «Прогноз» КГБ СССР. – 1982. – № 2. – С. 57.

і військово-інженерне устаткування, фінансування, постачання та стан збройних сил. 3. Мобілізаційні й оперативні плани, розрахунки, проекти і заходи, а також мобілізованість РСЧА, промисловості, транспорту, зв'язку і країни загалом. 4. Дислокація, устаткування, стан, фінансово-виробничі плани, продуктивність усієї військової промисловості, а також іншої промисловості в частині військових замовлень. 5. Винаходи нових технічних та інших засобів військової оборони».

До відомостей економічного характеру належали відомості про:

«1. Стан казначейських валютних фондів, відомості про поточний рахунок, баланс та оперативно-валютні плани СРСР. 2. Відкриття, винаходи, технічні удосконалення у випадку визнання їх такими, що мають особливо важливе для країни значення і підлягають збереженню в таємниці. 3. Детальні відомості про плани і планові припущення щодо ввезення і вивезення окремих товарів, а також про стан експортних фондів окремих товарів».

До відомостей іншого виду належали:

«1. Відомості щодо переговорів і угод СРСР з іноземними державами, а також заходів СРСР у сфері зовнішньої політики і зовнішньої торгівлі, якщо зазначені відомості не засновані на офіційно опублікованих даних. 2. Відомості про методи і заходи боротьби зі шпигунством і контрреволюцією. 3. Державні шифри та зміст шифрованого листування»⁴⁰.

На основі вищезазначеного переліку, в червні 1926 р. Спецвідділ видав більш розгорнутий «Перелік питань цілком таємного, таємного і такого, що не підлягає оголошенню листування»⁴¹. Він складався з 4-х розділів. Наведемо тільки окремі «цілком таємні» пункти:

Розділ 1. Питання військового характеру. До «цілком таємних» відомостей віднесено 26 пунктів (далі – пп.), а саме: пп. 1–15 стосувалися питань мобілізаційного характеру.

«16. Питання військово-інженерної, повітряної та військово-хімічної підготовки країни. 17. Особливо важливі винаходи, дослідні замовлення нових предметів озброєння за винахода-

ми, що мають “цілком таємний” характер; описи, креслення, кошториси на ці предмети. 18. Оперативно-розвідувальні та освідомчі зведення та відомості. 19. Дислокація військових частин та заводів військової та авіаційної промисловості у мирний час. 20. Стан і виробничий план підприємств військової та авіаційної промисловості. 21. Про нове будівництво військових та авіаційних заводів. 22. Фотозйомки та плани фортець, укріп-районів, військових портів, вогневибухоскладів, заводів військової та авіаційної промисловості й технічних озброєнь на шляхах сполучень стратегічного значення. 23. Плани комерційних перевезень на воєнний час, матеріали до них та листування щодо їхньої розробки. 24. Графіки і розклад руху поїздів з пояснювальною запискою до них, вузлові угоди. 25. Плани відновлення та руйнування шляхів сполучення та листування щодо них. 26. Масові негативні явища в політичному і моральному стані військових частин, які характеризують їхнє розкладання».

До «таємних» було віднесено 20 пунктів.

Розділ 2. Питання фінансово-економічного характеру. До «таємних» відомостей віднесено 47 пунктів, до відомостей, що не підлягають оголошенню віднесено 37 пунктів, «цілком таємні» відсутні.

Розділ 3. Питання політичного та загального характеру. До категорії відомостей «згідно з особливими положеннями» віднесено один пункт: «листування парторганів та інші конспіративні документи». До «цілком таємних» відомостей віднесено 11 пунктів:

«1. Інформаційні зведення та огляди ОДПУ та інших органів нагляду. 2. Інформація та матеріали про діяльність антирадянських партій і угруповань та боротьбу з ними. 3. Листування з питань політичного та економічного шпигунства, а також про методи та заходи боротьби з контрреволюцією і шпигунством. 4. Таємні угоди з іноземними державами і листування щодо їхнього укладення та виконання. 5. Доповіді та окремі відомості про політичний й економічний стан іноземних держав, заснованих на даних, отриманих зі спеціальних джерел, що не підлягають оголошенню. 6. Питання про штати і осіб, що працюють за кордоном по лінії спеціальних відомств. 7. Підготовка та здійснення таємних експедицій. 8. Листування з питань арешту і висилки іноземців та обміну заарештованими. 9. Листування у слідчих

⁴⁰ Собр. зак. Союза ССР. – 1926. – № 32. – Ст. 213.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 1-сп, арк. 247–252.

справах. 10. Про організацію нелегального переходу кордону.
11. Державні шифри, шифроване і розшифроване листування».

До «таємних» відомостей віднесено 12 пунктів. До таких, що не підлягають оголошенню – 5 пунктів.

Розділ 4. Питання капітального будівництва. До «цілком таємних» відомостей віднесено 14 пунктів. До «таємних» відомостей віднесено 5 пп., до відомостей, що не підлягають оголошенню, – 8 пунктів⁴².

У 1926 р. Спецвідділом було видано низку невеликих тимчасових загальнодержавних інструкцій із питань: «таємного та шифрувального діловодства», «архівного діловодства і здавання справ в органи Центрархіву», «виготовлення і конвертування кореспонденції, яка пересилається дипломатичною поштою», «стенографування на таємних нарадах і засіданнях», «зберігання таємного листування». Компартія, Червона армія, наркомати розробляли за участю Спецвідділу із зазначених питань відомчі інструкції, які затверджувалися відповідним керівництвом та погоджувалися зі Спецвідділом. ОДПУ СРСР теж мало відомчі інструкції, розробкою яких займалися співробітники Спецвідділу. Як зазначив британський історик Ричард Саква:

«побудова радянської держави супроводжувалася педантичним бюрократизмом, нескінченним заповнюванням різноманітних тек, паперів, реєстрів, формулярів, форм тощо»⁴³.

Відповідно до циркуляру Президії ВЦВК від 3 грудня 1926 р., співробітники ТШП під час Всесоюзного перепису населення 1926 р. не повинні були зазначати свої справжні посади, і замість записів «діловод таємної частини», «шифрувальник», «завідувач таємним відділом» тощо, їм належало зазначати назву того підрозділу, до складу якого входив ТШП (секретаріат, управління справами тощо), і посаду, згідно з тарифікацією рівну дійсно займаній посаді⁴⁴.

⁴² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 1-сп, арк. 247–252.

⁴³ Саква Ричард. Коммунизм в России. – М.: РОССПЭН. – 2010. – С. 75.

⁴⁴ Павлова И. Механизм сталинской власти. – С. 58.

Постановою Оргбюро ЦК Бюро секретаріату ЦК РКП(б) 19 березня 1926 р. було перетворено у Таємний відділ, у складі якого, серед інших, були: шифрувальний підвідділ, таємний архів, підвідділ обліку і повернення таємних документів, таємна частина, друкарське бюро, таємна реєстратура⁴⁵.

Наприкінці 1926 р. Спецвідділом разом з Центрархівом були підготовлені «Правила постановки архівної частини таємного діловодства у державних, професійних і кооперативних установах та на підприємствах СРСР», які були затверджені 5 січня 1927 р. та надіслані усім наркоматам і центральним установам. 28 червня 1927 р. Спецвідділ видав «Інструкцію з ведення шифрувальної роботи» в усіх тих місцевих органах ОДПУ СРСР, постачання яким інструкції шифрувальним органам видання Спецвідділу при ОДПУ СРСР не передбачено⁴⁶.

У 1927 р. у складі ВРНГ було створено мобілізаційно-планове управління, яке відповідало за мобілізаційне планування всієї промисловості країни⁴⁷. У другій половині 1927 р., згідно з партійною директивою та відповідно до рішення Ради праці та оборони від 25 червня 1927 р., наказами наркоматів у їхньому складі були сформовані мобілізаційні відділи/бюро. Персональна відповідальність за їхню роботу покладалася безпосередньо на наркомів. У республіках, краях і областях в апаратах урядів союзних республік, виконкомів крайових, обласних і навіть частини районних рад були створені мобілізаційні підрозділи. Розгортання мобілізаційної роботи привело до суттєвого збільшення чисельності та обігу таємних документів і створення нових ТШП.

9 грудня 1927 р. наказом ОДПУ СРСР № 242/95 було затверджено «Положення про спеціальні відділення при Повноважних представництвах ОДПУ СРСР», на які були покладені такі завдання: організація таємного і шифрувального діловодства в усіх підконтрольних установах, здійснення контролю над

⁴⁵ Куренков Г. От конспирации к секретности. – С. 31.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 190-сп, арк. 113.

⁴⁷ Соколов А. От Военпрома к ВПК: Советская военная промышленность. 1917 – июнь 1941 гг. – М.: Новый хронограф, 2012. – С. 77.

мобілізаційним діловодством, облік осіб, які займались таємним листуванням в установах, розробка шифрів і забезпечення ними всіх підконтрольних установ, окрім тих, що використовували шифри Спецвідділу⁴⁸.

Спецвідділ спільно з Таємним відділом ЦК РКП(б) почали закладати підвалини та мур радянського режиму секретності. Г. Бокій та В. Цибізов брали участь у розробці більшості нормативних актів ЦК РКП(б) та ВНК-ОДПУ СРСР з питань захисту відомостей, які вважалися більшовиками таємними та небажаними для розголошення. Увесь час існування Спецвідділу (до 25 грудня 1936 р.) він був головною криптографічною та режимно-секретною службою СРСР. Усі радянські криптографічні та режимно-секретні органи (служби) продовжували свій родовід від Спецвідділу, та й пострадянські теж.

Для начальника Спецвідділу Г. Бокія 1927 р. став зоряним часом. На ознаменування 10-річчя ВНК він був нагороджений грамотою колеги ОДПУ СРСР та іменним маузером. На Білому морі та Волзі курсували два пароплави «Глеб Бокій». На табірних соловецьких грошових знаках стояв його підпис.

Слід зазначити, що саме на Спецвідділ було покладено ще й функцію створення, розвитку та керівництва системою таборів спеціального призначення ДПУ – того, що ми знаємо, як «архіпелаг ГУЛАГ». Спецвідділ цим активно займався до 1930 р., поки в центральному апараті ОДПУ СРСР не було організовано окреме Управління таборами. Саме цим і займався вищезгаданий Ейхманс. Такий собі радянський конструкт шифрувальника-тюремника Г. Бокій на організацію таборів витратив чимало часу та завзяття. Першими в'язнями північних таборів у 1920-х рр. були революціонери-небільшовики, зокрема, есери, анархісти та, звичайно, різноманітні «білогвардійці» та контрреволюціонери – від монархістів до кадетів⁴⁹.

У 1930-ті рр. його дружина Софія Доплер була розстріляна, одна з доньок померла у таборі. Інша дочка Г. Бокія провела в сталінських таборах 8 років. Як вже зазначалося вище, потра-

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 666, арк. 204.

⁴⁹ Саква Ричард. Коммунизм в России. – С. 68.

пила в табори і частина «спецвідділівців», окремі з них разом з Г. Бокієм були розстріляні.

* * *

Партійні, державні та чекістські органи радянської України через статутний та організаційний механізми були підпорядковані московському центру і значною мірою копіювали його організаційну структуру. У травні 1920 р. у складі Секретаріату ЦК КП(б)У був створений Таємний відділ⁵⁰. У тому ж році був створений шифрувальний підрозділ у НКЗС УСРР, який складався з 2 шифрувальників – Резникова і Щеглова⁵¹.

На початку квітня 1921 р. на базі Таємного відділу у складі Управління справами ЦК КП(б)У була створена Таємно-директивна частина (далі – ТДЧ), на яку були покладені функції таємного діловодства, шифрувальної справи, перевірки особового складу партійного і державного апарату у взаємодії з ВУНК-ДПУ⁵². ЦК КП(б)У наглядав за збереженням таємниць у радянській вертикалі та міг давати завдання чекістам із режимно-секретних та інших питань. В апараті РНК УСРР функції таємного діловодства і шифрувальної справи поклалися на управління справами (завідувач П. Солодуб, після його арешту – Ф. Бега) та його структурний підрозділ – загальноадміністративний відділ (А. Зорін)⁵³.

10 травня 1921 р. рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У товаришка Людмила⁵⁴ (Тамара Левінсон) із Вінниці відряджалася до НКЗС УСРР «для відповідальної роботи»⁵⁵. На яку саме посаду – у протоколі Оргбюро не було зазначено, але надалі у документах ЦК 1921 р. вона зазначена як завідувача таємним архівом НКЗС⁵⁶.

У грудні 1921 р. в апараті ЦК КП(б)У на базі ТДЧ було створено Бюро секретаріату. Тоді ж ТШП були сформовані й в окру-

⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 183, арк. 36.

⁵¹ Там само, оп. 7, спр. 17, арк. 9.

⁵² Там само, спр. 16, арк. 57.

⁵³ Там само, оп. 20, спр. 1432, арк. 47.

⁵⁴ У партійних документах зазначалася як «товариш Людмила».

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 10, арк. 85.

⁵⁶ Там само, оп. 6, спр. 16, арк. 101.

гах шляхів сполучення на залізниці, які склалися з двох осіб. Так, наприклад, в управлінні Південного округу за шифрувальну справу відповідав такий собі В. Самарін, а за таємне діловодство – В. Іванов-Ветошкін⁵⁷. У 1922 р. у складі ДПУ УСРР було створено Шифрбюро – завідувач Є. Фрунсон⁵⁸, шифрувальники А. (О.) Жирнов, М. Соловійов, Філіпов⁵⁹.

На початку 1922 р. була створена ТДЧ НКЗС УСРР у складі 5 осіб на чолі з т. Людмилою (Тамара Левінсон). На цей підрозділ поклалися такі ж функції, як на ТДЧ ЦК КП(б)У. Таємним діловодством займалася товаришка Кренен. У складі ТДЧ НКЗС було виокремлено Шифрбюро у такому складі: завідувача О. Меднікова, шифрувальники О. Барвенко та С. Клара⁶⁰. 4 липня 1922 р. товаришка Людмила звернулася до політбюро ЦК КП(б)У з проханням надати дозвіл на виїзд за кордон у власних справах. Їй відмовили з формулюванням

«заборонити відповідно до загальної директиви, що забороняє направлення за кордон в особистих і родинних справах».

Керівником ТДЧ т. Людмила (Тамара Левінсон) була недовго. Рішенням секретаріату ЦК від 15 жовтня 1923 р. її переводять на посаду завідувачою адміністративним відділом РАТАУ⁶¹. Наприкінці 1923 р. відбулася рокировка: Меднікова перейшла до ДПУ УСРР⁶², а на її місце із ДПУ прийшов Філіпов⁶³. У цей час у складі ТДЧ НКЗС УСРР з'являється уповноважений М. Южний⁶⁴.

Тоді ж були створені ТШП і в інших центральних установах УСРР, зокрема в наркомюсті, де завідуючим таємною частиною у 1923–1924 рр. був Дубинський⁶⁵, потім Романова (вона ж Пес-

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1432, арк. 64.

⁵⁸ Там само, арк. 97, 134.

⁵⁹ Там само, арк. 109.

⁶⁰ Там само, арк. 6.

⁶¹ Там само, оп. 7, спр. 31, арк. 56.

⁶² Там само, оп. 20, спр. 1432, арк. 93.

⁶³ Там само, оп. 7, спр. 28, арк. 174 зв.

⁶⁴ Там само, оп. 20, спр. 1432, арк. 3, 66.

⁶⁵ Там само, оп. 16, спр. 2, арк. 59.

ковська-Романова), яка у 1926 р. перейшла до ЦК КП(б)У, де працювала на посаді технічного секретаря Оргбюро і Секретаріату⁶⁶. На посаді завідувача таємною частиною наркомюсту УСРР її замінив такий собі Бучирін⁶⁷. У наркомфіні УСРР таємну частину у 1923 – квітні 1926 рр. очолювали Балабкін, Соколов, Крауле⁶⁸.

У березні 1924 р. Спецвідділ черговим циркуляром повідомив, що зафіксовано випадки відправки таємних листів за кордон звичайною поштою. Реагуючи на цей циркуляр, ДПУ УСРР 21 березня 1924 р. направило керівникам центральних українських установ власний циркуляр за № 14602, у якому зазначалося, що

«вся таємна закордонна кореспонденція державних установ повинна пересилатися виключно через дипкур'єрів НКЗС з метою недопущення перлюстрації її агентами іноземних розвідок. Однак, спостерігається низка випадків пересилання наркоматами та іншими установами таємної кореспонденції за кордон звичайною поштою. Це значно полегшує шпигунську роботу наших супротивників і нерідко дає в їхні руки серйозні та цінні відомості. Категорично вимагаємо таємну кореспонденцію пересилати за кордон через дипкур'єрський зв'язок»⁶⁹.

Постановою РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. на базі Шифрбюро ДПУ УСРР був створений Спеціальний відділ (далі – Спецвідділ ДПУ УСРР) у складі Обліково-освідомчого управління (далі – ООУ), на який покладалося:

- а) інструктування у шифрувальній справі всіх наркоматів і центральних установ;
- б) розробка та облік шифрів для всіх центральних відомств і установ;
- в) підбір і облік особового складу шифрувальних апаратів центральних відомств і установ;

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2100, арк. 54.

⁶⁷ Там само, спр. 2519, арк. 61.

⁶⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1695, арк. 1, 4, 102; спр. 2034, арк. 55, 106, 121.

⁶⁹ Там само, спр. 2034, арк. 73.

г) загальне спостереження за дотриманням правил конспірації шифрувальної роботи⁷⁰.

Вказівкам Спецвідділу ДПУ УСРР надався статус обов'язкових для всіх радянських відомств УСРР⁷¹. Постановою РНК УСРР від 24 листопада 1924 р. № 57 був затверджений штат Спецвідділу ДПУ УСРР у кількості 5 осіб⁷², який складався з начальника (він же інспектор і складальник шифрів), двох шифрувальників, старшого діловода і друкарки. 24 січня 1925 р. наказом № 18 ДПУ УСРР начальником Спецвідділу ДПУ УСРР призначили Емануїла Давидова-Барга⁷³. На цій посаді він перебував до 27 липня 1927 р. За підсумками роботи на посаді начальника Спецвідділу за 1925 р. він отримав таку характеристику:

«працездатність гарна, ставлення до товаришів по службі – товариське. Дисциплінований, стриманий, обережний. Товаришує переважно зі співробітниками ДПУ. Існує виключно на зарплатню, допитливий, політичний розвиток 2-ої групи»⁷⁴.

Постановою РНК УСРР від 6 грудня 1924 р. «Про секретну кореспонденцію центральних установ УСРР» було введено в дію інструкцію «Про порядок прийому, розсилки й переховання [так у тексті. – Авт.] секретної кореспонденції в центральних установах УСРР», яка надавала Спецвідділу ДПУ УСРР право контролю та нагляду за дотриманням порядку таємного листування у центральних установах УСРР. Цією ж інструкцією до відання Спецвідділу ДПУ УСРР був віднесений облік осіб, які вели роботу з таємною документацією. Керівники установ мали брати в останніх підписку про суворе дотримання таємниці та оформляти для отримання допуску або перевірки лояльності низку інших документів, направляючи їх до Спецвідділу ДПУ

⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 344, арк. 53.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само, спр. 346, арк. 20.

⁷³ Див. докл.: Ворожко В. «Видавав паспорти шпигунським елементам...»: життя і смерть Емануїла Давидова-Барга // Биківня – від території смерті до місця пам'яті: зб. ст. за матеріалами міжнар. наук. конф. – 2022. – С. 23–33.

⁷⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 346, арк. 2.

УСРР або регіональних органів ДПУ УСРР⁷⁵. Інструкція була підписана заступником голови РНК УСРР М. Владимирським і складалася з 17 пунктів, які в основному тлумачили абетку таємного діловодства.

Наведемо витяг із вищезазначеної інструкції із частковим збереженням орфографії оригіналу:

«Для встановлення у всіх центральних установах УСРР однамнітного порядку прийому, розсилки й переховання секретного листування, – РНК УСРР ПОСТАНОВЛЯЄ: затвердити й викласти для обов'язкового керівництва нижчеподану Інструкцію [...] 2. Усю секретну кореспонденцію, прийняту черговою особою, негайно після внесення до реєстраційної книги, належить передавати під розписку у цій книзі в нероздрукованому вигляді особам, що стоять на чолі даної установи, або, якщо це буде встановлено на підставі внутрішнього розпорядку або офіційного наказу по цій установі, іншим відповідальним робітникам цих установ. Секретну кореспонденцію, адресовану "особисто" на ім'я керівників установ, або відповідальних урядових осіб, що в них є, належить передавати винятково тим особам, що на їхнє ім'я її адресовано [...]. 5. Урядові особи, що одержують і роздруковують секретну кореспонденцію, можуть передавати її для виконання тільки тим відповідальним співробітникам окремих управлінь, відділів або відповідних їм секретаріатів, що ним вони за можливе це припоручити й довірити не інакше як особисто. Передачу цю належить супроводжувати, окрім особистих вказівок, короткими писаними резолюціями, а в належних випадках і додатком проєктів відповідей (чернетками), якщо вони по суті й обсягу вимагаються. [...] 8. Від усіх співробітників, що за умов своєї роботи в установі, стикаються з секретною кореспонденцією, належить відбирати й переховувати в особистих справах співробітників підписки про суворе дотримання службових таємниць. Копії цих підписок, разом із потрібними короткими відомостями (прізвища, імена, про лояльність, службові якості) належить пересилати й сповіщати Спецвідділ ДПУ. [...] 13. Коло осіб, яким дозволяється доступ до секретного листування, визначає керівник установи, чи його заступники. 14. Секретні справи (окремі секретні папери) брати для виконання додому хоч би кому, окрім керівника установи, або його

⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 347, арк. 65–67.

заступників – безумовно й категорично забороняється. 15. Усі відомства мають удаватися до форми секретного листування тільки у випадках, якщо зміст цього листування справді має характер секрету або такої важливості, що розголошення його суті може зробити шкоду справі. У всіх інших випадках, щоб запобігти зайвим формальним перешкодам до виконання, належить користуватися всіма звичайними способами листовних зносин і зв'язку. 16. Винні в невиконанні цієї інструкції або в неприйнятті відповідних їй організаційно-запобіжних заходів, скерованих проти розголошення змісту секретних державних справ, мають підпадати карам. 17. Контроль і нагляд за правильним і повним переведенням у життя цієї інструкції, а також у належних випадках дачу додаткових вказівок про способи й форми її здійснення – покладається відповідно: на відділ поліпшення держапарату Наркомату робітничо-селянської інспекції й Спецвідділ ДПУ за належністю»⁷⁶.

Інструкція «Про порядок прийому, розсилки й переховання...» була першим нормативно-правовим актом із питань захисту таємних відомостей, ухваленим українською мовою разом з російськомовним варіантом.

У СРСР те, що реальна влада належала компартії, було таємницею. Намагаючись приховати, що партійні нормативні акти передували аналогічним актам радянських органів, у вересні 1925 р. була ухвалена постанова секретаріату ЦК КП(б)У «Про порядок зберігання секретних матеріалів»:

«1. Безумовно забороняється у радянському листуванні, наказах і постановах робити посилання на постанови і директиви парторганів, а у разі необхідності такої вказівки застосовувати описові вирази, наприклад: за розпорядженням вищих або відповідних установ тощо [...]. 3. Ведення партійного і радянського листування одними і тими ж особами, а також збереження листування в спільних шафах вважати можливим у разі браку приміщень, за умови, що особа буде партійною [...]»⁷⁷.

У тому ж 1925 р. був зафіксований курйозно-сумний випадок, коли друкаря друкарської машинки ДПУ УСРР В. Поколодного позбавили волі на два роки за крадіжку таємних доку-

⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 3, спр. 347, арк. 65–67.

⁷⁷ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 2111, арк. 2.

ментів зі служби, як встановило слідство, з метою ознайомлення з ними через

«звичайну допитливість та потребу у розпалюванні груби»⁷⁸.

Режим секретності у наркоматах та інших центральних відомствах УСРР, окрім Спецвідділу ДПУ УСРР, контролювали й відповідні центральні відомства. Так, наприкінці 1925 р. завідувачка Таємного відділу наркомфіну СРСР Булатова перевірила ТШП наркомфіну УСРР. В «Акті за підсумками обстеження зберігання і ведення таємно-шифрувальної роботи у НКФ УСРР» від 5 січня 1926 р. зазначалося, що

«у таємній частині наркомфіну немає жодного штатного співробітника. Три співробітники ТШП не є штатними, оскільки знаходяться в штаті загального управління. Так, завідувач ТШП за штатом перебуває на посаді завідувача особовим складом. Всі можливі правила таємного діловодства порушуються [...]»⁷⁹.

Наркомфін УСРР був змушений на це реагувати, зокрема, у березні 1926 р. Наркомфін УСРР «у зв'язку з незадовільним станом таємного діловодства в окружних фінансових відділах» звернувся до Е. Давидова-Барга з проханням обстежити їх силами окружних відділів ДПУ УСРР. Таке обстеження було проведено у тому ж році⁸⁰. У травні 1926 р. на посаді начальника ТШП наркомфіну Крауле замінив Неклюдов. Вже після заміни керівника ТШП наркомфіну у липні 1926 р. кур'єр Харківського окружного фінвідділу В. Алпатов втратив два таємні пакети з адміністративним шифром фінвідділу. Дізнання проводив помічник уповноваженого Спецвідділу ДПУ УСРР М. Дворкін. Він розглянув відомче листування щодо факту втрати таємних пакетів, допитав свідка Овчиннікова та винуватця. Під час розслідування М. Дворкін встановив, що В. Алпатов губив таємні пакети і раніше. На основі отриманих даних, 16 липня 1926 р. був складений обвинувальний висновок згідно зі ст. 108 КК УСРР⁸¹. У листопаді того ж року М. Дворкін вже перевіряв факт

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2у, арк. 300 зв.

⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1695, арк. 6.

⁸⁰ Там само, арк. 88.

⁸¹ Там само, арк. 189.

втрата «закритого листа» ЦК КП(б)У, адресованого Одеському окружному компартії. Всі такі «закриті» листи вважалися таємними. Облік та розсилку «закритих листів» здійснювала канцелярія ЦК через Фельдкорпус ДПУ УСРР пакетами серії «К»⁸².

Станом на другу половину 1926 р. Спецвідділ ДПУ УСРР складався з начальника та одночасно «складача шифрів» Е. Давидова-Барга, уповноважених М. Дворкіна та Поночевного, помічника уповноваженого Алексеєва⁸³, діловодки Бобрової⁸⁴.

Із середини 1920-х рр. державний та партійний апарат УСРР невпинно збільшував «виробництво» таємних (закритих) об'єктів, наказів, директив із різноманітних питань і надсилав їх врзнібіч. ТШП створювалися у всіх сферах діяльності, які набували швидко ознак надзвичайності, мілітарності, конспіративності. Таємний документообіг збільшувався щоквартально. Спецвідділ ДПУ УСРР та окружні відділи проводили обстеження таємного діловодства за спеціальними мандатами ДПУ УСРР у все більшій кількості підприємств, установ, організацій. За результатами перевірок складалися акти, в яких зазначались основні недоліки, виявлені під час перевірки (у ті часи в обігу був термін «обстеження»), і пропонувалися конкретні заходи щодо їхнього усунення. Найпоширенішими порушеннями були:

- а) допуск осіб до таємних робіт без узгодження з органами ДПУ УСРР;
- б) направлення для оформлення допуску на цих осіб до органів ДПУ неповного переліку необхідних документів або неправильне їхнє оформлення;
- в) зберігання таємних документів у непередбачених для цього місцях;
- г) засекречування нетаємних документів;
- д) пересилання таємних документів звичайною поштою тощо⁸⁵.

⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2319, арк. 129.

⁸³ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 1, спр. 1695, арк. 118.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2319, арк. 96, 129.

⁸⁵ *Окіпнюк В.* Органи державної безпеки УСРР. – С. 52.

Результати перевірок періодично доповідалися партійним установам.

20 квітня 1926 р. за прикладом РКП(б) Бюро секретаріату КП(б)у було перетворено у Таємний відділ з тими ж функціями. К. Каплан був переведений у ЦК КП(б)У на іншу посаду. У 1926–1927 рр. керівництво Таємним відділом швидко змінювалося: його начальниками побували: товариші Льїнський, Андрущенко, Клементієв, Сазонов. Куратором Таємного відділу з 15 травня 1926 р. призначений секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович⁸⁶. Керівники Таємного відділу ЦК КП(б)У, як і до нього Бюро секретаріату, опікувалися всіма питаннями охорони таємних відомостей в УСРР та діяльністю Спецвідділу ДПУ УСРР. Наприклад, усі свої «обстеження» начальник Спецвідділу при ДПУ УСРР погоджував з Таємним відділом ЦК КП(б)У. Так, наприклад, для перевірки Укрліту, головного цензорського органу УСРР, який зберігав велику кількість таємних партійних «цінних» вказівок, Давидов-Барг 13 жовтня 1926 р. мусив направити завідувачу Таємним відділом ЦК КП(б)У Клементієву службову записку з проханням

«допустити тов. М. Дворкіна до перевірки збереження таємних партійних матеріалів в Укрліті. Дворкін член КП(б)У з 1919 р. Прошу також вислухати його з питання про те, яким він побачив зберігання таємного листування в Укрліті. Вважаю за необхідне направлення вашого представника для участі в обстеженні Укрліта»⁸⁷.

Доступ до «партійних таємниць» з ЦК КП(б)У погоджував і голова РНК УСРР В. Чубар, який 7 грудня 1926 р. направив листа за № 317 до Бюро секретаріату ЦК:

«прошу про затвердження на предмет отримання і зберігання усього конспіративного партійного листування та матеріалів мого новопризначеного секретаря Є. Брагіна за першою категорією»⁸⁸.

19 лютого 1927 р. секретаріат ЦК КП(б)У встановив Порядок періодичних планових перевірок виконання правил зберіган-

⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 60, арк. 47 зв.

⁸⁷ Там само, оп. 20, спр. 2319, арк. 95.

⁸⁸ Там само, оп. 7, спр. 70, арк. 198.

ня, повернення та ознайомлення з конспіративними документами ЦК, в якому, зокрема, зазначалося, що:

«перевірку таких документів у радянських установах, профспілкових і кооперативних організаціях здійснюють окремі товариші серед робітників Спецвідділу ДПУ УСРР за попереднім погодженням з Таємним відділом ЦК»⁸⁹.

Таємний відділ ЦК КП(б)У доручав також «окремим товаришам» з ДПУ перевірку таємного діловодства і в регіональних партійних структурах, а також у ЦК ЛКСМУ. 24 серпня 1927 р. під час такої перевірки уповноважений Спецвідділу ДПУ УСРР Поночевний склав акт про суттєві порушення під час спалення таємних документів у Бюро секретаріату ЦК ЛКСМУ, а саме про те, що частина документів після спалення залишилася не зовсім спаленою і могла стати доступною для «шпигунів і ворогів»⁹⁰.

Так званий «контингент осіб, що підлягали допуску до таємних робіт і документів», визначався номенклатурою посад, яку затверджував керівник підприємства, установи, організації та погоджував з органами держбезпеки. Згідно з циркуляром ДПУ УСРР від 12 квітня 1927 р., на осіб, які залучалися до таємного і мобілізаційного діловодства, до Спецвідділу і окружних відділів ДПУ УСРР, ТШП підприємств, установ, організацій мали направляти вмотивований лист за підписом керівника установи, заповнені анкети, автобіографію, рекомендації двох членів КП(б)У з партійним стажем не менш 5 років, завірені партійним осередком або райкомом, фотокартку. Від подання рекомендацій звільнялися особи, відряджені партійними комітетами для виконання зазначеної роботи. Допуск до ведення таємного і мобілізаційного діловодства без погодження з органами ДПУ тягнув за собою правову відповідальність. При звільненні з роботи від зазначених осіб «відбиралася» підписка про нерозголошення державної таємниці, порушення якої каралася в позасудовому порядку згідно з постановою ВЦВК СРСР від 26 травня 1927 р.⁹¹ Найважливішими критеріями для ухвален-

⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 83, арк. 13, 13 зв.

⁹⁰ Там само, оп. 20, спр. 2521, арк. 23–23 зв.

⁹¹ Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР. – С. 50–51.

ня рішення щодо ненадання допуску до таємниць були: «сумнівне» соціальне походження, факти перебування у різних партіях, крім партії більшовиків, а також перебування за кордоном чи наявність контактів з іноземцями.

Циркуляром ДПУ УСРР від 31 травня 1927 р. контроль і нагляд за виконанням приписів актів обстеження покладалася на відповідні окружні відділи ДПУ, що проводили обстеження. «Перевірені» після отримання акту обстеження мали у визначений термін усунути недоліки й повідомити про це відповідні окружні відділи ДПУ. Органи ДПУ УСРР, у свою чергу, доповідали про результати обстежень у партійні установи. Спірні питання між установами стосовно засекречування/розсекречування документів, відповідно до циркуляру ДПУ УСРР № 106644 від 4 листопада 1927 р., мали передаватися на розгляд Спецвідділу ДПУ УСРР⁹².

У травні–червні 1927 р. Е. Давидов-Барг був переведений до окружному ДПУ УСРР у Маріуполі. Наказом ДПУ УСРР № 169 від 20 липня 1927 р. начальником Спецвідділу при ДПУ УСРР і одночасно керівником секретаріату ООУ ДПУ УСРР був призначений Іван Васильєв (1889–?), за фахом коваль, без певної освіти. Народився він у селі нині Калузької області. У ВНК–ДПУ служив з 1920 р., (уповноваженим в Економічному управлінні та ООУ). На посаді начальника Спецвідділу перебував до середини 1929 р., коли був мобілізований на навчання за рахунок так зв. «партійної тисячі» до Московського транспортного інституту. Після вишу продовжив кар'єру на залізниці. Дослужився до начальника Центрального управління наркомату шляхів сполучення. У 1938–1939 рр. «розроблявся» НКВС СРСР як правий троцькіст. Подальша доля невідома⁹³.

* * *

Отже, захист радянських таємниць у 1918–1927 рр. та діяльність таємно-шифрувальних підрозділів здійснювалися в умовах тотального політичного контролю та були важливою складовою ієрархічної адміністративної структури, яка віддзер-

⁹² Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР. – С. 51.

⁹³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 15261.

калювала характер взаємин суспільства і тоталітарної держави. Радянська пропаганда постійно насаджувала, що вороги соціалізму всередині країни та за її межами безперервно плетуть змови проти СРСР і намагаються викрасти численні радянські таємниці. Вороже і нетолерантне ставлення до будь-яких проявів опозиційності, демонізація інакшості формувала свідомість, орієнтовану на безперервну боротьбу з імперіалізмом, з «ворогами народу», з «тимчасовими труднощами», з «відщепенцями» тощо.

У досліджуваний період почала формуватися так звана «перелікова» система віднесення відомостей до державної таємниці. Система засекречування дозволяла надавати гриф обмеження доступу до інформації та її носіям досить широко, а система розсекречування майже не працювала. Державні та компартійні таємниці були пов'язані між собою, дублювали та доповнювали одна одну. Обсяг носіїв секретної інформації стрімко зростав у разі в усіх сферах радянського життя. Більшість питань у сфері оборони, економіки, зовнішньої і внутрішньої політики вирішувалися у секретному порядку. Терміни «гриф обмеження доступу», «гриф секретності» ще не існували, замість них вживалися терміни «позначка», «напис», «літерація». Таємні документи в УСРР/УРСР мали грифи обмеження доступу російською та українською мовами. Використовувалися такі україномовні грифи обмеження: «особлива папка», «окрема папка», «особлива папка, пильно таємно», «суворо таємно», «таємно», «не підлягає оголошенню», «на правах шифру», «тільки для членів партії», окремо «пильно таємно», «зовсім таємно», «дуже таємно».

У країні панував режим секретності, який був потрібний для відмежування справжньої інформації від уявної, а також створення системи комунікацій для обміну цією інформацією й ієрархії допусків до неї усередині бюрократичної системи. Засекречування та цензура багатьох аспектів суспільно-політичного життя формувала недовіру до офіційної пропаганди, звужувала поінформованість населення про реальні події, призводила до поширення пліток, мему «старі люди кажуть», до отримання «інформації» через народні «інформагентства» на кшталт «одна баба казала».

Витоки надскладної ситуації в Україні, що спричинені російською агресією, переважно криються саме у спадщині радянського тоталітарного режиму, якому були притаманні, зокрема, антигуманізм, шовінізм, надзвичайна закритість та ксенофобія. З того часу дух опричнини (чекізму) тільки посилювався. СРСР начебто помер, а чекістський каркас системи залишився та носії його ментального спадку живі і продовжують отруювати та вбивати засади світового ладу, який їм вважається ворожим⁹⁴. Наслідки радянського режиму та реліктова сила його надзвичайної секретності за інерцією ще й донині відчуються в сучасному українському соціумі.

Комплекс загальнодержавних функцій у сфері організаційно-правового забезпечення режиму секретності був покладений на таємно-шифрувальні підрозділи ВНК–ОДПУ, а саме:

- а) визначення переліку таємних відомостей;
- б) порядку допуску і доступу до таємних відомостей;
- в) контролю за станом збереження таємних відомостей на підприємствах, установах, організаціях.

Таємно-шифрувальні підрозділи створювалися у кожному відомстві, на підприємствах, установах і організаціях, чия діяльність була пов'язана з таємними відомостями. У досліджуваний період таємно-шифрувальні підрозділи мали різноманітні неуніфіковані назви, так як: «таємний відділ», «таємно-директивна частина», «таємне відділення», «таємне діловодство», «спецчастина» тощо, діяльність яких базувалася на інструкціях ВНК–ОДПУ та відомчих нормативних актах, там де вони були. Це були типові назви для того часу: велика кількість партійних структур і чекістських підрозділів з метою підкреслення своєї значущості у назві мали такі прикметники, як «таємний», «спеціальний», «особливий» тощо.

Основними радянськими таємницями були відомості про взаємовідносини радянської влади і партійних органів, про оборонні і мобілізаційні питання; про діяльність органів без-

⁹⁴ Якубова Л. Анатомія рашизму // Український тиждень. 27 березня 2022. [Електронний ресурс]. – URL: <https://tyzden.ua/World/254578> (дата звернення 24.10.2022).

пеки, військову промисловість та нові види озброєння, про методи і заходи боротьби зі шпигунством і контрреволюцією, про державні шифри, політичну цензуру, про пільги та привілеї радянської номенклатури, про переговори і угоди СРСР з іноземними державами тощо. Основною метою захисту радянських таємниць було збереження та примноження влади, доступу до ресурсів, пільг і привілеїв; приховування власних злочинів, а також намагання окупувати увесь світ під виглядом пролетарської революції.

REFERENCES

- Ahapkin, Yu. (Comps.). (1970). *Lenin i VChK. (1917–1922)*. Moscow: IML, KGB [in Russian].
- Bondar, A. (Comps.). (1961). *Istoriya sovetskoy razvedki. (Vol. 3) (1926–1929)*. Moscow: KGB [in Russian].
- Bulankin, V. (1982). Istoricheskie aspekty pravovoj prirody obshhesoyuznykh perechnej svedenij, sostavlyayushhix gosudarstvennuyu tajnu. *Trudy NII «Prognoz» KGB SSSR. (2)*, 46–63 [in Russian].
- Hrebennikov, V. (2012). *Istoriia kryptolohii & sekretnoho zv'iazku*. Uzhhorod: Lyra [in Ukrainian].
- Kokurin, A., Petrov, N. (Comps.). (1997). *Lubyanka. Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB. 1917–1960*. Spravochnik. Moscow: MFD [in Russian].
- Kokurin, A., Petrov, N. (Comps.). (2003). *Lubyanka. Organy VChK–OGPU–NKVD–NKGB–MGB–MVD–KGB. 1917–1991*. Spravochnik. Moscow: MFD [in Russian].
- Kolpakidi, A., Sever, A. (2010). *KGB*. Moscow: Yauza [in Russian].
- Kopylova, O. (Comps.). (2018). *Arxiv i vlast': Pervoe poslerevolucionnoe desyatiletie. (Vol. 2)*. Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
- Kurenkov, G. (2015). *Ot konspiratsii k sekretnosti. Zashchita partiynogodarstvennoy tayny v RKP(b)–VKP(b). 1918–1941*. Moscow: AIRO–XXI [in Russian].
- Okipniuk, V. (2017). *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1941 rr.)*. Kherson: Hryn' [in Ukrainian].
- Pavlova, I. (2001). *Mehanizm stalinskoj vlasti: stanovlenie i funkcionirovanie. 1917–1941*. Novosibirsk: SO RAN [in Russian].
- Plehanov, A. (1988). *Leninskie printsipy organizatsii i deyatelnosti organov gosbezopasnosti v vosstanovitelnyy period. (1921–1925)*. Moscow: KGB [in Russian].
- Plexanov, A. (1976). Stil' raboty F. Dzerzhinskogo. *Trudy VSh KGB SSSR. (10)*, 134–152 [in Russian].
- Sakva Richard. (2010). *Kommunizm v Rosii*. Moscow: ROSSPE'N [in Russian].
- Shcherbina, T. (1993). Makulaturnye kampanii v voennykh arkhivakh Rossii (1919–1931). *Otechestvennye arkhivy. 2.* 24–27 [in Russian].
- Soboleva, T. (2002). *Istoriya shifroval'nogo dela v Rosii*. Moscow: Olma-Press [in Russian].
- Sokolov, A. (2012). *Ot Voenproma k VPK: Sovetskaya voennaya promyshlennost' (1917–1941)*. Moscow: Novyy Hronograf [in Russian].
- Vorozhko, V. (2013). Yak spetsviddil Gliba Bokogo ohoronyav radyansku taemnitsyu. (1921–1929). *Voенно–istorychnyy visnyk. 7.* 34–46 [in Ukrainian].
- Vorozhko, V. (2022). «Vydavav pasporty shpyhuns'kym elementam...»: zhyttia i smert' Emmanuila Davydova-Barha. *Bykivnia – vid terytorii smerti do mistsia pamiati.* 23–33. Kyiv [in Ukrainian].
- Vorozhko, V. (2013). Diyalist' organiv VChK–ODPU po zahystu derzhavnykh sekretiv u Chervoniy armiy ta radyanskomu VPK (1918–1927). *Voенно–istorychnyy visnyk. 8.* 56–67 [in Ukrainian].
- Vorozhko, V. (2021). Konspiratory pry vladi: taiemnytsi partii bil'shovkyv u 1919–1923 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB, 2 (56)*, 72–111 [in Ukrainian].
- Vorozhko, V. (2021). Radians'ka vijs'kova tsenzura. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB, 1 (55)*, 7–31 [in Ukrainian].
- Vorozhko, V., Bernads'kyj, B. and Botvinkin, O. (2012). *Narys istorii okhorony derzhavnoi taiemnytsi v Ukraini*. Kyiv: Lazuryt-Polihraf [in Ukrainian].
- Yakubova, L. (2022). Anatomii rashyzmu // Ukrain's'kyj tyzhden'. 19 bereznia 2022. Retrieved October 27, 2022, from: <https://tyzden.ua/World/254578> [in Ukrainian].
- Zdanovich, A. (2008). *Organy gosudarstvennoy bezopasnosti i Krasnaya armiya. Moskva: Kuchkovo Pole* [in Russian].

Vorozhko V. Formation of the Soviet regime of secrecy and secret-encryption units in 1918–1927

Goal and tasks. On the basis of scientific works and archival documents, to investigate the historical aspects of the formation of the Soviet secrecy regime, organizational and legal measures for the protection of classified information, the activities of secret and encryption units in the first decade of Soviet power; to analyze normative legal acts on the protection of secret information; to find out exactly what information the Bolsheviks considered secret.

Methodology and methods. The research methodology is based on the principles of objectivity, positivism, systematics, historicism. In this study, historical methods including problem-chronological, historical-comparative, and historical-legal were applied.

Conclusions. It had been analyzed in the study the organizational and legal aspects of the formation of the Soviet secrecy regime, the establishment and development of the Soviet secret-encryption units. Special attention had been paid to the activity of the first Soviet secret-encryption unit, the Special Department at the ODPU, responsible for protecting classified information at the state-wide level. It also studied the work of the analogous units in the Ukrainian SSR, called «secret department», «secret office management», «special unit» etc., which in its work adhered the instructions of the VChK/ODPU. The study revealed that the Soviet authorities deemed the restriction of information as one of its primary instruments of power. They declared any information they viewed as undesirable «secret», stopped it from being distributed, and banned it. The so-called «listing» system for classifying information as a state secret was created during the studied period. The main Soviet secrets were information about the relationship between the Soviet government and party bodies, about defense and mobilization issues; activities of security agencies, military industry, and new weapons; methods and measures for combating espionage and counter-revolution, state ciphers, benefits, and privileges of the Soviet nomenclature, political censorship, about negotiations and agreements of the USSR with foreign countries, etc. The purpose of protecting Soviet secrets was preserving and increasing the power of the Bolsheviks.

Key words: Bokii, Cheka, VChK/ODPU, Davydov-Barg, secrets information, secret-encryption units, Special department at ODPU.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02.089>

УДК: 94:341.223.14:323.282(477)

*Роман ПОДКУР**

Губернські територіальні апарати ВЧК у радянській Україні на початку 1920-х рр.

Метою статті є дослідження процесу створення губернських апаратів органів ВЧК в Україні на початку 1920-х рр.

Методологія ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності. Для реалізації мети були застосовані проблемний, хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний методи.

Висновки. Органи державної безпеки УСРР були структурним підрозділом ВЧК радянської Росії навіть в умовах формальної незалежності УСРР. Очільники російської Компартії вважали найбільшою небезпекою найменші прояви «самостійності» керівників ВУЧК і намагалися жорстко контролювати їхню діяльність.

* *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1043-7535>; 5roman@ukr.net.

Створення губернських ЧК залежало від розмаху повстанського руху на теренах окупованої УНР, політико-економічної ситуації у губернії і кадрових спроможностей більшовицького апарату забезпечити формування територіальних апаратів держбезпеки. Зважаючи на політичні, соціально-економічні особливості губерній, структура губЧК пристосовувалася до поточної ситуації. Тому інструкції ВЧК щодо типової структури губЧК бралися до уваги, але наявна політико-економічна ситуація, розвиток повстанського руху, специфіка наявних соціальних груп населення були головними чинниками у визначенні структури територіальних апаратів.

Основну увагу керівництво губЧК приділяло формуванню агентурно-освідомчого апарату. Оскільки це надавало можливість проникнути у різні соціальні групи, розкрити широкий спектр настроїв і поведінки населення в умовах більшовицької окупації, виявити наміри політичної опозиції, ліквідувати шпигунські мережі, повстанські загони. Водночас широкий спектр інформації надавав можливість маніпулювати настроями населення, спрямовувати вістря незадоволення на так званих «куркулів», «церковну контрреволюцію», «світову/європейську буржуазію», які начебто заважають подолати руйнівні наслідки першої світової та російсько-українських війн на теренах України.

Ключові слова: ВЧК, ВУЧК, структура, губернське ЧК, агентура, посадові злочини, контрреволюційні злочини, позасудові репресії, Поділля, Харків, Одеса.

Для російських більшовиків створення і розбудова таємної спецслужби, що безпосередньо підпорядковувалася партії, стала першорядним завданням. Створюючи Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі із саботажем (ВЧК. – рос.) для нівелювання наслідків всеросійського страйку державних службовців, комуністичні очільники лише на початку січня 1918 р. зрозуміли переваги у наявності такого специфічного державного органу¹.

Із початком окупації Української Народної республіки основним завданням російських більшовиків було створення республіканського ВУЧК (рос. – Всеукраинская чрезвычайная комиссия) та губернських і повітових апаратів ВЧК. Вони повинні були впроваджувати політику «диктатури пролетаріату», ліквідувати розлогий повстанський рух та забезпечити безперербійне надходження до Росії продовольства і вугілля із України.

¹ Докладно див.: Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – №1/2 (22/23). – С. 17–34.

Очільник російського більшовизму В. Ленін чітко артикулював необхідність контролю над Україною для радянської Росії:

«Тепер із завоюванням України і укріпленням радянської влади на Дону, наша сила кріпне. Ми говоримо тепер, що джерела хліба і продовольства, можливість отримати паливо із Донецького басейну у нас є. [...] На Україні у наявності величезні запаси хліба, його важко взяти одразу, там партизанщина [...]».

Саме «партизанщина» – широкий повстанський рух став головною проблемою для російських більшовиків.

Тому центральним завданням російських очільників було направлення до України політично надійних російських кадрів, які через відсутність тісних родинних чи національних взаємозв'язків із місцевим населенням будуть чітко виконувати накази кремлівських керівників. Також певною опорою були зрусіфіковані українці великих промислових міст, зокрема Катеринослав, Харків, Луганськ та ін. Але голова ВЧК Ф. Держинський їм не довіряв, тому відповідальні посади обіймали вихідці із Росії. Так, станом на листопад 1921 р. із 907 співробітників Харківської губЧК, що заявили про свою національність росіяни становили 59,29%, євреї – 19,91%, українці – 8,36% (76 осіб), латиші – 7,48%, поляки – 1,67%. Українці здебільшого перебували на низових посадах помічників уповноважених³. Ця тенденція зберігалася загалом по ВУЧК. Згідно звіту за 1921 р., у ВУЧК працювало 4293 росіянина, 2646 українців, 1876 євреїв, 265 латишів, 237 поляків⁴.

Загалом, як свідчать листи Ф. Держинського, керівництво ВЧК не полишало сподівань на пряме підпорядкування мережі

² Ленин В.И. Речь на конференции железнодорожников Московского узла 16 апреля 1919 г. // Полн. собр. соч. – Т. 38. Изд. 5-е. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1969. – С. 313.

³ Золотарьов В. Харківська губернська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад // Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С.126.

⁴ Склярєнко Є. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 70.

органів державної безпеки в радянській Україні, хоча формально УСРР була незалежною державою. Поточні «адміністративно-виконавські» конфлікти іноді інтерпретувалися керівництвом ВЧК як «українська самостійність», насправді були лише порушеннями виконавської дисципліни в умовах становлення російської окупації України. Ситуація загострилася лише у середині 1922 р. під час обговорення принципів функціонування органів державного управління майбутнього СРСР. Й. Сталін та його оточення не лише намагалися уніфікувати систему державного управління суб'єктів нової держави, а й остаточно сконцентрувати всі владні повноваження у московських очільників. Всі спроби керівників ВУЧК і УСРР залишити хоча б мінімальні повноваження і вплив на керівництво республіканською спецслужбою жорстко заперечувалися Ф. Дзержинським⁵. Загалом із самого початку створення ВУЧК програмувалося, що вона стане філіалом/республіканським відділом московської ВЧК, а згодом Об'єднаного Головного Політичного Управління СРСР (ОГПУ ССРСР. – рос.).

Основний тягар агентурно-оперативної і слідчої роботи покладался на губернські апарати держбезпеки, що почали формуватися наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. Такі дії ґрунтувалися на рішенні першої всеросійської конференції надзвичайних комісій радянської Росії від 11–14 липня 1918 р. про створення

«при кожній губернській (обласній) раді депутатів, великих повітових рада депутатів, вузлових залізничних центрах, великих портах, прикордонній смузі стрункої мережі надзвичайних комісій по боротьбі з із контрреволюцією і спекуляцією»⁶.

Згідно положення ВЧК про губернські і повітові ЧК від 14 вересня 1918 р., у структурі губЧК повинні діяти чотири головні відділи: по боротьбі із контрреволюцією, по боротьбі із спекуляцією, по боротьбі із посадовими злочинами, іногородній

⁵ Див. докладно: Подкур Р. Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 69–90.

⁶ Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии. 1917–1921 гг. – М.: Госполитиздат, 1958. – С. 137.

відділ. Залізничний відділ міг бути сформований у складі іногороднього відділу. Відділи по боротьбі із контрреволюцією і посадовими злочинами «у не дуже важливих губернських центрах» дозволялося об'єднувати. Але розділяти відділ по боротьбі із контрреволюцією на підвідділи чи бюро категорично заборонялося. Цієї вимоги, як засвідчила практика, не дотримувалися. Оскільки об'єктів для оперативно-слідчої роботи було чимало і виникала необхідність у їхній структуризації.

Допоміжними відділами губЧК були господарський (фінансове і продовольче забезпечення, звітність, облік реквізованого майна тощо) і комендатура (реєстрація, утримання арештованих, видача перепусток тощо).

У повітових ЧК повинні були діяти лише два відділи: спільний по боротьбі із контрреволюцією та посадовими злочинами і по боротьбі із спекуляцією⁷. На теренах України упродовж 1918–1919 рр. така структура губЧК впроваджувалася на територіях, що знаходилися під контролем більшовиків.

Після остаточної окупації території УНР керівництво ВУЧК намагалось дотримуватися «Інструкції про організацію і роботу місцевих органів ВЧК» від 15 лютого 1920 р. При кожному губернському виконкомі формувалася ЧК на правах його відділу. Керівною верхівкою була колегія із п'яти осіб, які затверджуються губвиконкомом. Колегія поміж себе обирає голову губЧК, кандидатура якого затверджується президією ВЧК. Члени колегії мають бути комуністами із не менше як дворічним стажем. Штати губЧК затверджувалися президією ВЧК, без її згоди заборонені будь-які зміни. ВЧК пропонувала типову структуру губЧК – секретно-оперативний, особливий і загальний відділи, які обов'язково очолювали члени колегії губЧК. У 1918–1919 рр. посади оперативного складу називалися комісар (займався оперативно-розшуковою роботою), розвідник (агентурно-оперативною, інформаційною, виконував функції зовнішнього спостереження), слідчий. Із початку 1920 р. більшість посад стали називатися уповноважений або помічник уповноваженого, які виконували роботу згідно посадової інструкції.

⁷ Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии... – С. 193–194.

Пропонувалося також типова структура. Головним вважався секретно-оперативний відділ. До його складу входили слідчорозшукова частина, у штат якої входили наступні уповноважені:

- уповноважений по антирадянських партіях;
- уповноважений по правих партіях і духовенству;
- уповноважений по шпигунству і військовій справі (у тих губЧК, де немає особливих відділів);
- уповноважений по спекуляціях і посадових злочинах;
- уповноважений по загальних справах (бандитизму);
- уповноважений по зовнішньому спостереженню (розвідка, у тому числі із використанням технічних засобів);
- уповноважений по попередньому слідству.

Кожен із уповноважених мав підлеглих у статусі помічника уповноваженого, канцеляристів і секретних співробітників (освідомів).

Уповноважені та їхні помічники здійснювали оперативно-розшукові дії (арешти, обшуки, конфіскації), проводили агентурно-оперативну роботу, слідство, реєстрацію представників опозиційних більшовикам соціальних груп, накладення адміністративних покарань. Загальна чисельність оперативного складу губернської ЧК складала приблизно 50% (90–95 осіб) від загальної кількості штатного складу.

До складу цього відділу входила також оперативна частина, що займалася зовнішнім спостереженням. Посада «розвідник» тепер стосувалася виключно оперативників, які займалися зовнішнім спостереженням. До складу оперативного відділу входила фотографічна частина для створення власної бази фото співробітників і підслідних, а також місць злочину.

Реєстраційно-статистична частина відділу поділялася на реєстраційний стіл із архівом та підрозділом підготовки зведень і стола іногородньої та міської інформації. Також у відділі була окрема частина, що відповідала за діловодство⁸.

⁸ Лубянка. Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / под ред. А. Яковлева; авт-сост.: А. Кокурин, Н. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 350–357.

Особливий відділ складався із активно-агентурної й інформаційної частин і відповідав за виявлення шпигунів і контрреволюціонерів в воєнних установах і військових підрозділах Червоної армії, що дислокувалися на території губернії. У загальному відділі функціонували адміністративно-господарська, транспортна, в'язнична частини, бухгалтерія, їдальня тощо. Задіяні тут співробітники була вільнонайманими працівниками. Керівники цих структурних частин займалися безпосередньою комунікацією із оперативними підрозділами. Таким чином, співробітники губернської ЧК ділилися на три основні групи: керівний, оперативний і вільнонайманий склад.

Незважаючи на наявну інструкцію, упродовж 1920–1921 рр. структура апарату ВЧК і ВУЧК, губернських і повітових надзвичайних комісій намагалася адаптуватися до нових умов. Особливо складна була ситуація в окупованій Україні, оскільки був значний рівень спротиву населення більшовицькій окупації. Оскільки у губерніях радянської Росії й України була різна політико-економічна ситуація на тлі припинення військових дій із Білою армією, Дієвою армією УНР та військами Антанти, більшовицьке керівництво вирішило удосконалити структуру і штати губЧК. Згідно із наказом ВЧК №194/с «Про реорганізацію ЧК» від 6 липня 1921 р., губЧК поділялися на штати першої і другої категорії. Варто акцентувати, що станом на 1921 р., попри формальну незалежність радянської України, ВЧК включило губЧК українських територій до загального списку. Також до наказу були включені губЧК Білорусії та Вірменська ЧК.

ГубЧК першої категорії налічувалося всього шість: Московська, Петроградська, Київська, Харківська, Грузинська і Одеська. Наявність трьох, сформованих на теренах окупованої України, із шести губЧК, що мали найбільші штати, свідчило про політичне значення цих регіонів у подальшому існування російського комуністичного режиму як на території Росії, так й України. Ще 63 губЧК отримали штати другої категорії: із українських – це Волинська, Донецька, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Херсоно-Миколаївська, Чернігівська. Ще 21 губЧК організовувалися згідно штатів другої категорії, але із 40% зменшеним штатом. Із них Олександрівська (Запорізь-

ка), Кременчуцька губЧК. Зважаючи на політико-економічну важливість окремих повітів, їхні ЧК також організовувалися за штатами другої категорії також із 40% зменшеним кадровим складом. Таких у наказі визначили 12, із них на території України дислокувалися Бердянська і Бердичівська⁹.

Зважаючи на спротив російським більшовикам, губЧК на території окупованої України формувалися у різний час. Так, Полтавська губЧК була створена вже у січні 1920 р., одразу після відступу денікінських військ¹⁰.

У комуністичній окупаційній адміністрації було лише приблизне бачення структури губернських ЧК. Тому спочатку підрозділи формувалися згідно із типовою структурою, пропонуваною наказом ВЧК ще від вересня 1918 р.¹¹, але із огляду на поточну ситуацію у губернії. Так, Полтавське губЧК на момент формування у січні 1920 р. мало наступну структуру: відділ управління, комендатура, секретний, дорожній, особливий відділи. На жовтень 1921 р. у складі губЧК були наступні підрозділи:

- адміністративно-організаційний відділ, що займався організацією роботи і розбудови губернського і повітових апаратів ЧК, прийому і звільненню співробітників, контролю за дотриманням дисципліни, ухваленням адміністративних рішень. До його складу входила комендатура;
- секретно-політичний відділ, головним завданням якого була боротьба із політичними опонентами більшовиків, повстанським рухом тощо. У його складі був окремий слідчий підрозділ (відділ);
- економічний відділ, що проводив боротьбу із приватними підприємством, спекуляцією, розкраданням на націоналізованих підприємствах, силовими методами впроваджував принципи воєнного комунізму в економіку регіону, здійснював контррозвідувальні заходи в економічній сфері;

⁹ Лубянка. Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. – С. 387.

¹⁰ Управління Служби безпеки України в Полтавській області: Історія і сучасність /за заг. ред. О. Дроботенка. – Полтава, 2012. – С. 62–63.

¹¹ Лубянка. Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. – С. 315.

- політвідділ, співробітники якого проводили агентурно-оперативну роботу, здійснювали впровадження агентури до повстанських загонів, антикомуністичних організацій і груп, осередків політичних опонентів більшовиків;
- інформаційний відділ (частина) забезпечувала збір і первинний аналіз інформації із повітових надзвичайних комісій. Опрацьований матеріал направляв керівництву у вигляді періодичних інформаційних зведень і оперативним підрозділам для використання в повсякденній роботі;
- реєстраційна частина проводила облік та реєстрацію всіх кримінальних та агентурних справ, їхній статус (на стадії розслідування, передані для судового та позасудового розгляду, завершені);
- оперативна частина, співробітники якої здійснювала затримання, арешти, обшуки тощо;
- попередньо-слідча група, що проводила розслідування по відкритих кримінальних справах;
- розвідувальний підрозділ, що займався негласним спостереженням, стеженням за особами, які перебували в агентурній розробці.

Водночас на залізничній станції Полтава-Південна діяв транспортний відділ губЧК, що контролював залізницю. Він мав окремий штат і підпорядковувався безпосередньо ВУЧК, але в оперативних справах підпорядковувався губЧК. У розпорядженні голови губЧК був окремий батальйон ВЧК, що проводив операції проти повстанських загонів, кримінальних угруповань, охороняв будівлі, де розміщувалася окупаційна адміністрація, склади, об'єкти критичної інфраструктури¹².

Натомість на Поділлі губернська ЧК почала формуватися лише у квітні 1921 р., оскільки повстанський рух заважав більшовикам створювати окупаційні адміністрації¹³. Подільська губЧК мала у складі:

¹² Управління Служби безпеки України в Полтавській області: Історія і сучасність. – С. 63–64.

¹³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 514, арк. 6.

- загальний (загальна канцелярія, комендатура, в'язниця, бюро довідок і видачі перепусток, відділення зв'язку, камера зберігання (для речових доказів та необхідного майна), господарське і фінансове відділення);
- секретно-політичний відділ, до складу якого входили політичне відділення, що спеціалізувалося виключно на боротьбі з «антирадянськими партіями», відділення військової цензури, економічне, оперативне, інформаційне, агентурне відділення, підвідділ по боротьбі зі бандитизмом, реєстраційно-статистичне відділення (до його складу входили стіл реєстрації і ліквідації слідчих справ, стіл поточної реєстрації й обліку, стіл розшуку, стіл статистики, стіл архіву);
- адміністративно-організаційний відділ (до його складу входили адміністративне, організаційно-інспекторське відділення, загальна частина (діловодство), комендатура, секретно-оперативна й оперативна частина, економічна, агентурна, інформаційна, реєстраційно-статистична, перевозна (транспортна) групи, група по боротьбі з бандитизмом). Наявність деяких наче схожих за назвою із секретно-політичним відділом підрозділів пояснюється різністю функцій. В адміністративно-організаційному відділі співробітники цих груп аналізували й узагальнювали інформацію, що надходила із повітових надзвичайних комісій.

При створенні Одеської губЧК у лютому 1920 р. сформували губернську «велику» колегію ЧК, яку очолював голова губЧК. До її складу входило декілька «авторитетних» керівників чекістів. Цій колегії було надано право при розгляді кримінальних справ ухвалювати навіть смертні вироки. Також була створена «мала колегія» у складі завідувача секретно-оперативного відділу і двох уповноважених. Їхня компетенція при ухваленні вироків обмежувалося максимальним покаранням до 3-х років ув'язнення у концентраційному таборі.

Голові Одеської губЧК підпорядковувалися секретно-оперативний відділ (СПВ) і загальний відділи. Перший – зосередився на проведенні агентурно-оперативної роботи по всіх напрямках – від боротьби із бандитизмом, осередками антибільшо-

вицьких партій до проведення контррозвідувальних операцій, виявлення агентури противника. Загальний відділ організував кадрове, фінансове, транспортне і господарське постачання для повсякденної діяльності надзвичайної комісії. Також голові губЧК підпорядковувався спецвідділ, компетенції якого були дуже розпливчаті. Оскільки його співробітники виконували поточні оперативні заходи під контролем голови губЧК.

Реорганізувати Одеську губЧК у 1920 р., вибудувати струнку організаційну структуру в умовах спротиву більшовикам, нестачі політично благонадійних кадрів було складно. Тому лише на початку 1921 р. розпочалася розбудова губЧК, що мала у складі шість відділів: секретно-оперативний, особливий, адміністративний, спеціальний, загальний, інформаційно-реєстраційно-статистичний.

Секретно-оперативний відділ, як і в інших губЧК, був основним оперативним підрозділом. Зважаючи на специфіку Одеської губернії і бачення місцевого чекістського керівництва на реалізацію настанов центрального керівництва, одеські чекісти самі адаптували типову структуру до місцевих реалій. Голова Одеської губЧК М. Дейч¹⁴ зазначив, що «із Центру» не надходило точних вказівок і настанов.

На початку 1921 р. у складі секретно-політичного відділу сформували п'ять груп, підрозділ розвідки, частину по розробці матеріалів, інформаційно-реєстраційно-статистичну й оперативну частини, групу (частину) для керівництва секретних підвідділів повітових ЧК.

Одним із головних підрозділів СПВ була розвідувальна частина. Співробітники цього підрозділу здійснювали зовнішнє спостереження і проникнення до «контрреволюційних, кримінальних і бандитських (повстанських. – Авт.) організацій», що намагалися сховатися у підпіллі. Її об'єктами були дрібна буржуазія, що не вірила і у тривалість комуністичної окупації, військовослужбовці Білої армії, які продовжували боротьбу за відновлення Російської імперії, прихильники УНР, які не по-

¹⁴ Мендель Абелевич Дейч (1885–1937) очолював Одеську губЧК із серпня 1920 до листопада 1921 рр.

лишили битву за незалежність України. На думку М. Дейча, «політичний бандитизм» представляв серйозну загрозу, оскільки повстанці

«зтягають середняцьке і куркульське селянство, для якого були запропоновані знакові гасла, які зводилися до культивування антисемітизму і виховуванню ненависті до комуністів»¹⁵.

Окремим напрямом був кримінальний бандитизм, який був позбавлений ідеологічного наповнення, але вагомо шкодив авторитету комуністичного режиму, що поки не був спроможний його ліквідувати чи хоча б кількісно його зменшити.

Спочатку М. Дейч зазначив, що організація розвідки була кустарною, оскільки не було інструкцій із Москви і відповідно підготовлених кадрів. Згодом відповідні інструкції надійшли із ВЧК і робота почала налагоджуватися. М. Дейч наголосив, що в інструктивних листах були запропоновані докладні схеми розвідувальної роботи, що базувалися не лише на досвіді розвідувальних відділень жандармерії імперської доби, а й західноєвропейських країн.

Співробітники цього підрозділу працювали у радянських установах під прикриттям службовців і формували мережу осіб, які могли встановити (чи розповісти про) особу, що підпала під агентурну розробку. Але М. Дейч визнав, що в одеських реаліях сформувавши надзвичайно важко, оскільки

«одеській пролетарій через об'єктивні обставини був заражений міщанським духом і не розумів завдань ЧК».

У цьому середовищі було важко знайти ідеологічно мотивованих осіб, які б погодилися проводити агентурно-оперативну роботу.

Одеська практика засвідчила, що обмеження лише зовнішнім спостереженням призводила до малих результатів. Тому були використанні способи внутрішньої розвідки, тобто проникнення безпосередньо у контрреволюційні осередки (антибільшовицькі партії, повстанські загони, шпигунські мережі), радянські установи, де працювали потенційні опоненти більшовиків. Також в установах розвідники виявляли посадові злочи-

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 514, арк. 20.

ни – факти спекуляції, розкрадання, злочинного недбалства тощо. Від розвідників вимагали завоювання довіри у керівництва і членів контрреволюційних організацій, зокрема шляхом залучення нових її учасників.

Зазначаючи спільність із Росією використаних методів розвідувальної роботи, М. Дейч акцентував увагу керівництва на специфіці Одеської губернії:

- наявність значної кількості польських, білогвардійських, українських повстанських підпільних осередків, що були пов'язані із Антантою;
- численні кримінальні бандити, яких чекісти нарахували понад 40 тис. осіб. Вони відзначалися сміливістю, витонченістю, безшабашністю у своїх крадіжках і грабунках;
- вироблення специфічних методів для масштабної спекуляції валютою, що використовувалися лише в Одеській губернії;
- специфічна міщанська поведінка населення Одеси, у тому числі пролетаріату, що було «просякнуте духом наживи».

Цікаво відзначити, що М. Дейч сприймав Одеську губернію як південну частину Росії. Він часто зазначав специфіку «роботи на півдні (Одесі)» у порівнянні із «північчю», тобто Росією. Іноді він просто писав про Одесу «як південь Росії»¹⁶. Хоча на лютий 1921 р. це була формально незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка, але у розумінні М. Дейча та інших московських більшовиків незалежна радянська Україна була недолюгою формальністю.

Нові завдання перед розвідкою бачив у посиленні роботи по «економічній лінії». Він звинувачував «Антанту» і «внутрішню контрреволюцію» у руйнуванні виробничих потужностей, а також продовольчих органів. Останні відповідали за вилучення продовольства у селян і формування запасів збіжжя і вивезення їх до Росії. Він пропонував запровадити досвід боротьби на «півночі» (Росії), що призвів до укріплення комуністичного режиму.

Група розробки матеріалів як структурний підрозділ СПВ не була передбачена в інструкціях ВЧК і ЦУПЧРЕЗКОМ. Підроз-

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 33.

діл був створений для аналізу відомостей, що надходили до СПВ. Оскільки у розпорядженні чекістів не було розлогих агентурних мереж, відомості були розрізнені, надходили із різних джерел (агентура, анонімні листи, скарги, доноси, відкрита інформація тощо) до оперативних груп СПВ. Випадкова інформація не аналізувалася, бо вона часто не співпадала із наявними відомостями і часто не бралася до уваги. Також співробітники груп СПВ не обмінювалися наявною інформацією через конспірацію агентурно-слідчої роботи.

Співробітники групи розробки перевіряли, співставляли наявну інформацію і надали уповноваженим оперативних груп опрацьовані додаткові відомості. Це позбавляло можливості виникнення паралельних кримінальних справ, співробітники розвідки, слідчі отримували нову інформацію. Уповноваженим групи розробки дозволялося ознайомлюватися із усіма кримінальними справами, їм надавалося право ініціювати передачу кримінальних справ іншому слідчому.

Для кожної групи була окрема справа, де концентрувалася інформація по профілю групи. Якщо первинна інформація була у слідчого, то у справу відкладалися обов'язкова копія. У кожній агентурній справі була накреслена карта-схема зв'язків фігуранта із зазначенням особової інформації й адреси проживання. Завідувач СПВ був єдиною уповноваженою особою, яка формулювала завдання стосовно подальшої розробки фігуранта агентурної справи.

Група розробки матеріалів ініціювала перевірку особових анкет всіх працюючих у радянських установах і брала на облік весь політично неблагонадійний елемент. Інформаційна група і спецвідділ були зобов'язані надсилати весь матеріал про підозрілі дії працівників радянських установ. Таким чином у групі розробки матеріалів концентрувалася практично вся інформація, що дозволяла контролювати систему управління комуністичного режиму і надавати у розпорядження слідчих необхідний матеріал для формування обвинувального висновку¹⁷.

Оперативна частина СПВ спочатку виконувала функції міліції, комендатури, підрозділів Внутрішньої охорони Республіки і регулярних частин Червоної армії. Для співробітників цього підрозділу такі функції стали певною школою із набуття бойового досвіду. Перші співробітники оперчастини були набрані переважно із в'язнів білогвардійських в'язниць, мотивацією яких була помста за катування і смерті товаришів. Але вони здебільшого не відповідали вимогам для роботи у ЧК. Тому із 45 осіб одразу було відраховано 15 осіб. Ситуацію врятували надіслані досвідчені співробітники із Москви, які стали кістяком підрозділу. Основним завданням оперативної частини було проводити арешти, затримання, обшуки. Зокрема, добовий наряд із 15 співробітників виконував 10–12 затримань згідно ордерів. Після приїзду московських «фахівців» кількість виконаних ордерів сягнула до 50 за добу, знизилася кількість «холостих операцій».

Окрім арештів, співробітники оперчастини брали участь в різноманітних операціях, ініційованих комуністичною адміністрацією, зокрема закриття аукціонних і комісійних магазинів для припинення спекуляції товарами. За два дні було опечатано понад 100 магазинів, але деякі торгівці встигли вивезти значну частину товару.

Також співробітники оперчастини брали участь у придушенні повстання у с. Дофіновка, про підготовку якого чекісти вже знали заздалегідь. Село оточили і змусили селян здати зброю і видати «підозрілих осіб». Також завідувач оперчастини пообіцяв селянам, що за продукти, що були забрані для потреб загону, буде заплачено «керенками». Але це був «обманний тактичний хід» і тому селяни обіцяних грошей не отримали. Чекісти прилюдно не могли розплачуватися «ворожою валютою», вони завжди використовували радянські рублі. Згодом по два-три співробітника оперативної частини постійно направлялися на чолі кавалерійських підрозділів Червоної армії до повітів для здійснення арештів противників більшовицького режиму.

Іншою масштабною операцією за участі оперативної частини було роззброєння підрозділів Галицької армії, що дислокувалися в Одесі. Всього необхідно було роззброїти 1300 осіб, які

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 24–26.

проживали порізно у приватних будинках. Оперативники змогли швидко роззброїти караули, що охороняли зброю. Потім вони по місцю проживання позбавили галичан особистої зброї. У результаті операції було ув'язнено понад 400 осіб. Згодом всіх галичан повантажили до вагонів і відправили на фронт. Але більшовицьке керівництво отримало інформацію, що деякі галичани приховали зброю. Для остаточного роззброєння знову використали співробітників оперативної частини. Цього разу не вдалося обійтися без бою. У результаті бою було вбито 6 і поранено 8 галичан, загинув один співробітник оперчастини.

Співробітники оперативної частини проводили постійні облави, обшуки, перевірки документів, вилучали зброю, дорогоцінності, продовольство. Постійними стали операції по «вилученню у буржуазії надлишків», тобто чекісти здійснювали відвертий грабунок майна і дорогоцінностей заможних одеситів. М. Дейч створив й особисто очолив спеціальний штаб по проведенню операції¹⁸.

Одним із центральних завдань СПВ була боротьба із антирадянськими партіями. Співробітники першої групи СПВ повинні були виявити і нейтралізувати не лише членів тих політичних партій, що об'єднували вихідців із «експлуататорського класу». Головну небезпеку для більшовиків складали соціалістичні партії, що діяли на спільному електоральному полі. У першу чергу це були меншовики, які змогли завоювати політичні симпатії певної частини населення зокрема, робітників і селян Одеської губернії. Загалом їх налічувалося понад 300 осіб. У першу чергу меншовики впливали на профспілкові організації, чимало їхніх членів працювало у статистичних органах. Центром агітаційної роботи був партійний клуб ім. Карла Маркса, де проводилися зібрання, «усні газети» тощо. Серед депутатів рад налічувалося 25 меншовиків, які критикували більшовиків за недоліки і провали на фронті, економіці, продовольчому постачанні. Вони пропагували самостійність профспілкового і кооперативного рухів, критикували керівництво Компартії, діяльність ЧК. Чекісти кваліфікували таку критику як «контр-

революцію», тому у середині грудня 1920 р. арештували понад 70 меншовиків. Найбільш активних осіб одеські чекісти направили до Харкова.

Натомість есери, анархісти і члени єврейських соціалістичних партій (Бунд, Поалей-Ціон та ін.), за твердженням М. Дейча, не мали вагомого політичного впливу. Хоча одеські анархісти організували власний клуб, поширювали агітаційні матеріали, газети «Голос махновця», «Набат», де критикували більшовиків за авторитаризм, але загалом до «радянської влади», на думку М. Дейча, ставилися лояльно¹⁹. Українські ліві есери (борьбисти) проводили спільну із більшовиками політику, згодом у 1920 р. остаточно злилися із комуністами і тому не переслідувалися.

Після окупації Росією території УНР і «ліквідації фронтів», згадані політичні партії не проводили відкритої антибільшовицької роботи. М. Дейч звинуватив членів соціалістичних партій у співробітництві із західною буржуазією, намаганнях підняти «селянську революцію». Тому до першої групи спрямували досвідчених співробітників і розгорнули власну агентурно-повідомчу мережу серед наявних осередків політичних партій, установах, де працювали їхні члени. Невдовзі були складені списки членів і симпатиків антибільшовицьких партій. Чекісти через інформаційні мережі, своїх прихильників намагалися контролювати найменші прояви антибільшовицької агітації в установах, організаціях військових підрозділів, серед робітників і селян. Це давало можливість через агітаційно-пропагандистську діяльність, переміщення кадрів, арешти нівелювати їхню політичну діяльність.

Єдиним політичним угрупованням, яке, на думку М. Дейча, здатне на збройний опір більшовикам, були праві есери. Причиною була історична тяглість боротьби із самодержавством, суперечки із більшовиками через «земельне питання», що на початку 1920-х рр. було одним із центральних у соціально-економічній політиці російської Компартії.

¹⁹ Див. докладно: *Савченко В.* Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика. – К., 2017. – 444 с.

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 27–30.

В оперативній роботі чекісти враховували, що соціальна база більшовизму, «пролетаріат», був в Одесі був пронизаний «міщанським і обивательським духом», а єврейські робітники, на думку М. Дейча, взагалі «пролетарською революційністю не відзначалися». Також у місті було чимало люмпен-пролетаріату, який був чудовою базою для антибільшовицької агітації.

В умовах економічної розрухи, загального дефіциту продовольства і промислових товарів були поширені спекуляція і посадові злочини. Після припинення бойових дій радянські і партійні чиновники намагалися вижити і компенсувати воєнні негаразди за рахунок використання службового становища.

Оскільки Одеса – це торговельний порт і водночас промисловий центр, тут концентрувався значний прошарок торгівців. На думку чекістів, це створило підґрунтя до «масової спекуляції». Водночас до Одеси приїхала значна кількість людей, які намагалися сховатися від війни. Їхнім джерелом прибутків був продаж-перепродаж товарів і послуг.

Спочатку у губЧК було два підрозділи – по боротьбі із спекуляцією і по боротьбі із посадовими злочинами. Але практика засвідчила, що ці злочини у більшості поєднувалися. Тому ці підрозділи були об'єднанні у другу групу СПВ із одночасним посиленням кадрового складу. Загалом у другій групі працював уповноважений, 12 його помічників і слідча група.

Значну частину агентурно-освідомчої мережі склали торгівці, посередники, перекупниці, повії, які мали необхідні зв'язки у «спекулянтському середовищі». Причини співпраці були різноманітні – від матеріальної зацікавленості до бажання банальної помсти у міжособистісних стосунках. Вербування проводилося із числа заарештованих «спекулянтів», які або вже мали бути звільнені, або мали понести мінімальне покарання. Чекісти маніпулювали ситуацією, розповідали арештованим про небезпеку довготривалого ув'язнення чи взагалі розстрілу і обіцяли звільнити за «деяку інформацію». М. Дейч писав, що підслідні зазвичай «гралися у благородство» і відмовлялися від співробітництва, торгувалися, що дадуть «одну-дві справи і припинять співробітництво», але після роздумів погоджувалися на колаборацію. Отримавши, окрім волі, певне фінансове чи

матеріальне забезпечення, такі інформатори успішно працювали. Іноді торгівці намагалися отримати своєрідну «охоронну грамоту» і врятувати власне майно і «бізнес». Деяких торгівців змушували працювати під тиском і погрозами. Окремим особам сподобалася причетність до «державних таємниць», і мотивація їхньої агентурної роботи змінилася від «роботи під тиском» до «ініціативного інформатора». Загалом із декількох сотень інформаторів другої групи, писав М. Дейч, лише один «спекулянт Гальперін», користуючись «чекістським прикриттям», почав отримувати вагому комерційну вигоду.

Загалом через відсутність інструктивного матеріалу агенура працювала самостійно, згідно із виникаючими повсякденними ситуаціями. Водночас ініціативність агенури всіляко заохочувалася. Паралельно чекісти запровадили систему перевірки. Зокрема, досвідчені секретні співробітники перевіряли діяльність агенури, зокрема через провокативні дії. Представляючись «діловими людьми», пропонували валюту, значні об'єми товару. Нові агенти одразу інформували чекістів про появу «нових гравців» на підпільних ринках.

Водночас ці легендовані спекулянти виявляли прихованих торгівців, набували нових зв'язків, розкривали шляхи постачання контрабанди тощо. Такі секретні співробітники спеціалізувалися на окремих напрямках – «аптекарьські товари», дорожності, валюта, продовольство, алкоголь тощо. Цікаво, що основним завданням чекістів було не налагодження легального постачання товарів, а «виловити [спекулянтів], а головне викачати із таємних складів» товари. Після вилучення складів спекулянтів часто розстрілювали.

Для зустрічей із агентурною мережею співробітниками СПВ була розроблена система конспіративних квартир. Поміж стандартних квартир, де співробітник ЧК зустрічався із агентом, була створена «масова конспіративна квартира». Згідно ордеру житлового відділу, у центрі міста орендувався особняк для відділення якогось центрального органу, наприклад «статистичний відділ наркомпроду» чи «обліково-реєстраційний відділ наркомату фінансів». Назва підбиралася така, щоб пересічному громадянину не потрібна була ця установа. У розпорядженні

останньої був відповідний транспорт (коні, машина, кур'єри-велосипедисти), в ній працювали працівники-канцеляристи, як займали технічною роботою по профілю установи. Але серед керівництва були співробітники ЧК, які приймали агентів під виглядом відвідувачів. Чекісти навіть для своєї родини також були працівниками цієї установи. Фінансове і продовольче забезпечення здійснювалося від заявленого центрального наркомату. Радянські працівники не здогадувалося про реальну сутність цієї установи²⁰. Загалом такі масові конспіративні квартири були вдалим винаходом одеських чекістів, оскільки на приватних квартирах в «одеських двориках» було важко сховатися від «сусідських очей».

Особливо чекісти стежили за обігом валюти. Ішлося не лише про фінансову шкоду для комуністичного режиму. У першу чергу через «валютників» проходили контрабандні коридори, котрі були пов'язані із розвідувальними органами Польщі, Румунії, Туреччини. Зважаючи на таку небезпеку, переважна більшість «валютників» була також розстріляна.

Спекуляції продовольством приділяли прискіпливу увагу із двох причин. *Перша* – пов'язувалася із посадовими злочинами, оскільки значна кількість продовольства перебувала під контролем комуністичної окупаційної адміністрації. *Друга* – співробітники губернської і повітових ЧК спільно із продовольчими загонами у контексті реалізації політики «воєнного комунізму» намагалися максимально вилучити збіжжя у селян. Співробітники другої групи СПВ намагалися виявити основних посередників при купівлі хліба, перекупників і нелегальні склади зберігання хліба. Оскільки від наявності продовольства залежала стійкість комуністичної адміністрації в Україні.

Об'єктами агентурно-оперативної роботи третьої групи СПВ були «контрреволюціонери» із числа вихідців із «експлуаторських класів», службовці Російської імперії, офіцери імперської та Добровольчої армії, науковці, міщани та інші особи, які підтримували самодержавство або буржуазно-демократичний лад у Росії. Перша світова війна, російсько-українські війни зму-

сили цих людей шукати прихистку в Одесі із різних причин. Портове місто було гарним логістичним центром, що зумовлювало як можливість швидко залишити територію УНР при початку військових дій, так і мало можливості у постачанні товарів і продовольства.

Після евакуації військ Добровольчої армії частина згаданих соціальних груп або не змогли евакуюватися, або не мали коштів, або не бачили вже доцільності в еміграції. Водночас вони були налаштовані проти комуністичного режиму, і більшовики вважали їх потенційними «ворогами радянської влади». Дійсно деякі колишні білогвардійські офіцери чи військовослужбовці Дієвої армії УНР намагалися продовжити підпільну боротьбу проти більшовиків. Згодом до них долучилися військовослужбовці армії генерала П. Врангеля, які не змогли евакуюватися із Криму і намагалися сховатися у південних губерніях. Але вони були обмежені у фінансах, зброї і організаційних спроможностях. Їхня активна поточна робота залежала від співпадіння цих факторів. У даному випадку центр агентурно-оперативної роботи третьої групи концентрувався не лише на Одесі, але й на містечках Одеської губернії, де проживала значна кількість таких осіб. Зокрема, чекісти виявили чимало антибільшовицьких осередків серед власників сільськогосподарських колоній. Вони виступали категорично проти більшовицької конфіскаційної політики і намагалися знайти шляхи її припинення. Так, чекістам вдалося арештувати членів «куркульського з'їзду Союзу Відродження Росії», організатором якого був колоніст Шок. Також були арештовані учасники антибільшовицьких повстань 1919 р., особи, які активно проявили себе під час денікінської окупації Одеської губернії.

М. Дейч відзначав, що «залишки контрреволюціонерів» у боротьбі із більшовиками об'єднувалися, зокрема прихильники «неделімої Росії», УНР і Польщі. Чекістам вдалося арештувати 193 ос. – членів такої об'єднаної підпільної організації. Чекісти відзначали небезпеку україноцентричних підпільних організацій через наявну їхню підтримку українським населенням губернії. Такою організацією чекісти називали «Просвіту», розквіт якої вони відзначали під час активізації повстанського

²⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 58–59.

руху. Але до її складу проникли агенти ЧК, які склали списки її учасників. Згодом вони були арештовані, їм інкримінували «українську буржуазну контрреволюцію». Подібна доля спіткала і членів «Польської Організації Воєнної», що діяла в Одесі у 1920 р., яку підтримувала, за свідченням М. Дейча, польська інтелігенція і навіть пересічні поляки.

Після розгрому організованого підпілля, чекісти проводили ліквідацію розрізнених підпільних груп та виловлювали членів колишніх напіввійськових загонів, що були сформовані під час денікінської окупації (митрополита Платона, В. Шулґіна, що складався переважно із учнівської молоді, колишніх гімназистів, студентів, членів робітничо-офіцерського загону інженера Кірсти та ін.). Вони діяли примітивно і легко були розконспіровані.

Також чекісти змогли виявити і ліквідувати нелегальні мережі для переходу кордону, зокрема Румунії, противників більшовиків та їхніх родин, які із різних причин вчасно не змогли евакуюватися із Одеси і загалом півдня України. Реалізація агентурної розробки щодо нелегальної мережі, створеної громадянкою Якубовою, призвела до арешту 60 осіб.

Оскільки основні організовані осередки були ліквідовані, співробітники третьої групи СПВ бачили своє завдання у виявленні, облікуванні й агентурному супроводженні тих осіб, які

«не тільки не можуть доброзичливо ставитися до радянської влади, але завжди повинні знаходитися у лавах її ворогів, бути контрреволюційно налаштованими»²¹.

Це – домовласники, офіцери, промисловці, поліцейські і жандарми, торговці, біржовики та ін. Облікування, на думку М. Дейча, дасть можливість при зміні політичної ситуації провести

«певні перегрупування, переселення, ізоляцію, а також здійснювати інші необхідні заходи».

Таке ставлення свідчить про попередню політичну готовність представників комуністичного режиму або фізично ліквідувати, або ув'язнити/депортувати/ізолювати на спецпоселення певні соціальні групи, які були для них потенційно ворожими.

Співробітники четвертої групи СПВ займалися ліквідацією кримінальних угруповань. Це було вимушеним заходом, оскільки апарати міліції створювалися не так швидко, їм взагалі бракувало кадрів, оскільки досвідчені співробітники залучалися до ЧК та Червоної армії. Варто зазначити, що чимало політичних опонентів більшовиків користувалися деякими контрабандними каналами, що контролювалися організованою злочинністю.

Загалом кількісно кримінальна злочинність в Одесі на початку 1920-х рр. різко зросла. Однією із причин стала передислокація злочинних груп із інших міст Росії та України, що були зруйновані унаслідок воєн. Оскільки заможні люди виїхали до портових міст, за ними прослідували кримінальники, шулери, махінатори, сподіваючись на поживу. Згідно свідчень М. Дейча, кримінальний бандитизм став в Одесі професією, а «нападник» (налётчик. – рос.) ознакою зухвалості, відваги. Пересічні громадяни переповідали факти їхніх грабунків із захопленням, оскільки потерпали лише заможні люди. Згодом їхня кількість зменшилася, і від грабунків почали потерпати практично все населення Одеси. Кількість бандитських угруповань лише зростала і вони перетворювалися у добре організовані і озброєні підрозділи, що мали навіть артилерію.

М. Дейч зазначав, що кримінальники склали надто велику групу населення міста, щоб ліквідувати бандитів як контрреволюційне угруповання – схопити особу, а через неї арештувати всю організацію. Незважаючи на існування так званого «Союзу бандитів», тісні зв'язки між кримінальними угрупованнями, виявити їх надзвичайно важко. Тут не було документів, шифрів, конспіративних і явочних квартир, класичних зв'язківців, які, будучи арештованими, могли надати інформацію по всій чи принаймні по частині кримінальної мережі. Випадкові арешти теж не рятували ситуації, оскільки втрати швидко замінювалися новоприбулими кримінальниками із інших міст чи із місцевого населення.

На тлі кримінального розбою, масштабних «заробітків», деякі співробітники ЧК не втрималися від спокуси також збагатися. Зокрема, комуніст, досвідчений співробітник Одеського губЧК Петров видавав ордери кримінальникам, за яким під виг-

²¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 46.

лядом обшуку грабували громадян. Це набуло значного розголосу і на певний період посіяло недовіру населення у зусиллях чекістів боротися із бандитами. Петров також постійно клопотався про звільнення деяких вже пійманих бандитів для «оперативних потреб» і навіть надавав їм помешкання на конспіративних квартирах. Також були викриті працівники Ревтрибуналу Фішер і Іванов, які спільно із Петровим фальшували кримінальні справи і звільняли за хабарі бандитів від відповідальності.

Скоординовані дії відділу боротьби із бандитизмом ЧК, міліції і військової комендатури на початку зуміли тимчасово придушити грабунки. Але це не вирішувало загальної ситуації. Тому співробітники ЧК почали розгортати агентуру у кримінальному середовищі. Одним із каналів проникнення агентури стала міліція, працівники якої, набрані із місцевого населення, часто співробітничали із кримінальниками. Чекісти були переодягнені у форму міліції, із відповідними документами вийшли на патрулювання в «бандитські» райони міста. Через декілька днів їм надійшла пропозиція про «співробітництво» із бандитами. Закривши очі на декілька грабунків, переконавши кримінальників у своїй жадібності і лояльності, чекісти зуміли проникнути у декілька кримінальних угруповань, які швидко були ліквідовані. Під час цієї операції були захоплені деякі кримінальні «авторитети», члени «Союзу бандитів». Використовуючи погрози і обіцянки, маніпулюючи наявною інформацією, чекісти змусили бандитів видати співучасників. Значна кількість кримінальників була розстріляна у судовому і позасудовому порядку. Списки розстріляних із зазначенням псевдо²² розвішували по місту, що вагомо впливало на настрої кримінального середовища. Станом на 1 січня 1921 р. Одеська губЧК обвинуватила 1827 осіб у кримінальному бандитизмі, що складало 20,4% від усієї кількості справ, що переважало контингент «контрреволюціонерів». Із них колегія Одеського губЧК у позасудовому порядку ухвалила рішення стосовно

²² Здебільшого населення і кримінальники знали один одного на псевдо.

982 осіб, що складало 26,8% від загальної кількості розглянутих справ²³.

У результаті значна частина кримінальників залишила Одесу і розбіглася по губернії, увійшовши до складу повстанських загонів різного політичного спрямування, намагаючись використати військові дії для мародерства. Таким чином вони грабунками дискредитували ідеологічно спрямовані повстанські загони. Іноді кримінальники формували кримінальні банди, що грабували населення.

Водночас ліквідація озброєного кримінального бандитизму зумовила ріст звичайних крадіжок. Вони були безпечними, оскільки не застосовувалася зброя і не каралися смертною карою. Такі справи розглядалися звичайним народним судом, і покарання було мінімальним. Тому чекісти намагалися різними способами – від умовляння полишити кримінальний світ і почати «нове життя» до смертного покарання за постійні рецидиви.

Вагомим «заробітком» бандитів стало також фальшування грошей, що набуло масовості і підривало спроможності більшовиків у впровадженні радянського рубля. Недовіра до радянських держзнаків призводила до небажання населення купувати чи продавати за них товар.

Спроби чекістів віднайти джерела продукування фальшивих грошей натикалися на невдачу, до їхніх рук потрапляли лише їх поширювачі (контрагенти). Спочатку гроші друкувалися таємно або під погрозами у звичайних типографіях, куди бандити заносили кліше та необхідні матеріали для друку грошей. Згодом вони створили мобільні типографії для виготовлення грошей, які важко було віднайти. Комплекс методів стеження, агентурної розробки та проникнення в середовище фальшивомонетників згодом призвело до ліквідації основних джерел виготовлення підробок. Чекісти часто користувалися методом «товарообміну». За певну частку фальшивих грошей агенти ЧК пропонували спеціальний папір, фарбу, інструментарій для виготовлення купюр, транспортні коридори для доставки фальшивок. Це надавало можливість простежити ланцюжок

²³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 50.

виробництва та збуту грошей. Чекісти незабаром виявили дві типографії із друку грошей і заарештували дві групи фальшивомонетників, було вилучені технічні засоби друку та необхідні матеріали. Загалом в Одесі були виявлені 12 типографій, що надрукували декілька десятків мільярдів радянських рублів, розстріляно 60 фальшивомонетників²⁴. Звичайно, що в умовах економічної руйнації фальшування грошей продовжувалося, але вже у мінімальних масштабах, оскільки мережа була вже зруйнована.

П'ята група СПВ Одеського губЧК була сформована уповноваженим у військових справах на початку червня 1920 р. для боротьби із шпигунством, опрацьовувавши справи розформованого особливого відділу. Завданням співробітників п'ятої групи було «інспектування військових установ і боротьба із шпигунством». Через значну концентрацію «контрреволюційних елементів» в Одеській губернії, на думку чекістів, відбувався значний вплив на дислоковані військові підрозділи та установи для їхнього ідеологічного і морального розкладення²⁵. Така думка мала підґрунтя, оскільки військові частини – це звичайні люди, змучені багаторічною війною, відірвані від родин. Значна частина червоноармійців походила із Росії. Для них населення України було здебільшого ворожим, що розмовляло схожою, але незрозумілою мовою. Знаходячись у складі окупаційних військ червоноармійці грабували місцеве населення, виконуючи завдання по забезпеченню продовольством як військових підрозділів, так і виконання продовольчої розверстки. Виникаючі конфлікти використовувалися політичними опонентами більшовиків для посилення ненависті до окупаційного комуністичного режиму.

Також, як стверджував М. Дейч, були виявлені агентурні мережі Румунії, Франції, Британії, Польщі. Він також згадав наявність «шпигунської мережі Петлюри»²⁶. Імовірно, він мав на увазі намагання командування Армії УНР організувати підпіль-

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 53.

²⁵ Там само, арк. 54.

²⁶ Там само.

но-партизанську мережу для підготовки і підтримки визвольного походу на терени України²⁷.

Паралельно співробітники п'ятої групи намагалися контролювати кордон УСРР. Прикордонна охорона ще була не сформована і її функції виконували лінійні підрозділи Червоної армії. Але вони реагували лише на вторгнення великих озброєних загонів, водночас часто пропускали розвідувально-диверсійні групи. Часто такі групи висаджувалися із невеликих рибальських суден, що курсували уздовж побережжя. Їхнім завданням було збір інформації про дислокацію підрозділів Червоної армії у береговій зоні, розташування і технічний стан берегових артилерійських батарей, інженерних укріплень, мостів, залізниці тощо. Для цього вони використовували візуальне спостереження, власних агентів із числа червоноармійців і навіть командного складу. Чекісти були впевнені у можливій підготовці ворожого десанту.

Уповноважені п'ятої групи намагалися також контролювати перетин громадянами румунського кордону. Вони формували списки громадян, які поверталися на територію УСРР та радянської Росії для подальшого встановлення їхніх персональних даних і подальшого пересування, працевлаштування і соціалізації у радянському суспільстві.

У хаосі пересування вони старалися виявити румунську та французьку агентуру і натомість впровадити власних агентів до Румунії. Вдалося виявити, поряд із легальними пунктами перетину кордону, чимало нелегальних. Через них проходили контрабандисти із товаром, особи, які намагалися залишити або повернутися до радянської Росії чи України, агентура противника тощо. На легальних пунктах перетину кордону із радянського і румунського боку за хабар можна було безперешкодно потрапити до Румунії чи України. Іноді начальник гарнізону прикордонного містечка із начальником міліції і його

²⁷ Див., наприклад: *Срібняк І.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНТУ 1921 р. // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 107–120; *Боган С.* Повстанці Одещини і Придністров'я: Антисоціалістичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920–1923 рр. – К.: Гамазин, 2013. – 176 с. та ін.

співробітниками виїжджали на декілька діб, свідомо залишаючи його без охорони. У цій ситуації зміна кадрів не була ефективною, оскільки розмір хабарів забезпечував гарне прожиття після звільнення. Чекісти виявили у Придністров'ї цілі прикордонні села, що забезпечували контрабандистам і бажаним перейти кордон послуги для відпочинку чи тимчасового проживання, транспорт тощо.

На початку чекісти могли лише спостерігати і фіксувати людей та товари. Лише згодом їхня агентура проникла у прикордонні підрозділи та установи, були розставлені незалежні спостережні пункти, що контролювали перетин кордону незалежно від прикордонників. Чекістів на початку цікавила не стільки контрабанда, як шпигунські переправи, місця відпочинку, конспіративні квартири, місця передачі шпигунської інформації тощо.

Згодом співробітниками п'ятої групи була створена спеціалізована агентурна мережа, яка забезпечувала необхідну інформацію стосовно осіб, які організовували перетин кордону і тих, хто перетинав кордон. Чекістам вдалося у цю мережу підібрати мотивованих людей. Головною мотивацією агентів інших мереж були або гроші, або страх за власне життя чи родини. У даній, невеликій за чисельністю мережі, основну роль, окрім матеріальної зацікавленості, чекісти зуміли вплинути на певні психологічні якості особи, які погодилися на співпрацю. Це головним чином авантюризм, бажання бути причетним до чогось «великого», «таємного», задоволення певних амбіцій, зміни повсякденної рутини тощо. Таким агентам створювалися відповідні умови, за яких їм було вже важко відмовитися від подальшої співпраці. Досвідчений уповноважений ЧК, який зумів розкрити психологічний портрет агента і спрямувати його для отримання необхідної інформації, був у курсі практично всієї нелегальної роботи на кордоні.

За інформацією М. Дейча, у проведених агентурних операціях значну роль відігравали агенти-жінки:

«до вербування жінок для агентури доводиться підходити із великою обережністю і треба вміти повністю використовувати психологічні особливості жіночої сутності».

На його думку, головна позитивна якість жінки-агента – це «відданість справі і голова на плечах». Зокрема, під час однієї із агентурних розробок жінка-агент зуміла розкрити персональні дані значної кількості фігурантів. Вони виявилися на перший погляд дужі різними за соціальним складом, що викликало підозру у оперативників. Однак під час перевірки інформації всі дані виявилися точними і достовірними²⁸.

Уповноважені п'ятої групи СПВ губЧК також здійснювали контроль за військовими частинами і установами. Спочатку вони займалися інструктажем командирів і комісарів військових підрозділів і установ для виявлення шпигунів чи «контрреволюційних агітаторів». Чекісти намагалися налагодити агентурну мережу у військових підрозділах. Агентами виступали ідеологічно мотивовані бійці і молодші командири, котрі інформували про підозрілих людей, «шкідливі розмови» серед особового складу, наявні посадові злочини. Іноді через постійно змінювану дислокацію чекісти часто не могли знайти військові підрозділи і налагодити із ними постійний оперативний контакт, але згодом така комунікація ставала постійною.

Типовими у військових підрозділах і установах були посадові злочини, бездіяльність, безгосподарність, хабарництво, що вагомо впливало на настрої червоноармійців, особливо в умовах голоду. Іноді командири, які ефективно воювали на фронті, виявилися нездатними в умовах «ліквідації фронту» налагодити побут, продовольче і матеріальне постачання підрозділу. Це питання часто вирішувалося за рахунок відвертого грабунку місцевого населення. Чекісти намагалися за можливості вирішити централізовано проблеми постачання бійців, щоб зменшити негативне ставлення розорених і голодних селян до Червоної армії.

Співробітники п'ятої групи часто доповідали, що причиною «безладу і небоєздатності» були командири підрозділів. В умовах війни страх перед смертю змушував бійців до певної самодисципліни і самоорганізації, натомість в умовах мирного часу командири не завжди могли владнати розпорядок дня, взаємо-

²⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 58.

відносини і дисципліну. Кадрові підрозділи іноді перетворювалися, за висловом М. Дейча, на «махновщину». Тому чекісти іноді ініціювали зміну командного складу, вилучення окремих бійців тощо.

Зважаючи на специфіку контролю за військовими підрозділами та установами, формування власної агентурної мережі і вимогу ВЧК до уніфікації структури губернських ЧК, у січні 1921 р. п'ята група була розформована і передала всі оперативні та кримінальні справи новосформованому особливому відділу губЧК.

Після припинення воєнних дій більшовицьке керівництво зіткнулося із проблемою ефективності системи державного управління на окупованих територіях або, як зазначалося в офіційних документах, «дезорганізації радянських органів влади». Це пов'язувалося із цілим комплексом кадрових проблем: некваліфікованим персоналом установ, який набирался за класовим принципом; небажанням певної частини кваліфікованих фахівців працювати на більшовиків, що проявлялося або у формі саботажу, або пасивності чи бездіяльності; наявністю в апаратах установ опонентів більшовиків.

Оскільки чекісти через застосування репресивних методів досягли результатів у боротьбі із політичними опонентами більшовиків, то вище політичне керівництво Росії вирішило застосувати досвід і напрацьовані методи

«для підняття продуктивності підприємств, для поліпшення роботи радянських установ, тяганина яких стала предметом для глузування і насмішок над радянською бюрократією»²⁹.

У цій ситуації апарат ЧК здавався Кремлю найбільш придатним для упорядкування системи державного управління. Ініціатори залучення ЧК до такої роботи зазначали, що співробітники ЧК вже володіли методами виявлення посадових злочинів, злочинної недбалості і бездіяльності, мали компетенцію до позасудового покарання. Водночас, вони зарекомендували себе, як контролюючі органи, що уважно стежили і були далекоглядними у подальшій розбудові системи управління. М. Дейч зазна-

²⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 60.

чав, що одеські чекісти поступово переходили у роботі із державними і господарськими установами від контролю до «тісної співпраці і до участі у всій діяльності установи». Опір таким директивам був виключений, оскільки установи здебільшого очолювали члени Компартії або симпатизи більшовиків. В іншому випадку керівник, який намагався протистояти втручання чекістів у роботу установи, був негайно обвинувачений у «контрреволюції» із усіма подальшими наслідками.

Таким чином, вже із початку 1920-х рр. більшовицьке керівництво включило у зону компетенції ЧК контроль за діяльністю державних і господарських установ, зобов'язавши останніх виконувати всі вказівки чекістів. Це надавало можливість чекістам втручатися у процес ухвалення управлінських рішень і виробничий процес.

В Одеській губЧК функції контролю і втручання у роботу державних і господарських установ покладалися на спецвідділ. М. Дейч визнав, що станом на лютий 1921 р. спецвідділ знаходиться у стані адаптації кадрового складу до визначених керівництвом меж компетенції. Спочатку робота спецвідділу була дещо хаотичною і характеризувалася «кампанійщиною» у попередженні і розслідуванні посадових злочинів. Але після припинення військових дій вона почала набирати більш окреслених дій. На думку М. Дейча,

«спецвідділ повинен увійти у всі шпарини господарського організму, вивчити до дрібниць весь механізм, що приводить цей організм у рух, коригуючи і виправляючи всіляку неточність роботи, попереджуючи, усуваючи і караючи злочини».

Окрім попередження злочинів, чекісти повинні були виявляти і усувати «міжвідомчі тертя», відомчий патріотизм, безладне, невміле управління установою, галуззю виробництва. Ці недоліки не були злочинними, але вагомо гальмували ефективне управління³⁰.

Начальник спецвідділу був також членом міжвідомчої комісії, що комплектувалася також із представників Компартії і юридичного відділу губвиконкому. Представник спецвідділу

³⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 62.

мав повноваження контролю, ревізії і «інспектування». Апаратом згаданої міжвідомчої комісії були губернський відділ робітничо-селянської інспекції і юридичного відділу губвиконкому. Міжвідомча комісія, окрім періодичних зведень, вимагала від губернського інформаційно-реєстраційного бюро дані про всі установи, що діяли на теренах губернії. Згадана інформація деталізувала схеми організації установ із відповідними пояснювальними записками, плани робіт і виробничі програми, необхідні «бойові завдання», намічені великі перевезення товарів, вантажів, їхні маршрути, хід заготівлі тощо. Також міжвідомча комісія отримувала всі офіційні зведення, звіти, бюлетені про вже зроблену роботу, періодичні і неперіодичні видання, статистичні збірники.

У цьому підрозділі уповноважені контролювали визначені господарські галузі та радянські установи. Згодом у листопаді 1920 р. із ВЧК губЧК отримали директиву про структуру спецвідділу. Він повинен був мати дві групи: перша – господарсько-санітарно-постачальну, що охоплювала всі установи для постачання Червоної армії і групу контролю складів. Але у губерніях ситуація була різна. Зокрема, в Одеській губернії не було спеціальних установ, що займалися постачанням Червоної армії. Цими питаннями опікувалися цивільні установи. Хоча в Одесі діяв апарат надзвичайного уповноваженого Ради праці і оборони із постачання армії і флоту, але у його розпорядженні не було складів та інших місць зберігання військового майна. Тому спецвідділ отримав інші межі компетенції – охопити контролем всі органи, що займаються постачанням як Червоної армії, так і населення губернії. Тобто виробничу, лікувально-санітарну сферу і дотичні господарські установи. Радянські установи, діяльність яких не торкалася цих сфер, контролювалися співробітниками СПВ.

Не порушуючи директиви ВЧК, в Одеському губЧК створили дві групи. До складу першої – господарсько-санітарно-постачальної – входили наступні групи: транспорт і паливо; продовольство і постачання; виробництво; санітарно-медичні частини; військові установи; адміністративні і господарські установи. Співробітники другої групи займалася ревізією складів,

які постачали продовольство і необхідні товари Червоній армії і населенню.

На лютий 1921 р., із врахуванням досвіду практичної роботи, спецвідділ дещо удосконалив структуру. Відповідно була створена група господарсько-економічних органів, що охоплювала процес виробництва та споживання. Друга група контролювала роботу «підсобних органів», що були допоміжними у процесі виробництва і споживання.

Ревізія установ і складів проходила у тісному співробітництві із працівниками робітничо-селянської інспекції. Це був виправданий крок, оскільки апарат РСІ повинен був здійснювати ревізію зазначених установ, але не завжди міг виявити «контрреволюцію». Водночас він маскував оперативно-агентурну діяльність чекістів.

Для отримання адекватної оцінки функціонування зазначених установ чекісти часто використовували «спеців», тобто фахівців, які працювали по зазначених галузях під час імперської доби.

Методика роботи була наступною. Помічники уповноваженого губЧК повністю контролювали закріплену за ними діяльність установи як особисто, так і через визначеного ними представника спецвідділу. Начальник спецвідділу пропонував увести до складу керівних органів установи представника спецвідділу хоча б «з інформаційною метою». Імовірно, цей представник контролював процес ухвалення управлінських рішень, інформував керівництво губЧК про перебіг діяльності установи й ознайомлював очільників установи із необхідними вказівками із губЧК.

Додатково співробітники спецвідділу отримували витяги із зведень інформаційного, секретно-політичного і особливого відділів, підготовлених на основі донесень секретних осіб і агентів, що стосувалися підконтрольних їхніх установ. Аналізуючи завдання спецвідділу, чітко простежуючи бажання політичного керівництва залучити чекістів, окрім каральної функції, до контролюючої і ревізійно-інспекторської роботи. Це було зумовлено тим, що у розпорядженні більшовицьких очільників ЧК була чи не єдиним органом, що був повністю ідеологічно

лояльним і, водночас, озброєним і структурованим органом державного управління³¹.

За збирання й аналіз оперативної, агентурної й офіційної інформації у перші сім місяців діяльності губЧК відповідала інформаційна група секретно-політичного відділу. Спочатку збиралася інформація про політичні настрої різних категорій населення, але ця робота була не системною і мала допоміжний характер. Хоча вона вагомо доповнювала інформацію, що генерувала розвідувальна частина. На підставі отриманої інформації готувалися щоденні і двотижневі інформаційні зведення. В останніх намагалися здійснювати первинний аналіз інформації, іноді навіть прогнозувалися подальший розвиток подій.

Перші місяці роботи цього напрямку губЧК виявили необхідність системного об'єднання інформаційних потоків: оперативного (освідомчої, агентурної, розвідувальної інформації) і легального та агентурного про загальну соціально-економічну і політичну ситуацію у губернії.

На думку голови Одеської губЧК М. Дейча,

«інформація надає повну картину життя всіх радянських цивільних і військових установ, реєстрація тримає у колі зорі всі ті групи населення, відомості про яких необхідні для проведення тієї чи іншої кампанії, і, на кінець, статистичний [звіт] надає повну картину опрацьованого матеріалу, із якого можна чимало дізнатися і де для вдумливого співробітника ЧК, а кожного також комуніста, мова чисел достатньо переконлива»³².

Спочатку основну частину інформацію про настрої населення чекісти отримували від секретних співробітників, які були комуністами. Однак ці інформаторами надавали відомості лише по симпатиках більшовиків. Інші соціальні групи населення були закриті через недовіру до комуністів, або люди у їхній присутності проголошували формальні гасла, що не розкривало їхні реальні настрої щодо політики більшовиків. Водночас комуністи, завантажені поточною бюрократичною і громадсько-політичною працею, розглядали завдання інформаційної

³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 60–62.

³² Там само, арк. 17.

частини губЧК як другорядну і «непотрібну роботу». Тому чекісти почали розбудовувати агентурні мережі для отримання інформації про настрої всіх соціальних груп населення. Іноді вже наявним агентам також давали завдання про виявлення настроїв населення.

Інший напрям діяльності – це узагальнення інформації про політичне і соціально-економічне життя адміністративно-територіальної одиниці, зокрема Одеської губернії. Цей вид інформації керівництво ВЧК започаткувало одразу після формування надзвичайних комісій у губерніях Росії. Інформація, яку збирали та узагальнювали співробітники органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації в підлеглий губернії, направлялася до іногороднього відділу ВЧК радянської Росії, який було створено 18 березня 1918 р. У його складі функціонувало інформбюро, співробітники котрого аналізували відповідні записки, підготовлені на основі як відкритих, так і агентурно-оперативних джерел³³.

Згідно з ухвалою третьої Всеросійської конференції надзвичайних комісій (1–3 червня 1919 р.), обов'язки зі збору політико-економічної інформації поклалися на секретний відділ ВЧК та секретно-оперативні відділи губЧК³⁴. Секретний відділ ВЧК у липні та жовтні 1919 р. підготував інструктивно-методичні циркуляри для місцевих апаратів. Керівництво секретного відділу ВЧК особливо наголошувало на визначенні типових фактів, тенденцій у політико-економічному розвитку адміністративно-територіальної одиниці, «опуклої картини загального стану губернії»³⁵. Лідерам РКП(б) потрібна була всебічна й докладна інформація про основні тенденції громадсько-політичного та економічного життя колишніх регіонів Російської імперії.

³³ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. – С. 15.

³⁴ Див.: Архив ВЧК: сб. док. / отв. ред. В. Виноградов, А. Литвин, В. Христофоров; сост. В. Виноградов, Н. Перемышленникова. – М.: Кучково поле, 2007. – С. 115–134.

³⁵ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). / сост. Н. Перемышленникова, А. Шишкин, Л. Колодникова, Ю. Дьяков, О. Агеева, Т. Каряева. – М., 2001. – Т. 1 – С. 35.

Ф. Держинський 13 березня 1921 р. підписав адресовану головам губвиконкомів і губернських ЧК шифротелеграму, якою зобов'язував голів губЧК тримати постійний зв'язок із Центром та надсилати повну інформацію про ситуацію в губернії. Ключовим моментом у створенні інформаційної системи ВЧК–ВУЧК стала циркулярна телеграма головам губвиконкомів та секретарям губкомів за підписом голови ВЦВК М.Калініна та секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського від 17 березня 1921 р. про передачу кожного тижня всієї інформації щодо політико-економічної ситуації в губернії у Центр через губЧК³⁶.

Для координації інформаційного потоку та в розвиток згаданого циркуляру, згідно з телеграмами Ф. Держинського та Г. Ягоди, у губерніях створювалися трійки державної інформації у складі начальника інформаційного підрозділу губНК, голів губвиконкому та губкому партії. Зведення з більшості губерній повинні були надсилатися у певні дні тижня, зокрема, із ВУЧК до ВЧК – по вівторках та п'ятницях³⁷. Упродовж вересня 1921 – лютого 1922 рр. ВЧК виробила дві інструкції з підготовки державних інформаційних зведень. Першу – від 14 вересня 1921 р. за підписом заступника голови ВНК І. Уншлихта – докладно проаналізував В. Виноградов. Зазначимо лише, що документ у черговий раз підтвердив фактичне керівництво підготовкою зведень по лінії державної інформації співробітників органів держбезпеки³⁸. Другу Інструкцію з держінформації від 7 лютого 1922 р. підписав начальник інформаційного відділу ВЧК В. Ашмарін³⁹. Обидві інструкції були розіслані по губЧК УСРР. Інформаційний напрям став одним із основних у діяльності органів держбезпеки до кінця 1920-х рр. Отже, на момент початку голуду політичне керівництво Росії було повністю інформоване

³⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 39.

³⁷ Там само. – С. 40–41.

³⁸ Там само.

³⁹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 1–6.

про політико-економічну ситуацію не лише в російських губерніях, а й окупованій Україні⁴⁰.

Для реалізації директив ВЧК радянської Росії Одеська губЧК у листопаді 1920 р. збрала завідувачів інформаційними частинами повітових ЧК для налагодження отримання регулярної інформації відповідно до запитів більшовицького керівництва. Для повітових апаратів були конкретизовані завдання, надані інструкції по формуванню інформаційної агентурної мережі, погоджений графік надходження інформаційних зведень із повітових ЧК до губЧК.

Хоча інформаційні звіти почали регулярно надходити до губЧК, але спочатку вони не надавали повної картини соціально-економічного і політичного життя повіту. У повітових співробітників не було ще вміння пов'язати наявні факти і виявити причино-наслідкові зв'язки, висвітлювалися лише переміщення повстанських загонів за відсутності аналізу причин їхнього виникнення і кадрового складу повстанців, діяльність радянських установ аналізувалася фрагментарно.

Однак після реформування інформаційної частини СПВ у самостійний відділ ситуація кардинально змінилася. Пройшло об'єднання всіх інформаційних потоків щодо політичного і соціально-економічного життя губернії, координація діяльності повітових інформчастин повітових ЧК. Після завершення бойових дій військова інформація стала другорядною, об'єктом аналізу стало поведінка і ставлення населення до більшовицького режиму.

У структурі інформаційного відділу був створений підвідділ економічної інформації, що збирав легальні й агентурну інформацію про діяльність установ із управління економікою та виробництвом. Також створювалася мережа освідомів для отримання неформальної інформації про функціонування зга-

⁴⁰ Докладно про розбудову інформаційної складової у ВУЧК–ГПУ УСРР див.: Подкур Р. Параметри опису адміністративно-територіальної одиниці УСРР–УРСР у документах органів державної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Регіональна історія України: зб. наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 183–198.

даних установ. Освідомів вербували із числа фахівців, які докладно знали роботу галузі. Головним чином це були колишні «специ» ще імперського періоду. Особливо цінилися освідоми, які погоджувалися співпрацювати із співробітниками ЧК через бажання відновити, налагодити функціонування галузі, установи. Ці люди бачили у повсякденній роботі смисл свого життя і намагалися реалізувати задуми і навички. Серед освідомів були і рядові працівники, робітники, керівники низової і середньої ланки, інженерно-технічні працівники. Тому поєднання інформації від інженерно-технічних працівників та рядових робітників надавало можливість аналізу управлінського і виробничого процесу. Інформація, яку надавали освідоми, порівнювалася із звітами установ і таким чином з'ясували реальний стан галузі чи діяльності установи.

Політична інформація стосувалася визначання типів настроїв різних соціальних груп населення – селян (бідняки, середняки, куркулі), робітники (фабрично-заводські, сільськогосподарські, наймані працівники), торгівці, ремісники, інтелігенція (сільська, наукова, інженерно-технічна, культурно-мистецька, вчителі тощо), національних груп, що компактно проживали у повітах губернії.

Військова інформація зводилася до аналізу настроїв військовослужбовців підрозділів Червоної армії, що дислокувалися на теренах губернії, їхньої боєздатності і матеріального постачання.

Реєстраційна частина інформаційного відділу здійснювала реєстрацію всього реального і потенційного «антирадянського, ворожого елементу», який виявлявся в інформаційних та агентурних зведеннях, через опрацювання різного виду анкет. Таким чином складалася картотека політично неблагонадійних осіб, які підлягали постійному агентурно-оперативному контролю. У штаті реєстраційної частини числився завідувач, шість реєстраторів і інструктор-контролер. Також співробітники інформаційного відділу здійснювали необхідні статистичні підрахунки агентурно-оперативної та слідчої роботи губЧК. Водночас наявні статистичні дані надавали можливість керівництву губЧК надавати власну версію політичної і соціально-економічної ситуації у регіоні.

У липні 1921 р. була реорганізована Харківська губЧК. Її структура дещо відрізнялася від інших губЧК і водночас типової структури, запропонованої інструкцією про організацію і роботу місцевих органів ВЧК від 15 лютого 1920 р. До її складу входили секретно-оперативна, організаційно-адміністративна, господарська частини та комендатура⁴¹.

Провідним підрозділом Харківської губЧК, як і в інших губЧК, був секретно-оперативний відділ, що складався із інформаційного відділку, реєстраційно-статистичної частини, відділку по боротьбі з бандитизмом, підвідділу політичної контрреволюції; економічного відділку (у складі кооперативно-продовольчої, адміністративно-судово-радянської, виробничо-промислової групи), загальної групи, робочої групи, оперативної частини, військово-цензорського відділку. Також у складі СОВ діяла розвідка, яка здійснювала негласне зовнішнє спостереження.

Загальний відділ складався із комендатури (забезпечувала внутрішню охорону приміщень Харківської губЧК; приймання, реєстрацію, розміщення заарештованих і виконання смертних вироків), в'язничного підвідділу; господарської частини, слідчої в'язниці, гаража, клубу (мав секції: іноземних мов, загальноосвітню, театральну, музично-хорову, літературну; а також буфет і бібліотеку), відділу зв'язку, стайні.

Адміністративний відділ складався із інструкторського підвідділу з кодифікаційним столом (відділком), стола особового складу (виконував функції відділу кадрів).

Особливий відділ (ОВ) складався з інформаційної частини, секретно-оперативної частини, слідчої частини, секретаріату. До штатного розпису входили наступні посади:

- начальник відділу – 1;

⁴¹ Див.: *Золотарьов В.* Харківська губерньська надзвичайна комісія восени 1921 р.: структура, діяльність, особовий склад // *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 108; *Скоркин К.В.* На страже завоеваний Револуції. Історія НКВД–ВЧК–ГПУ РСФСР. 1917–1923. – М.: ВивидАрт, 2011. – С. 859–860.*

- начальники частин і відділків – 4;
- секретар секретно-оперативної частини – 1;
- помічники начальників відділків – 2;
- уповноважені із розробки справ – 8;
- уповноважені із інформації – 17;
- уповноважені із військових справ – 10;
- канцелярський персонал – 29.

Крім того, на ОВ працювало 106 таємних співробітників (84 у Харкові та 22 у повітах) та 365 інформаторів (280 у Харкові та 85 у повітах).

Харківську губЧК очолювала колегія, до якої входили: тимчасово виконуючий обов'язки голови губЧК Афанасій Танцура, завідувач секретно-оперативним відділом Олександр Абаш (Бунюс), завідувач особливим відділом Михайло Ромейко, завідувач адміністративним відділом Борис Лупилов, завідувач загальним відділом Абнавер, секретарем колегії був Золотарьов. При колегії був сформований секретаріат для ведення діловодства, підготовки матеріалів на засідання колегії, який очолював секретар колегії. До його складу входили шифрувальний відділ, загальна канцелярія⁴².

ГубЧК формували повітові ЧК і політичні бюро. В Одеській губернії повітові ЧК спочатку називали секретні підвідділи, що діяли при повітових ревкомах. До їхнього складу входили один уповноважений по боротьбі із контрреволюцією і бандитизмом, другий – по боротьбі із спекуляцією і посадовими злочинами, третій – по військових справах, четвертий – по зовнішньому спостереженню, які координували і виконували у межах власних компетенцій агентурно-оперативну і слідчу роботу. Також були посади завідувачів інформацією, фінансово-господарською, оперативною частинами. Також у містах і районах діяли міські і районні уповноважені повітової ЧК, які формували і керували власними агентурними й освідомленими мережами.

⁴² Золотарьов В. Харківська губерньська надзвичайна комісія восени 1921 р. – С. 109–110.

М. Дейч скаржився, що на лютий 1921 р., після майже річної окупації Одеської губернії, у повітах постійно спалахували антибільшовицькі повстання, які мали «петлюрівське забарвлення». Тому від оперативної і злагодженої роботи повітових ЧК залежало швидке реагування на події у повітах, районах містах і селах.

Але М. Дейч та інші голови губЧК скаржилися на брак досвідчених чекістів, які могли б переламати антибільшовицьку налаштованість переважної більшості населення України. Чекісти – вихідці із місцевого населення, вважалися найбільш придатними для роботи, оскільки розмовляли однією мовою, знали ментальні особливості, традиції, звички односельців тощо⁴³.

Загалом ситуація із повітовими ЧК в Україні була заплутаною. ВЦВК радянської Росії ще 20 січня 1919 р. ухвалив постанову про ліквідацію повітових ЧК. Формальною причиною була спроба «концентрації сил для боротьби із контрреволюцією». Однак дослідники називали реальною причиною численні конфлікти між повітовими партійно-радянськими апаратами і чекістами, а також безконтрольне самоуправство співробітників ЧК, що лише додавало негативу місцевому населенню. Але ця постановка не була повністю виконана. У прикордонних повітах ЧК отримали статус «прикордонних» і продовжили функціонувати.

Після окупації України у великих повітах також були сформовані повітові ЧК. В інших повітах із 1920 р. почали формувалися повітові політичні бюро. Імовірно, на початку це була спроба поєднати органи міліції і ЧК під контролем партійних комітетів. Це мотивувалося тим, що із березня 1919 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський очолив також наркомат внутрішніх справ радянської Росії, який намагався таким поєднанням двох силових структур на низовому рівні припинити чвари щодо розподілу розмитих у тій ситуації меж компетенцій.

Але практична робота внесла корективи. Вони були унормовані у «Положенні про повітові політичні бюро», що було оголошене наказом ВЧК №206 від 12 червня 1921 р. Повітові політбюро, зазначалося у «Положенні...», проводять боротьбу

⁴³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 926, арк. 68–71.

із державними злочинами і підпорядковуються губЧК. Водночас політбюро були відділом повітового виконкому. Начальник політбюро призначався губЧК за погодженням із повітовим виконкомом і він мав бути обов'язково членом Компартії. У його розпорядженні були мережі агентів і освідомів, підрозділи військ ВЧК. Хоча міліція, кримінальний розшук і політбюро повинні були здійснювати взаємне інформування, за політбюро зберігалося право конспірації. Водночас міліція зобов'язувалася за потреби працювати в інтересах політбюро⁴⁴.

Отже, у 1920–1922 рр. в радянській Україні діяли одночасно повітові ЧК і політбюро. Продемонструємо структуру повітових ЧК і політбюро на прикладі Харківського губЧК. У Харківській губернії діяла Сумська повітова ЧК та 10 повітових політбюро. У Сумському повіті було 11 районів. Окрім Сумської повітової ЧК, у кожному районі був районний уповноважений ЧК та декілька його помічників.

Богодухівське повітове політбюро обслуговувало 6 районів (23 волості), де були районні уповноважені. Інформаційна група політбюро мала 107 інформаторів, 17 з яких завербували у вересні 1921 р. У складі політбюро були ще військова група, група по боротьбі з контрреволюцією та розвідка.

Валківське повітове політбюро обслуговувало 18 волостей. Інформаційна група мала 130 інформаторів (18 завербовані у вересні 1921 р.), група по боротьбі з контрреволюцією – 5 таємних співробітників, група по боротьбі з бандитизмом – 22 таємних співробітника, військова група – 11 інформаторів (9 завербовані у вересні 1921 р.).

Вовчанське повітове політбюро обслуговувало 16 волостей. Група по боротьбі з контрреволюцією мала 40 інформаторів та 1 конспіративну квартиру. У розвідці працювало 19 співробітників і 20 таємних співробітників (2 займалися розвідкою, 18 – збирали інформацію). Розвідка мала 3 конспіративні квартири. Загальна група мала 2 конспіративні квартири та 32 інформатора, група по боротьбі з бандитизмом – 1 конспіративну кварти-

ру та 35 інформаторів, інформаційна група – 1 конспіративну квартиру та 206 інформаторів.

Зміївське повітове політбюро обслуговувало 21 волость. Кількість таємних співробітників, які працювали на групи політбюро, була наступною: на контрреволюційну – 11; на загальну групу – 2; на військову – 2. Інформаційна група мала 77 інформаторів; група по боротьбі з бандитизмом – 3 інформаторів та 2 розвідників; розвідка – 13 розвідників.

Ізюмське повітове політбюро обслуговувало 15 волостей. Діяльність інформаційної групи була сконцентрована в 2 районах⁴⁵.

Інформаційна група Куп'янського повітового політбюро мала 5 районних інформаторів та понад 170 інформаторів. Загальна група мала лише 1 таємного співробітника, який «не відповідав своєму призначенню». Розвідка мала 14 розвідників, військова група – 3 інформаторів..

Діяльність інформаційної групи Лебединського повітового політбюро була сконцентрована в 10 районах, її провадили 10 районних уповноважених з помічниками та 145 інформаторів. Розвідка мала 20 розвідників та 3 конспіративні квартири, група по боротьбі з контрреволюцією – 2 конспіративні квартири та 3 таємних співробітників; група по боротьбі з контрреволюцією – 3 конспіративні квартири, 2 районних уповноважених, 18 таємних співробітників і 24 інформатори, військова група – 1 конспіративну квартиру, 3 таємних співробітника, 25 інформаторів.

Охтирське повітове політбюро обслуговувало 14 волостей. Діяльність інформаційної групи була сконцентрована в 5 районах, де діяли 5 легальних районних уповноважених, при кожному із яких діяв таємний помічник. Агентурна мережа інформаційної групи нараховувала понад 100 осіб (з них 34 діяло безпосередньо в Охтирці, а 12 на цукрових заводах). Група по боротьбі з контрреволюцією мала 1 конспіративного помічника та 14 таємних співробітників, які були «політично нерозвинутими».

⁴⁵ Неповна інформація, очевидно, свідчить про несформованість політбюро в Ізюмському повіті.

⁴⁴ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. – С. 388–389.

Загальна група Чугуївського повітового політбюро мала 5 інформаторів, група по боротьбі з контрреволюцією «завела власних інформаторів на кавалерійських і піхотних курсах», політична група завербувала 4 агентів внутрішнього спостереження. У розвідці служило 12 осіб. На інформаційну групу працювало 4 районних уповноважених і понад 40 інформаторів.

Група по боротьбі з бандитизмом Харківського повітового політбюро мала 9 розвідників і 12 інформаторів, група по боротьбі з контрреволюцією – 4 таємних співробітників, інформаційна група – 6 районних уповноважених⁴⁶.

Автор свідомо докладно зупинився на структурі і кількісних показниках освідомчо-інформаційній мережі Харківської губЧК. Аналізуючи доповідні записки, звіти губЧК, виявлено, що ситуація із агентурним й інформаційним забезпеченням мало відрізнялася від Харківської губЧК, що була провідною серед всіх інших губЧК на теренах радянської України. Таким чином, оперативні спроможності, інформації й аналіз політико-економічної ситуації був приблизно однаковий.

Звичайно, що у районах, де комуністичний режим був нестабільний у 1921 р., зокрема Поділля та Південь, діяльність політбюро і повітові ЧК у координації партійним комітетом, повітовим військовим комісаром чи командиром підрозділу Червоної армії організовували акції по вилученню зброї чи зброї, зачистки від повстанців тощо⁴⁷.

Таким чином, органи державної безпеки УСРР були структурним підрозділом ВЧК радянської Росії навіть в умовах формальної незалежності УСРР. Очільники російської Компартії вважали найбільшою небезпекою найменші прояви «самостійності» керівників ВУЧК і намагалися жорстко контролювати їхню діяльність.

Створення губерньських ЧК залежало від розмаху повстанського руху на теренах окупованої УНР, політико-економічної ситуації у губернії і кадрових спроможностей більшовицького

⁴⁶ Золотарьов В. Харківська губерньська надзвичайна комісія восени 1921 р. – С. 112–115.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 514, арк. 50–55.

апарату забезпечити формування територіальних апаратів держбезпеки. Зважаючи на політичні, соціально-економічні особливості губерній, структура губЧК пристосовувалася до точної ситуації. Тому інструкції ВЧК щодо типової структури губЧК бралися до уваги, але наявна політико-економічна ситуація, розвиток повстанського руху, специфіка наявних соціальних груп населення були головними чинниками у визначенні структури територіальних апаратів.

Основну увагу керівництво губЧК приділяло формуванню агентурно-освідомчого апарату. Оскільки це надавало можливість проникнути у різні соціальні групи, розкрити широкий спектр настроїв і поведінки населення в умовах більшовицької окупації, виявити наміри політичної опозиції, ліквідувати шпигунські мережі, повстанські загони. Водночас широкий спектр інформації надавав можливість маніпулювати настроями населення, спрямовувати вістря незадоволення на так звані «куркулів», «церковну контрреволюцію», «світову/європейську буржуазію», які начебто заважають подолати руйнівні наслідки першої світової та російсько-українських війн на теренах України.

REFERENCES

1. Bohan, S. (2013). Povstantsi Odeschyny i Prydnistrov'ia: Antykomunistychnyj povstans'kyj rukh na Pivdennomu Zakhodi Ukrainy u 1920–1923 rr. Kyiv [in Ukrainian].
2. Drobotenko, O. (Ed.). (2012). Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Poltavsk'ij oblasti: Istorii i suchasnist'. Poltava, 2012 [in Ukrainian].
3. Peremyshlennikova, N., Shishkin, A., Kolodnikova, L., Dyakov, Yu., Ageeva, O., Karyaeva, T. (Comps.). (2001). «Sovershenno sekretno»: Lubyanka – Stalinu o polozhenii v strane (1924–1934 gg.). Vol. 1. Moscow [in Russian].
4. Podkur, R. (2004). Stvorennia VChK: interpretatsiia vidomoi problemy. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1/2 (22/23), 17–34 [in Ukrainian].
5. Podkur, R. (2012). Parametry opysu administratyvno-terytorial'noi odynytisi USRR–URSР u dokumentakh orhaniv derzhavnoi bezpeky v

- 1920-kh – na pochatku 1930-kh rr. *Rehional'na istoriia Ukrainy*. (6), pp. 183–198 [in Ukrainian].
6. Podkur, R. (2012). Vzaiemovidnosyny HPU USRR ta HPU RSFRR u konteksti pidpysannia soiuznoho dohovoru 1922 r. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 1 (38), 69–90 [in Ukrainian].
 7. Savchenko, V. (2017). Diial'nist' anarkhists'kykh orhanizatsij v Ukraini u 1903–1929 rr.: istorychnyj aspekt ta politychna praktyka. Kyiv [in Ukrainian].
 8. Skliarenko, Ye. (1995). VUNK v 1921 rotsi. Zahal'ni zavdannia i struktura VUNK. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 1/2 (2/3) [in Ukrainian].
 9. Skorkin, K.V. (2011). Na strazhe zavoevaniy Revolyutsii. *Istoriya NKVD-VChK-GPU RSFSR. 1917–1923*. Moscow [in Russian].
 10. Sribniak, I. (2001). Diial'nist' Partyzans'ko-povstans'koho shtabu pry Holovnij komandi vijs'k UNTu 1921 r. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, 107–120 [in Ukrainian].
 11. Vinogradov, V. Litvin, A. Hristoforov V. (Ed.). Vinogradov, V. Peremyshlennikova, N. (Comps.). (2007). *Arhiv VChK: Sb. dok.* Moscow [in Russian].
 12. Yakovlev, A. (Ed.). Kokurin, A., Petrov, N. (Comps.). (2003). *Lubyanka. Organyi VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917–1991*. Spravochnik. Moscow [in Russian].
 13. Zolotar'ov, V. (2014). Kharkivs'ka huberns'ka nadzvychajna komisiia voseny 1921 r.: struktura, diial'nist', osobovyj sklad. *Abstracts of Papers'13: Radians'ki orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funksi*. Kyiv [in Ukrainian].

**Podkur R. Provincial territorial Cheka offices
in Soviet Ukraine in the early 1920s**

The article's goal is to examine the early 1920s Cheka's establishment of regional offices throughout Ukraine.

The methodology is grounded in the ideas of objectivity, scientificity, and historicism. The problematic, chronological, particular search, historical, and genetic methods were employed to accomplish the purpose.

Conclusions. Even under the terms of the Ukrainian SSR's legal independence, the state security agencies of that country were a structural component of the Cheka of Soviet Russia. The authorities of the Russian Communist Party attempted to tightly regulate the operations of the VUCHK because

they believed that even the smallest indication of their «independence» posed the biggest threat.

The extent of the insurgency within the occupied Ukrainian People's Republic, the political and economic situations in the provinces, and the Bolshevik apparatus's human resources were all factors that effected the construction of provincial offices Cheka and the creation of territorial state security apparatuses. Taking into account the political, social and economic peculiarities of the provinces, the structure of the Gubernia Cheka was adapted to the current situation. Consequently, the Cheka's instructions regarding the typical structure of the Gubchkas were duly considered; however, the primary determinants of the territorial apparatuses were the state of affairs politically and economically, the progression of the insurgency, and the characteristics of the prevailing social groups.

The leadership of the Cheka paid the main attention to the formation of an agent and information apparatus. This enabled the elimination of insurgent groups and spy networks, as well as the penetration of diverse social groupings and the revelation of a wide spectrum of moods and behaviors of the populace living under Bolshevik occupation. The populace's mood could be controlled at the same time thanks to a wealth of information, which was used to target the so-called «kulaks» «church counter-revolution» and «world/European bourgeoisie» which allegedly prevented the Bolsheviks from overcoming the devastating consequences of the First World War and the Russian-Ukrainian wars in Ukraine.

Key words: Cheka, VUCHK, structure, provincial Cheka, agents, official crimes, counter-revolutionary crimes, extrajudicial repression, Podillia, Kharkiv, Odesa.

Віта ЛІСОВА*

**«Наведення рум'ян на вельми пожухле обличчя
старої сталінсько-брежнєвської школи»:
інформаційно-пропагандистська діяльність
КДБ УРСР у 1990–1991 рр.**

Метою статті стала спроба дослідити особливості інформаційно-пропагандистської роботи радянських спецслужб в останні роки існування СРСР, визначити яким чином органи державної безпеки намагалися впливати на формування свого іміджу та як КДБ протидіяв репутційним втратам у 1990–1991 рр., окреслити основні кроки керівництва союзного та республіканського секретних відомств для формування у громадськості «правильного» уявлення про роль і місце КДБ у тогочасному радянському суспільстві.

Під час підготовки статті авторка дотримувалася принципів історизму, науковості, об'єктивності, усебічності. Для дослідження інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб у зазначений період були застосовані проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний та конкретно-пошуковий методи. При роботі з архівними документами використані методи джерелознавчого і герменевтичного аналізу.

Висновки. Останній етап розбудови радянськими спецслужбами сфери зовнішніх відкритих комунікацій припав на 1990–1991 рр. У цей час КДБ СРСР продовжив настирливо просувати в маси свій «новий позитивний імідж»: чекісти всіляко імітували сучасність, відкритість, гуманність і, звісно, підтримку демократичних перетворень. У секретному відомстві сподівалися, що в такий спосіб їм вдасться ошукати суспільство і соціально-політичні трансформації не торкнуться глибинних основ функціонування тоталітарної держави. Тим часом у союзних республіках із кожним днем наростало невдоволення провальною внутрішньою політикою центральної влади та визрівало бажання вирватися з тюрми народів. Коли стало очевидно, що Союз приречений, на Луб'янці відкинули личину «демократів» та вдалися до спроби державного перевороту. Це була агонія перед розпадом імперії. До того чекістська пропаганда працювала на повну.

* Лісова Віта Олександрівна – співробітниця Управління взаємодії із засобами масової інформації та громадськістю Апарату Голови Служби безпеки України; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4219-853X>; v.lisova@ukr.net.

Ключові слова: перебудова, гласність, комунікації, інформація, пропаганда, зв'язки з громадськістю, піар, преса, КДБ, УРСР.

Діяльність КДБ СРСР у період горбачовської перебудови викликає значний інтерес у науковій спільноті. При цьому минуле радянських спецслужб стає предметом зацікавленості не лише історичної науки, але й державного управління, теорії та практики комунікацій, журналістики. Зокрема, питання інформаційно-пропагандистської роботи радянських органів державної безпеки в умовах політики гласності порушуються у низці досліджень, що мають міждисциплінарний характер¹. Про неформальні дискусії секретного відомства, ставлення до перебудови, контекст і мотиви ухвалення директивних рішень, а також реакцію чекістів на демократизацію й так звану максимальну відкритість дізнаємося зі спогадів колишніх керівників і співробітників держбезпеки². Хоча не варто забувати, що сьогодні в Росії багато експосадовців КДБ пишуть свої роботи, орієнтуючись, передусім, на реалії путінського режиму. На догоду Кремлю вони подають необ'єктивну й тенденційну інформацію, що є елементом гібридної війни, у тому числі й проти нашої країни.

¹ Федор Дж. Традиции чекистов от Ленина до Путина. Культ государственной безопасности. – СПб.: Питер, 2012. – 303 с.; Саттер Д. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу. – К.: Дух і літера, 2017. – 528 с.; Альбац Е. Мина замедленного действия. – М.: Руслит, 1992. – 331 с.; Млечин Л. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы. – М.: Центрполиграф, 2002. – 861 с.; Его же. Комитет-1991. Нерасказанная история КГБ России. – М.: Центрполиграф, 2017. – 383 с. Почепцов Г. СССР: страна, созданная пропагандой. – Х.: Фолио, 2019. – 464 с.; Его же. Пропаганда 2.0. – Х.: Фолио, 2018. – 796 с.

² Крючков В. Личное дело. – М.: Эксмо, 2003. – 480 с.; Бакатин В. Избавление от КГБ. – М.: Новости, 1992. – 272 с.; Голушко Н. В спецслужбах трёх государств. – М.: Кучково поле, 2012. – 720 с.; – М.: ПИК-Олимп, 1995. – 352 с.; Хлобустов О. Август 1991 г. Где был КГБ? – М.: Алгоритм, Эксмо, 2011. – 240 с.; Его же. Доктрина Даллеса в действии. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2012. – 240 с.; Его же. КГБ без прикрас 1954–1991 годы [Электронный ресурс]. – 2007. – URL: <http://web.archive.org/web/20201223094529/https://proza.ru/2007/05/23-267>; Его же. КГБ СССР 1954–1991 гг. Тайны гибели Великой державы. – М.: Издат. центр «Аква-Терм», 2012. – 656 с.; Гордиевский О., Эндрю К. КГБ – разведывательные

Функціонування радянських спецслужб часів перебудови вітчизняні дослідники в основному розглядають крізь призму боротьби тоталітарного режиму з націоналізмом, інакомисленням та антирадянською діяльністю³. Тема публічності органів держбезпеки порушується лише в поодиноких студіях. Так, широкій пропагандистській кампанії КДБ УРСР перед розпадом Радянського Союзу присвячена стаття Руслана Забілого «Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю»⁴. У контексті дослідження дисидентської комунікації проблеми діяльності чекістських прес-підрозділів побіжно торкається Олена Мельникова⁵. Про існування у системі КДБ УРСР регіо-

операции от Ленина до Горбачёва. – М.: Центрполиграф, 2000. – 666 с.; *Стригин Е.* От КГБ до ФСБ (поучительные страницы отечественной истории). – Кн. 1 (от КГБ СССР до МБ РФ) [Электронный ресурс]. – 2003. – URL: <https://web.archive.org/web/20220902152240/https://flibusta.site/b/193009/read>; *Попов В.* Заговор негодяев. Записки бывшего подполковника КГБ [Электронный ресурс]. – 2020. – URL: <https://web.archive.org/web/20220902150835/https://flibusta.site/b/608855/read>; Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – М.: «Информэйшн Групп», «Гелеос», «АСТ», 2000. – 368 с.

³ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. – 305 с.; *Даниленко В.* Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 278 с.; *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; *В'ятрович В.* Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – Львів: Часопис, 2012. – 240 с.; *Бажан О., Лошицький О.* Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2 (33). – С. 196–205; *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови» // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 104: Історичні науки. – С. 68–77.

⁴ *Забілий Р.* Піар від КГБ. Як спецслужба взялася за «зв'язки з громадськістю» [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 21 листопада. – URL: https://web.archive.org/web/20140923113210/https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/view_print/.

⁵ *Мельникова О.* Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні // Інформаційне суспільство. – 2014. – № 20. – С. 78–81.

нальних прес-структур згадував й Володимир В'ятрович в «Історії з грифом «Секретно»⁶. У розвідці, присвяченій вивченню передумов та особливостей формування громадянського суспільства, дослідниця Тетяна Андрійчук також зазначила на наявність в обласних управліннях КДБ відділів зі зв'язків з громадськістю⁷. Водночас про інформаційно-пропагандистську роботу Комітету держбезпеки зазначені автори писали переважно, опираючись на «Огляд про досвід роботи КДБ Української РСР зі зміцнення зв'язків із громадськістю» від 23 липня 1991 р., ознайомитися з яким можна у книзі «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)», упорядкованій Василем Даниленком⁸.

При цьому значний пласт архівних документів, що розкривають масштабну «піар-діяльність» органів державної безпеки у роки перебудови, лишається поза увагою дослідників.

Тому можна стверджувати, що проблема зовнішніх відкритих комунікацій радянських спецслужб в Україні у часи горбачовської гласності досі є малодослідженою та потребує комплексного аналізу. До того ж потреба вивчення пропагандистської роботи органів держбезпеки зумовлена тим, що в інформаційній війні проти нашої країни ворог активно використовує методи КДБ. Одним із базових компонентів путінської програми з «промивання мізків» є так зване перемикування наративів, тобто зміна оцінки подій та ролі дійових осіб на інші, як правило, цілком протилежні.

Напередодні розпаду Союзу до таких методів маніпулювання громадською думкою вдавалися й радянські спецслужби, зокрема для покращення своєї репутації. Тож масштабна медіакампанія зі зміни іміджу органів держбезпеки, розпочата з

⁶ *В'ятрович В.* Історія з грифом «Секретно»... – С. 221–223.

⁷ *Андрійчук Т.* Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. – 2013. – № 1. – С. 7–12.

⁸ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): док. і мат. / упор. В. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 612–627.

приходом на посаду голови КДБ СРСР Володимира Крючкова, у 1990 р. продовжувала набирати оберти.

Пізніше В. Крючков розповідав про «добрі наміри»:

«Серед численних проблем, труднощів, з якими ми тоді стикалися, особливо непокоїло одне: питання зв'язків чекістів з громадськістю, з народом. Очевидно, що спочатку необхідно було зробити все можливе для подолання відчуженості, усунення ворожого ставлення до КДБ з боку певної частини населення та особливо деяких категорій інтелігенції».

Відтак Комітет активно взявся за переписування свого минулого з одночасним формуванням у громадян «правильного» уявлення про тогочасну дійсність Країни Рад. На тлі поширення спотвореної інформації про поточну ситуацію в країні та причини кризових явищ, чекісти всіляко рекламували власне відомство як головний оплот законності і справедливості⁹.

Про підміну смислів у радянському інфопросторі писав фахівець в області іміджології та теорії комунікації Георгій Почепцов. Він наголошував:

«Пропаганда має не лише розповідати про успіхи, реальні та вдавані, але й закривати від масової свідомості знання негативних для держави подій»¹⁰.

Тож за постійним інформаційним шумом органи держбезпеки маскували брак реальної поінформованості суспільства про свою роботу та приховували відсутність справжніх змін.

Колишній співробітник держбезпеки, а нині публіцист, дослідник історії радянських спецслужб Євгеній Стрігін, зазначав, що насправді далі розмов про перебудову не йшлося. Відповідно, скільки-небудь переконливих доказів існування спроб реальної розбудови системи державної безпеки з урахуванням кардинальних змін у суспільстві знайти йому так і не вдалося¹¹. Стрімко зростає лише рівень риторики.

⁹ Крючков В. Личное дело. – С. 386–396, 408–416, 428–437, 443–453; Дайджест прессы на тему КГБ. 1991 [Электронный ресурс]. – Мюнхен: Радио Свобода, 1991. – С. 25–27. – URL: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1991_ocr.pdf.

¹⁰ Почепцов Г. СССР: страна, созданная пропагандой. – С. 11.

¹¹ Стригин Е. От КГБ до ФСБ...

У Комітеті ж це видавали за «найбільш розумний та високий рівень гласності». Саме так характеризував інформаційно-пропагандистську діяльність КДБ на середину 1990 р. один із головних відомчих «піарників» розвідник Ігор Прелін. Він стверджував:

«Ні до, ні після цього не було проведено стільки прес-конференцій, зустрічей з народними депутатами, в трудових колективах та навчальних закладах, різного роду тематичних виставок, різноманітних дискусій, зроблено стільки телевізійних програм, знято документальних фільмів, опубліковано нарисів та статей, розсекречено різного роду історичних та оперативних документів, як тоді. Це був дійсно “золотий вік” в діяльності Пресбюро [...]»¹².

Із цього приводу відомий критик органів держбезпеки колишній керівник зовнішньої контррозвідки КДБ СРСР генерал-майор Олег Калугін у статті «Переродження» іронічно писав:

«На п'ятому році перебудови проклюнувся і КДБ. А останні шість місяців він став заявляти про себе як ніколи голосно. Дня не минає, щоб то там, то тут не з'явилася статейка про славні чекістські справи. Тут і ікони, і антикваріат, і наркотик и [...] Відкрили під'їзд на Луб'янці для зустрічей преси з люб'язним генералом Карбаїновим. Не скупляться на інтерв'ю і вищі керівники КДБ, які нині виступають за загальнолюдські цінності, заради яких вони не шкодують живота»¹³.

У відкритому листі до В. Крючкова експівробітник держбезпеки підполковник Юрій Шутов такі щоденні повідомлення секретного відомства в засобах масової інформації називав підтриманням «ілюзії бойовитості та пильності». Зазначав він і блокування керівництвом справжньої публічної дискусії про місце та роль КДБ у тогочасному радянському суспільстві. За словами Ю. Шутова, це, зокрема, стосувалося заборони В. Крючкова на виступи його підлеглих у ЗМІ, перешкоджання ініціативі журналістів центральних та регіональних друкованих органів і телебачення щодо надання слова «для чесної розмови» про КДБ його колишнім співробітникам¹⁴.

¹² Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – С. 45.

¹³ Калугин О. Вид с Лубянки. – М.: ПИК, 1990. – С. 11–31.

¹⁴ Там же. – С. 94–97.

Про побудову радянськими спецслужбами певної штучної реальності писав також американський журналіст Девід Саттер. Згадуючи у книзі «Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу» широку рекламну кампанію, розгорнуту чекістами у 1990 р., він відзначав, що в бажанні змінити серед населення свою репутацію, Комітет вдавався не так до реальних кроків, як до створення ілюзії¹⁵.

Формування «ідеологічно правильної» картини світу вимагало від КДБ посилення контролю за інформацією, котра потрапляла у публічну площину, та забезпечення єдиного підходу до реалізації зовнішніх відкритих комунікацій. Ще з 1989 р. в кулуарах секретного відомства велися розмови щодо створення на базі прес-бюро нового «піар-підрозділу» із ширшими завданнями та функціями.

Співробітник прес-бюро КДБ СРСР Сергій Васильєв згадував, що коли розписали орієнтовну структуру нової прес-служби, то стало зрозуміло – тепер робота відомчих пропагандистів буде в основному пов'язана з оперативними ЗМІ, зокрема з електронними. Адже автори, котрі писали на так звану чекістську тематику, «поради у прес-бюро вже не питали» та, оминаючи його, зверталися в архів напряму¹⁶. Для КДБ це був тривожний знак, що означав втрату важелів впливу на творчий процес та збільшення числа «незручних» публікацій.

Олександр Карбаїнов, перший начальник Центру громадських зв'язків КДБ СРСР (ЦГЗ КДБ СРСР), а в минулому начальник 1 відділу «славнозвісного» п'ятого управління КДБ¹⁷, вважав створення цього підрозділу дещо запізним. Він наголошував, що на момент виникнення ЦГЗ вже існувала потреба у новому рівні гласності. Для проведення пропагандистської роботи радянським спецслужбам важливо було вивчати громадську дум-

¹⁵ Саттер Д. Доба безумства... – С. 283–285.

¹⁶ Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – С. 57–58. Під електронними ЗМІ С. Васильєв, ймовірно, мав на увазі телебачення та радіомовлення. – В. Л.

¹⁷ Альбац Е. Мина замедленного действия; Попов В. Заговор негодяев. Записки бывшего подполковника КГБ.

ку та розуміти інформаційні потреби суспільства. До того ж необхідність в реорганізації визначалася малою чисельністю прес-бюро, а відтак недостатньою широтою його інформаційного впливу на громадськість. До того ж функціонал колишньої «піар-служби» О. Карбаїнов характеризував як доволі обмежений і в основному зосереджений на протидії проникненню у пресу матеріалів, що становили державну таємницю. Він підкреслював, що прес-бюро КДБ СРСР, як практично цензурний підрозділ, абсолютно не відповідав часу, тому з'явився Центр громадських зв'язків – відкритий і доступний¹⁸.

На наш погляд, подібна оцінка є надто категоричною, адже О. Карбаїнов безпідставно звузив функції колишньої прес-служби та результати її роботи. Судження керівника новоствореного ЦГЗ йшли у розріз з тимчасовим положенням про прес-бюро КДБ СРСР, директивними рішеннями вищого керівництва спецслужби, а також з активною пропагандистською роботою відомчих підрозділів зі зв'язків з громадськістю, про що йшлося в наших попередніх розвідках¹⁹.

Наказ про створення на базі прес-бюро КДБ СРСР на правах самостійного управління Центру громадських зв'язків був підписаний 22 квітня 1990 р. Оновлений прес-центр відповідав за публічну комунікацію із трудовими колективами, творчими союзами, громадськими та науковими організаціями, органами державної влади та самоврядування, засобами масової інформації, а також координував і контролював діяльність підрозділів центрального апарату, територіальних органів та військ КДБ СРСР із розвитку громадських зв'язків.

¹⁸ Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – С. 61–62, 69, 353.

¹⁹ Лісова В. Реалізація принципу гласності у діяльності Комітету держбезпеки УРСР у період горбачовської перебудови (1985–1987 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2021. – № 1 (55). – С. 73; *Її ж.* Комунікації з громадськістю КДБ УРСР в умовах політики гласності (1987–1989 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2021. – Т. 4. – С. 56–64; *Її ж.* Зовнішні відкриті комунікації Комітету держбезпеки УРСР у 1989–1990 рр.: тенденції та напрямки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2021. – № 2 (56). – С. 130–166.

Таким чином, розгорнута структура ЦГЗ, у складі якого знаходилося два відділи, забезпечувала зміцнення прямих зв'язків зі ЗМІ та громадськістю, перетворившись на своєрідний медіацентр²⁰.

Тоді ж серед завдань ЦГЗ КДБ СРСР з'явилося щось на кшталт медіа-моніторингу. Віктор Іваненко, на той час заступник начальника інспекторського управління КДБ СРСР, а пізніше перший голова КДБ РРФСР, згадував, що коли прес-бюро перетворили на Центр громадських зв'язків, там почали готувати огляди преси. Він писав:

«Розносили зведення мовлення іноземних радіостанцій, щоб ми знали, про що ворожі голоси говорять, та враховували у роботі. Якщо відбувалося щось надзвичайне, через деякий час надходив спеціальний огляд [...]. Розбирався перебіг подій, значалося, де органи КДБ припустилися помилки, повелися неправильно. Але такі огляди випускалися лише за екстраординарних обставин»²¹.

Посилення пропаганди стало реакцією органів держбезпеки на подальше розширення гласності та демократизацію суспільного життя. Особливо ж дошкуляв радянським спецслужбам розвиток свободи слова.

У роки перебудови монополія Компартії на інформацію почала руйнуватися. Традиційні ЗМІ намагалися пристосовуватися до нових реалій соціально-політичного, економічного, культурного життя країни, відтак у редакційній політиці відбувалася зміна пріоритетів. Тиражі масових видань зростали, водночас виникали нові видання, у тому числі фінансовані з-за кордону. Преса поступово перетворювалася на опозиційну силу, ставалася гострішою та критичнішою²².

²⁰ Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – С. 60, 62; Попов В. Заговор негодяев. Записки бывшего подполковника КГБ.

²¹ Млечин Л. Комитет–1991...

²² Нечипоренко Л. Трансформація української преси в роки Перебудови від прокомуністичної до опозиційної // Гуржіївські історичні читання. – 2012. – Вип. 5. – С. 264–265; Стровський Д. Отечественная журналистика новейшего периода. – М.: Юнити-Дана, 2011. – С. 234–251.

Так, у розвідці «Радянська преса на сконі комуністичного віку» головний редактор сайту «Історична правда», історик та журналіст Вахтанг Кіпіані наводив кількісно-якісні характеристики союзної періодики за 1990 р. Дізнаємося, що згідно з даними видання «Печать в СССР в 1990 году: Статистический сборник», загальна кількість газет у 1990 р. склала 8434 найменування. На додачу до цього надрукували 2973 видів бюлетенів, 1631 журнал, 94 збірники, 75 «Блокнотов агитатора» та 2 видання «Роман-газеты». На цей час на теренах УРСР друкувалося 19 республіканських, 78 обласних, 153 міських, 442 районних, 784 низових (вишів, заводів, підприємств тощо) і 311 колгоспних газет²³.

У 1990 р. у СРСР спостерігалось різке зростання числа неформальних видань²⁴, усе голосніше заявляла про себе альтернативна преса. Дослідниця дисидентських комунікацій в УРСР періоду 1960-х – 1990-х рр. Олена Мельникова відзначала, що, попри контроль з боку КДБ за діяльністю неформальної преси, громадських організацій, публічними виступами інакодумців, дисидентські медіа у часи перебудови збільшили кількість своїх прихильників серед радянської аудиторії²⁵.

Про розквіт українського громадсько-політичного самвидаву у період пізньої перебудови говорить і фахівець у сфері соціальних комунікацій Микола Андрійчук. Він вказує на по-

²³ Kipiani V. Радянська преса на сконі комуністичного віку [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2010. – 14 листопада. – URL: <https://web.archive.org/web/20220903205133/https://www.istpravda.com.ua/columns/4cdfafb8b4dff>.

²⁴ Фанайлова Е. Закон о печати [Электронный ресурс] // Радио Свобода. – 2015. – 29 июля. – URL: <https://web.archive.org/web/20220903205707/https://www.svoboda.org/a/27159049.html>.

²⁵ Мельникова О. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.01. – Дніпро, 2018. – 398 с. – С. 63; Її ж. Особливості PR- та пропагандистської комунікацій в Радянській Україні [Електронний ресурс] // Інформаційне суспільство. – 2013. – Вип. 18. – С. 142–145; Її ж. Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні.

тужний розвиток уже існуючих та нових опозиційних громадських, студентських і культурно-просвітніх організацій національно-демократичного спрямування, а також альтернативних до офіційних профспілок, політичних рухів і партій. М. Т. Андрійчук підкреслює й виняткове значення самвидаву як одного з найефективніших методів комунікаційного впливу на суспільство, зокрема, на формування ціннісних орієнтирів українців у період «горбачовських реформ»²⁶.

У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського відзначали, що утворення нових партій, громадських та молодіжних об'єднань викликало справжній газетний бум. У цей час в Україні з'явилася нова, відмінна від радянських газет, преса. За каталогом газетних фондів бібліотеки у 1989 р. опубліковано 107 неформальних видань, у тому числі 28 київських, а вже наступного року число «неформалів» зросло до 400, при цьому стличних серед них було 111²⁷. Загалом же в друкованому каталозі «Неформальна преса в Україні (1988–1991)», створеному за матеріалами газетних фондів бібліотеки, вміщено 776 назв неформальної преси²⁸. При цьому деякі дослідники називали цифру у понад 1200 найменувань офіційно не зареєстрованих друкованих видань «самвидаву», що виходив у період 1989–1990 рр.²⁹

Подальшим демократичним перетворенням, у тому числі виходу офіційної преси з-під контролю влади, сприяло скасування у березні 1990 р. статті 6 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Компартії Радянського Союзу у житті су-

²⁶ Андрійчук М. Комунікаційний вплив діяльності українських національно-демократичних організацій періоду розпаду СРСР на формування національної пам'яті українців // Обрії друкарства. – 2018. – № 1. – С. 7–22.

²⁷ Носкіна Н. Неформальна преса України 1989–1998 рр. (Київські газети) [Електронний ресурс]. – URL: <https://web.archive.org/web/20140915000039/http://nbuv.gov.ua/node/1256>.

²⁸ Андрійчук М. Зазн. праця. – С. 9.

²⁹ Нестеряк Ю. Становлення національного інформаційного простору України (період 1989–1993 років) // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. Серія: Державне управління. – 2018. – № 1. – С. 12.

пільства та внесення натомість нових положень про багатопартійність³⁰.

Наступним кроком на шляху свободи слова було ухвалення влітку 1990 р. Закону СРСР «Про друк та інші засоби масової інформації», який оголосив ЗМІ вільними і відмінив цензуру³¹. На думку одного з його авторів юриста Михайла Федотова, це просто підірвало систему партійно-державних засобів масової інформації³². Фахівець у галузі державного управління Юрій Нестеряк підкреслив, що ухвалення цього закону ознаменувало другий етап формування національного інформаційного простору України. Таким чином, почали розв'язуватися нормативні проблеми функціонування українських ЗМІ, стартував процес легалізації української преси. У період з 12 вересня 1990 р. по 31 грудня 1991 р. Державний комітет України по пресі разом із обласними управліннями зареєстрували 2609 періодичних друкованих видань, з яких 290 газет та 262 журнали мали загальнореспубліканський статус³³.

Подальшому збільшенню кількості медіа сприяв також Закон СРСР «Про громадські об'єднання», що дозволив добровільним громадським формуванням створювати власні ЗМІ та займатися видавничою діяльністю³⁴.

Унаслідок цих рішень в країні з'явилася нова офіційна преса, непідконтрольна КППС, а, отже, здатна підіймати чутливі питання – наболілі для громадян та «незручні» для влади.

Є. Стрігін відзначав, що в міру зміцнення гласності процес критики окремих недоліків сталінізму став переростати у критику досталінського і постсталінського часу, а критика недолі-

³⁰ Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР: Закон СРСР від 14.03.1990 р. № 1360-І // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 12. – Ст. 189.

³¹ Про пресу та інші засоби масової інформації: Закон СРСР від 12.06.1990 р. № 1553-І. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 26. – Ст. 492.

³² Фанайлова Е. Закон о печати.

³³ Нестеряк Ю. Зазн. праця. – С. 11–16.

³⁴ Об общественных объединениях: Закон СССР от 09.10.1990 г. № 1708-І // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 17.10.1990. – № 42. – Ст. 839.

ків органів внутрішніх справ та прокуратури непомітно переросла у критику КДБ. Він цитував слова заступника голови КДБ СРСР Леоніда Шебаршина, що чітко демонструють ставлення керівництва відомства до скандальних публікацій:

«Рідкісний день обходився без нарікання на засоби масової інформації. Випади проти КДБ йшли один за одним. Особливе роздратування у нас викликав “Огонек”, та й іншим виданням дістається за необ’єктивність. Тон розмов загалом песимістичний, хоча сам Крючков за вдачею оптиміст. Одна з його улюблених приказок: “Програти ми завжди встигнемо, треба постаратися виграти”. Примітно, однак, що, вислухавши якусь безрадісну звістку, він все частіше обмежується невизначеним “та-а-ак”, не висловлює своєї думки і не дає вказівок»³⁵.

КДБ не звик рахуватися з громадською думкою, тому різноголосся в інформаційному просторі серйозно непокоїло чекістів. У Комітеті навіть говорили, що тема діяльності органів державної безпеки стала своєрідним лакмусовим папірцем для кожного нового видання.

У потоці критики на адресу радянських спецслужб все частіше лунали звинувачення у сталінських репресіях, терорі та убивствах, порушенні законності, переслідуванні інакодумства, наявності розгалуженої мережі негласних помічників, втручання у політичні процеси й дестабілізації внутрішньої обстановки в союзних республіках, консерватизмі, закритості, непрофесіоналізмі та службових зловживаннях, корупції, зрошенні з мафіозними структурами, надмірному бюджеті і роздутих штатах. Представників держбезпеки викривали на відвертій брехні та маніпуляціях. Натякали у пресі й на вірогідну підготовку на Луб’янці державного перевороту, що, зрештою, виявилось правдою³⁶.

Виступаючи 2 липня 1990 р. на 28 з’їзді КПРС, голова КДБ СРСР скаржився:

«Комітет державної безпеки, захищаючи інтереси держави, суспільства, потребує морально-політичної підтримки народу.

³⁵ Стригин Е. От КГБ до ФСБ...

³⁶ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 846, арк. 80–82; Дайджест пресси на тему КГБ. 1990 [Электронный ресурс]. – Мюнхен: Радио Свобода, 1990. – 139 с. – URL: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1990_ocr.pdf.

Чекісти перебувають на гострій ділянці боротьби, і [...] піддаються відвертим спробам шельмування і дискредитації [...] У деяких ЗМІ публікуються матеріали, що спотворюють діяльність КДБ, причому у нас вони з’являються навіть частіше, ніж за кордоном. Які тільки пропозиції при цьому не пропонуються: і розчленувати органи, і виділити з КДБ окремі ланки з передачею в інші відомства, і просто ліквідувати цей інститут як такий. Аж надто ми комусь заважаємо!»³⁷.

Однак журналісти, громадські активісти, опозиціонери й борці з корупцією³⁸ були не єдиними, хто відкрито критикував органи держбезпеки. Порушники «монолітної єдності рядів» знаходилися і всередині самої системи³⁹. Чи не найвідомішим серед них був уже згаданий вище Олег Калугін. Його поява 16 червня 1990 р. на конференції «Демократичної платформи в КПРС», де він виступив із різким осудом радянських спецслужб, справила в суспільстві вибуховий ефект⁴⁰. Генерал заявив:

«Якщо ми говоримо про новий вигляд КДБ, то йдеться радше про косметику, про наведення рум’ян на вельми пожухле обличчя старої сталінсько-брежнєвської школи. Основи, методи, практика – лишилися старими».

О. Калугін прямо звинуватив колишніх колег у широкому використанні агентури з метою політичного розшуку, прослуховуванні та перлюстрації приватної кореспонденції, негласному вторгненні в оселі громадян, розповсюдженні дезінформації, в маніпуляціях громадською думкою в СРСР та за його межами, а також наявності потенціалу, що несе загрозу життю і здоров’ю громадян. Він закликав до деполітизації, реорганізації та суттєвого скорочення штатів відомства, що все ще залишалось найзакритішою організацією в країні⁴¹.

³⁷ Хлобустов О. Август 1991 г. Где был КГБ?; Его же. Доктрина Даллеса в действии; Крючков В. Без срока давности. – М.: Просвещение, 2006. – Кн. 1. – 446 с.; Кн. 2. – 472 с.

³⁸ Стригин Е. От КГБ до ФСБ...

³⁹ Альбац Е. Мина замедленного действия; Стригин Е. От КГБ до ФСБ...

⁴⁰ Калугин О. Прощай, Лубянка! – М.: ПИК-Олимп, 1995. – 352 с.

⁴¹ Калугин О. Вид с Лубянки. – С. 4–10; Его же. Прощай, Лубянка!

Після виступу на «Демократичній платформі» О. Калугін став відомим серед громадськості. Інтерв'ю колишнього високопосадовця держбезпеки стали часто з'являтися на сторінках союзної й закордонної преси, його почали запрошувати на теле- та радіоефіри⁴².

У прес-службі КДБ СРСР на звинувачення генерала відреагували «рішучим запереченням», назвавши їх приниженням професійної честі й людської гідності співробітників держбезпеки, та пообіцяли надати усесторонню оцінку оприлюдненим фактам⁴³.

Уже 28 червня 1990 р. у газеті «Правда» був опублікований офіційний коментар ЦГЗ КДБ СРСР з наріканнями на «фальш», «перегини», «спотворене уявлення про перебудову в органах держбезпеки, моральні та ділові якості співробітників». В основному ж відповідь Центру громадських зв'язків зводилася до обговорення особистих якостей О. Калугіна та критики його професійної діяльності⁴⁴.

Є. Стрігін вважає, що скандали навколо Олега Калугіна виявилися, напевно, найбільш неприємними для радянських спецслужб, саме тому В. Крючков наказав розпочати проти відступника кампанію з дискредитації⁴⁵. Невдовзі, за поданням КДБ, «за дії, що ганьблять честь і гідність співробітника органів держбезпеки», Олег Калугін був позбавлений всіх державних нагород та генеральського звання⁴⁶. Уже 17 липня Прокуратура СРСР порушила кримінальну справу за фактом «розголошення державної таємниці»⁴⁷.

⁴² Тайное становится явным... – С. 43–44; Калугин О. Вид с Лубянки. – С. 11–47, 54–59, 67–71, 75–77, 81–83, 103–104; Стригин Е. От КГБ до ФСБ.: Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 53–60, 63.

⁴³ Тайное становится явным... – С. 141–142.

⁴⁴ Калугин О. Вид с Лубянки. – С. 48–52.

⁴⁵ Стригин Е. От КГБ до ФСБ.; Калугин О. Вид с Лубянки. – С. 77–81; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 59–60.

⁴⁶ Калугин О. Вид с Лубянки. – С. 3, 54, 67, 73, 81, 82, 88, 98, 101, 103, 107–108; Альбац Е. Мина замедленного действия; Стригин Е. От КГБ до ФСБ.: Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 50, 62.

⁴⁷ Альбац Е. Мина замедленного действия; Стригин Е. От КГБ до ФСБ.: Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 105–106.

Забігаючи наперед, зазначимо, що після подій 19–21 серпня 1991 р. кримінальну справу закрили і О. Калугіна поновили в правах. Але з приходом до влади Володимира Путіна цю історію дістали з полиці. У 2002 р. Олега Калугіна, котрий вже тривалий час проживав у США, було заочно засуджено за державну зраду. Вирок суду – п'ятнадцять років колонії з позбавленням звання, пенсії та всіх державних нагород⁴⁸.

З огляду на серйозність оприлюднених звинувачень, група із 14 народних депутатів СРСР від ВЛКСМ виступила з вимогою проведення незалежного розслідування діяльності КДБ спеціальною парламентською комісією. 3 липня цей запит був опублікований у газеті «Комсомольская правда»⁴⁹. Вивченню підлягали наступні аспекти діяльності радянських спецслужб:

- а) про бюджет Комітету – статті видатків, ким і як розглядався та затверджувався бюджет;
- б) про штати Комітету – доцільність існуючих структур, перспективи скорочення;
- в) про реальну підпорядкованість Комітету – структуру прийняття рішень у центрі та на місцях, хто був споживачем інформації, яка роль керівництва КППС;
- г) інформація щодо конкретних напрямів діяльності Комітету:
 - наскільки відповідали дійсності твердження генерала про існування в СРСР політичного розшуку, несумісного із принципами демократичної держави;
 - за чіткими вказівками проводилося прослуховування телефонних розмов та використовувалася спеціальна техніка;
 - характеристика попередньої діяльності 5-го та 9-го управлінь КДБ СРСР;

⁴⁸ Крючков В. Указ. соч. – С. 454–457; Бакатин В. Избавление от КГБ; Млечин Л. Комитет–1991. Нерассказанная история КГБ России; 15 лет за измену Родине. Бывшему члену «демократической России» Олегу Калугину [Электронный ресурс] // Правда.Ру. – 2002. – 26 июня. – URL: https://web.archive.org/web/20220927110853/https://www.pravda.ru/politics/837233-15_let_za_izmenu_rodine_byvshemu_chlenu_demokraticeskoi_rossii/.

⁴⁹ Калугин О. Вид с Лубянки. – С. 73–75; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 58, 76–77.

- чи існувала практика фізичного усунення політичних супротивників;
- чи використовували органи КДБ метод дезінформації через засоби інформації;
- діяльність Комітету щодо опозиційних партій, громадських організацій, страйкових комітетів – впровадження та вербування агентури, дискредитація тощо;
- відповідність діяльності міжнародним нормам прав людини – ведення стеження, досьє тощо⁵⁰.

Активна роль в ініціюванні розслідування належала народним депутатам ВР СРСР Сергію Калашнікову та Андрію Плотнікову. Після того, як цю ідею підтримали понад 100 нардепів та два комітети, почалося формування незалежної парламентської комісії на чолі з головою Комітету ВР СРСР з науки та народної освіти академіком Юрієм Рижовим. Щоправда, як зазначив Є. Стрігін із посиланням на газету «Комсомольская правда», станом на лютий 1991 р. розслідування практично заморозили⁵¹.

Після сенсаційних заяв колишнього високопосадовця держбезпеки громадська дискусія щодо ролі Комітету в житті суспільства помітно пожвавилася⁵², у пресі почастішали публікації інших критиків «у погонах».

Колишні та чинні співробітники КДБ розповідали про службові зловживання і неефективність роботи радянських спецслужб, блокування Комітетом реформ у країні та втручання у політичні процеси. На шпальтах газет порушувалося питання деполітизації органів держбезпеки та законодавчого урегулювання їх діяльності⁵³.

⁵⁰ Калугин О. Вид с Лубянки. – С. 73–75; Хлобустов О. На переломе эпох // История службы государственной безопасности. От Хрущева до Путина. – СПб: Пальмира, 2018. – 384 с.; Шевякин А. КГБ против СССР. 17 мгновений измены. – М.: Яуза, Эксмо, 2011. – 608 с.

⁵¹ Стригин Е. От КГБ до ФСБ.; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 76, 102.

⁵² Хлобустов О. На переломе эпох.

⁵³ Стригин Е. От КГБ до ФСБ.; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 38–39, 50–52, 53, 54–58, 61–63, 65, 70–73, 74–77, 78–85, 87, 93–96, 102, 111–

Цікаво, що такі публікації з'являлися і в самвидаві. Так, М. Андрійчук цитував статтю під назвою «Роздуми ветерана КГБ», вміщену у 5-му номері газети Рівненської крайової організації Української республіканської партії «Шлях до волі» за 1990 р. У ній колишній співробітник секретного відомства не лише засудив методи боротьби органів держбезпеки з українськими націоналістами, але й заявив, що саме дискредитація ідеї самостійності і була метою діяльності радянських спецслужб в Україні⁵⁴.

Не менше обурення громадськості та деяких співробітників викликала неадекватна реакція Комітету на публічну критику. Наприклад, представник військової контррозвідки писав на сторінках «Советской молодежи»:

«Настав час офіційним гебістським колам змінити своє ставлення до критичних виступів, на свою адресу. Поки що все, що говорить – пишеться на адресу відомства в негативному тоні, інтерпретується не інакше, як брехня та очорнення [...] Викриття Калугіна, Любімова, Карповича та низки інших, які побажали залишитися невідомими, судячи з реакції, викликали у високих московських кабінетах стан, близький до шоку. Такого бунту на чекістському кораблі просто не чекали! Одразу у пресі з'явилися незграбні спростування»⁵⁵.

Публічні викриття завдавали серйозних репутаційних втрат радянським спецслужбам, проте лишалися не єдиною їх проблемою. Зростання національно-визвольного руху, відцентрові тенденції і «парад суверенітетів» становили для КДБ набагато серйознішу загрозу.

У деяких регіонах Союзу органи держбезпеки і взагалі опинялися в епіцентрі конфліктів, як то ситуація з припиненням фінансування КДБ Естонської РСР, розгром будівлі Комітету в Тбілісі та пізніші – участь чекістів у січевих подіях у Вільнюсі, скандал із прослуховуванням російської опозиції 1991 р. і т. д.⁵⁶

114; 118–121, 115–117, 131–134, 137–139; Дайджест прессы на тему КГБ. 1991. – С. 4–5, 7–8, 15–17, 20–24.

⁵⁴ Андрійчук М. Зазн. праця. – С. 14.

⁵⁵ Дайджест прессы на тему КГБ. 1991. – С. 9–11.

⁵⁶ Стригин Е. От КГБ до ФСБ...

В Україні також було неспокійно. Із ухваленням Акту «Про відновлення незалежності Литовської держави» та декларації про державний суверенітет Російської Федерації активізувалася й Верховна Рада УРСР. Після тривалих обговорень 16 липня 1990 р. парламентська більшість ухвалила Декларацію про державний суверенітет Української РСР.

За цим процесом напружено спостерігали у КДБ УРСР. Особливу тривогу у голови відомства Миколи Голушка викликав окремий розділ Декларації, що визначав суверенне право республіки на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, що мали підпорядковувати Верховній Раді України. Адже чекісти служили Радянському Союзу, а формування Декларації про суверенітет закладали підвалини законодавства незалежної України, що стали «глибоким підкопом під життєдіяльність Союзу народів»⁵⁷.

Водночас в інтерв'ю 26 липня 1990 р., яке М. Голушко дав відразу після свого затвердження на сесії Верховної Ради, він запевняв у підтримці особовим складом республіканського відомства Декларації про державний суверенітет України та важливості отримання органами держбезпеки правового «хазяїна».

До слова, обговорення його кандидатури в сесійній залі супроводжувалося вигуками:

«Не голосуйте за нього: це кат українського народу!».

Тому голова КДБ не забарився публічно звинуватити окремі політичні сили в «правовій безграмотності та правовому нігілізмі, що межують з непокорою закону». Шеф українських чекістів нарікав на необізнаність багатьох депутатів із тими кроками, що робилися у республіці, аби

«повернути органам держбезпеки “людське обличчя”».

М. Голушко жалівся кореспонденту:

«Мені здається, що ми стали більш відкритими, багато змінилося в нашій роботі. Тут же я зіштовхнувся з упередженням».

⁵⁷ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – С. 195–197; Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429. Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 258–263.

За цих обставин голова республіканської спецслужби покладав великі надії на новий Союзний договір, котрий, як він сподівався, мав усунути «всілякі перегини», допомогти досягти компромісу та закріпити основи «очікуваного щасливого майбутнього»⁵⁸.

Для того, що це «щасливе» для чекістів майбутнє настало, Микола Голушко разом із міністром внутрішніх справ Андрієм Васишиним 31 серпня 1990 р. підготували «Пропозиції КДБ і МВС УРСР зі стабілізації оперативної та політичної обстановки в республіці». Під приводом реалізації Декларації про державний суверенітет силовики намагалися блокувати реальні демократичні перетворення та завадити здобуттю Україною незалежності.

Документ складався з кількох блоків:

- «заходів щодо вдосконалення законодавства та правового реагування»;
- «заходів із виявлення, попередження та зриву антиконституційних задумів спецслужб іноземних держав, закордонних наццентрів та антигромадських елементів, підвищення правопорядку в республіці»;
- «пропагандистських заходів та заходів по зміцненню зв'язків з громадськістю».

Чільне місце у пропозиціях відводилося інформаційно-пропагандистській складовій. Зокрема, передбачалося налагодження взаємодії та координації пропагандистської роботи між прес-службами КДБ і МВС та їх місцевими органами зі створеними при ЦК й обкомах партії прес-центрами. Планувалося, що разом вони проведуть комплексну інформаційну кампанію з викриття «істинних цілей сепаратистських та націоналістичних сил», а також займатимуться спростуванням «тенденційних» публікацій, радіо- і телепередач⁵⁹.

Підрозділам силових відомств по зв'язках з громадськістю доручався систематичний аналіз та узагальнення інформації центральних підрозділів про обстановку в республіці з подаль-

⁵⁸ Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 271, 287–293.

⁵⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1288, арк. 142–144.

шою підготовкою відповідних прес-бюлетенів для ЗМІ. Також вони мали сприяти створенню в низці республіканських газет постійно діючих рубрик «КДБ, МВС повідомляють»⁶⁰.

У цей час на Луб'янці завершувалася підготовка до презентації нової прес-служби. 11 вересня 1990 р. на прес-конференції для понад півтори сотні радянських та іноземних журналістів О. Карбаїнов офіційно представив Центр громадських зв'язків КДБ СРСР.

У прес-релізі зазначалося, що новостворена структура перебирала на себе методологічне керівництво, організацію й координацію діяльності усіх підрозділів Комітету з розвитку гласності. Відтак провідним завданням Центру було інформування радянської та зарубіжної громадськості про цілі, напрями та результати діяльності органів держбезпеки. ЦГЗ забезпечував прийом журналістів, організовував інтерв'ю, відповідав на листи й запити громадян, а також сприяв авторам у наданні матеріалів, проведенні кіно- та телезйомок.

Окремим напрямом діяльності прес-центру лишалося широке висвітлення участі радянських спецслужб у реабілітаційному процесі. Тому підрозділ відповідав за оприлюднення інформації про роботу органів держбезпеки з реабілітації незаконно репресованих громадян, пошук місць їх поховання, розшук документів творчої спадщини репресованих письменників, художників, артистів та науковців.

Мережа відомчих прес-структур створювалася по всій країні⁶¹. Власним Центром громадських зв'язків обзавівся й КДБ УРСР. М. Голушко свій «піар-підрозділ» оцінював досить високо. Особливо він відмічав роботу В. Попика, І. Божка і А. Сахна, під керівництвом яких лише у 1990 р. опублікували майже 4 тис. статей та інтерв'ю зі співробітниками секретного відомства. За словами голови республіканського Комітету, це сприяло розкриттю змісту діяльності й розумінню громадянами «відповідальності й необхідності» роботи чекістів та допома-

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1288, арк. 145.

⁶¹ Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – С. 68, 146–148.

гало покращити ставлення громадськості до органів державної безпеки⁶².

За позитивний імідж спецслужби на місцях відповідали підрозділи громадських зв'язків при обласних управліннях КДБ, комплектування яких практично завершилося у 1990 р. У взаємодії з оперативниками ці невеликі прес-групи займалися відбором матеріалів для ЗМІ, накопичували інформацію про діяльність органів держбезпеки та працювали над розширенням взаємодії з громадянами⁶³.

Нагадаємо, що до того у регіональних управліннях існували нештатні підрозділи зі зв'язків з громадськістю. Про становлення та функціонування цих структур ми розповідали в попередніх студіях⁶⁴.

Проте ані посилення пропаганди, ані спроби законодавчого «закручування гайок»⁶⁵ вже не могли приборкати демократичні прагнення політично-свідомої частини українців. Перспектива безправного існування в оновленому союзі їх не влаштувала. Тож восени 1990 р. національно-демократичні сили, котрі підтримала молодь, рішуче виступили проти підписання нового союзного договору. Республіку накрила хвиля протестів⁶⁶.

Авторитет комуністичної влади, а разом і її «озброєного авангарду», падав. У переддень «Революції на граніті» в Києві відбулася багатотисячна маніфестація з синьо-жовтими прапо-

⁶² Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 361; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 109.

⁶³ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990). – С. 613; Управління Служби безпеки України в Тернопільській області: історія і сьогодення. У фотографіях і документах (20 років) / голова ред. кол. І. Вінницький, авт.-упоряд. Д. Зварич. – Тернопіль: Джура, 2012. – 416 с. – С. 76–86; Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Історія та сучасність / за заг. ред. О. Дроботенка, кер. авт. кол. Л. Бабенко. – Полтава: ПФ «Ектів Стар», 2012. – 360 с. – С. 192–193.

⁶⁴ Лісова В. Зазн. праці.

⁶⁵ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: архіви КГБ розповідають. – С. 220; ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1288, арк. 139–141.

⁶⁶ Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – С. 199–200.

рами, транспарантами та плакатами, у тому числі, проти Комітету держбезпеки. Представники Української республіканської партії організували пікетування центральної будівлі КДБ УРСР – майже сотня протестувальників заблокували вхід до Комітету, фасад обклеїли листівками із закликами до розпуску відомства, що «заважало досягненню згоди в суспільстві». Лише після приїзду на Володимирську Левка Лук'яненко пікет зняли⁶⁷.

Подібні акції відбувалися і в інших містах республіки⁶⁸. Наприклад, у Тернополі мітинг під стінами обласного управління КДБ був організований представниками «Меморіалу-2», які взагалі збиралися «поховати органи держбезпеки», для чого принесли з собою труну⁶⁹.

У розпал протистояння опозиційних сил із владою в «Робітничій газеті» опублікували розлоге інтерв'ю М. Голушка. У ньому він розповідав про пріоритети КДБ УРСР – захист інтересів українського народу, забезпечення реалізації принципів самостійності, повноти і неподільності влади республіки в межах її території та незалежності й рівноправності у зовнішніх відносинах. Щоправда, слова про плани створення «по-справжньому республіканських органів державної безпеки», не надто в'язалися з критикою ідеї самостійної української спецслужби, яку Микола Голушко зневажливо називав «кишеньковим КДБ». Не оминув увагою голова Комітету й учасників пікетів, звинувативши їх в амбіціях, що нібито йшли у розріз з перебудовою та шкодили безпеці республіки й громадян⁷⁰.

Для переконливості амплу захисників законності та правопорядку в КДБ УРСР взялися ще більше посилювати свою присутність в інформаційному просторі. Тож на пропозицію

⁶⁷ Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 310–312; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 107; Кулик В. Революція на граніті: бунт покоління 1990-х // Политком. – 2017. – 2 жовтня.

⁶⁸ Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 110.

⁶⁹ Управління Служби безпеки України в Тернопільській області: історія і сьогодення. – С. 77–78.

⁷⁰ Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 107–110; Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 272–276.

парламентської Комісії з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю щодо підготовки новин про органи держбезпеки, в секретному відомстві визначили основні напрямки інформаційно-пропагандистської роботи та запропонували конкретну тематику. Інформування мали висвітлювати проблеми протидії злочинності та профілактики правопорушень, а найбільш актуальні матеріали планували реалізовувати через об'єднання «Телерадіоканал» Держтелерадіо УРСР⁷¹.

Та жодні «піар-акції» не могли приховати реакційну природу радянських спецслужб. Небезпечні для суспільства меседжі невдовзі відкрито пролунали на центральному телебаченні. Так, в етері 11 грудня 1990 р. В. Крючков лякав громадян розвалом Союзу, ростом національного шовінізму, масовими заворушеннями і насильством.

І це при тому, що терор, залякування, шантаж і провокації були візитівкою самих чекістів⁷². В. Крючков маніпулював громадською думкою:

«Перегини в уявленнях про національний суверенітет призвели до справжньої війни союзних та республіканських законів, зневаги правами людини. Ріжуться по живому зв'язку, що історично склалися, ламаються мільйони людських долів».

Дісталось також ЗМІ, частина яких, за словами голови КДБ, через масовані атаки на основні засади радянської влади відіграла «негативну, за своїм змістом нерідко підбурюючу роль у погіршенні морально-політичного клімату в країні».

Причини кризових явищ в Союзі очільник секретного відомства пояснював економічним саботажем, а також діяльністю підтримуваних з-за кордону «вкрай радикальних політичних течій» та «деструктивних елементів», які, нібито, намагалися остаточно розхитати суспільство й державу та ліквідувати радянську владу.

Таким чином, голова КДБ СРСР окреслив коло «ворогів», відповідальних за загострення соціально-політичної й еконо-

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1288, арк. 208.

⁷² Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – С. 211–212.

мічної ситуації в країні, закликав громадян повідомляти про них в органи⁷³.

У книзі «Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ» російська журналістка Євгенія Альбац зазначила, що для радянської аудиторії, десятиліттями привченої до читання «між рядків», було зрозуміло – під «радикальними політичними течіями» та «деструктивними елементами» шеф КДБ передусім мав на увазі національно-визвольні рухи у республіках та демократичні сили у Центрі. Тож багато західних інформаційних агентств і журналістів виступ В. Крючкова сприйняли як безкровний державний переворот⁷⁴. Слідом за очільником союзного відомства ці ж тези озвучили керівники республіках спецслужб.

Про потужну політизацію та активність так званих деструктивних сил, які виступали з «пронаціоналістичних та сепаратистських позицій», йшлося, зокрема, на розширеному засіданні Колегії КДБ УРСР 18 січня 1991 р. Обговорюючи підсумки оперативно-службової діяльності і роботи з кадрами за 1990 р., Колегія відзначала, що упродовж року українські чекісти намагалися «зробити свій вклад у стабілізацію суспільно-політичної ситуації» та «активно включилися в боротьбу з організованою злочинністю та економічним саботажем».

Проте «успіхи» КДБ, очевидно, не достатньо вражали громадян, тому керівництво лишилося незадоволеним окремими обласними управліннями за неефективне використання пропагандистських можливостей підрозділів зі зв'язків з громадськістю, а також недостатнім залученням республіканських і місцевих ЗМІ до проведення заходів зі зміцнення довіри до Комітету⁷⁵.

Не все вдавалося й Центру громадських зв'язків КДБ УРСР. Прес-службі республіканського відомства закидали «суху», неповну подачу матеріалів про діяльність оперативних підрозділів, відсутність інформації щодо результатів розгляду проваджень.

У фондї 17 Галузевого державного архіву Служби безпеки України зберігається лист, адресований Миколі Голушку та

Леоніду Кравчуку від Афанасія Єфременка, радника юстиції на пенсії, у минулому першого заступника міського прокурора Києва по спецправах. Автор відізвався на заклик органів держбезпеки допомагати у боротьбі з економічним саботажем. Проте замість сигнальної інформації чекісти отримати жорстку критику не лише їх професійної діяльності, але й офіційних повідомлень Центру громадських зв'язків.

Написаний лист у «найкращих традиціях» радянської доби – автор «по-прокурорськи» розкритикував органи держбезпеки за «половинчастість, нерішучість, неоперативність та злочинну халатність». Голову відомства він відчитав за непрофесіоналізм його підлеглих і обурювався, що вони нікого ще не засудили, не відібрали партквитки та не розстріляли за саботаж. Таку реакцію викликали повідомлення ЦГЗ КДБ УРСР про виявлені держбезпекою дефіцитні товари і зловживання з продовольством у низці регіонів республіки без зазначення кваліфікації цих злочинів та вироків.

Тож інформування прес-служби КДБ автор назвав «безвідповідальним базіканням», яке, за його словами, викликало у людей обурення і зневагу до

«ледарів, що дозволили допустити таку злочинну тяганину».

Автор листа розпікав відомчих «піарників»:

«Такі ж думки викликають і факти, котрі повідомляються злочасним вашим “Центром”, де люди не особливо думають над тим, що пишуть. Потрібно відточувати фрази і думати серйозно, яку реакцію викличе написане!»⁷⁶.

Слід зауважити, що у відомчому архіві СБ України збереглася фрагментарна інформація про «внутрішню кухню» ЦГЗ КДБ УРСР та прес-груп при обласних управліннях Комітету держбезпеки. Водночас кожен знайдений документ у поєднанні із загальними тенденціями розвитку публічної сфери радянських спецслужб і особливостями внутрішньополітичної ситуації в країні дозволяє побачити докладну картину цієї сторони функціонування секретного відомства.

⁷³ Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 127–130.

⁷⁴ Альбац Е. Мина замедленного действия.

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 466, арк. 1–7.

⁷⁶ Там само, ф. 17, оп. 1, спр. 151, т. 1, арк. 238–239, 127–128.

Наприклад, про діяльність підрозділу зі зв'язків з громадськістю УКДБ у Вінницькій області дізнаємося з листа письменника та журналіста Віктора Тимчука до Володимира Крючкова. Хоча цей архівний документ має компліментарний характер, все ж містить відомості про напрямки роботи регіонального «піар-підрозділу», проблеми впровадження гласності та розкриває, як КДБ вибудовував комунікацію з представниками ЗМІ⁷⁷.

Автор листа підкреслив, що з появою в обласному управлінні власного підрозділу зі зв'язків з громадськістю взаємодія з чекістами суттєво покращилася, оскільки тепер з'явилася можливість отримати необхідні відомості чи консультацію. Так, завдяки контактам з регіональною прес-групою та безпосередньому знайомству з її начальником Вадимом Вітковським, журналісту вдалося зібрати матеріал для підготовки свого роману.

Після цього комунікація В. Тимчука з вінницькими чекістами пожвавилася і його почали активно залучати до пропагандистських заходів. Разом із обласною прес-групою КДБ він відвідав Літин, один із районних центрів Вінниччини, де провів кілька зустрічей із робітниками заводу «Маяк» та громадськістю. Із листа зрозуміло, що мета візиту – дискредитація діяльності українських націоналістів та популяризація органів держбезпеки. Тож невдовзі на обласному радіо вийшли дві передачі про цей «тур»⁷⁸.

Із залученням телебачення подібні акції провели ще у двох райцентрах Вінниччини – Тульчині та Гайсині. Цього разу під прицілом КДБ опинився один з керівників антибільшовицького збройного опору А. Волинець.

Як хвалився сам автор, на двох згаданих матеріалах він підготував 10 виступів.

«Користь від них велика: люди дізнаються про роботу чекістів, знайомляться з ними під час зустрічей, отримують правдиву інформацію. І все це завдяки новому підрозділу. Якщо б така група була створена роки два-три тому, легше було б згладити неприємне враження про КДБ, котре виникло через репресії у відомі часи», –

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, т. 1, арк. 136–140.

⁷⁸ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990). – С. 619.

наголошував В. Тимчук. А щоб показати, що органи держбезпеки займалися не лише «викриттям надуманих ворогів народу», він пропонував відкрити справи репресивних років,

«де видно роботу держбезпеки по боротьбі зі справжніми шпигунами, зрадниками, шкідниками, диверсантами і т. д.».

Серед інших чутливих питань, з якими повсякчас стикалися представники підрозділу громадських зв'язків, автор відмічав проблему департизації органів. На думку Віктора Тимчука, якби вона пройшла, то авторитет і довіра населення до КДБ значно збільшилися і «багато просто забулося», а доти жодні пояснення та запевнення щодо незалежності КДБ від КПРС не діяли.

Говорив В. Тимчук і про бажаність залучення до співпраці з органами держбезпеки письменників, журналістів, вчених, «словом, тих, хто вміє писати». Але й тут існували нюанси, пов'язані з «мізерною» оплатою за таку трудомістку та тривалу роботу. Тож автор листа нарікав, що залучати «пишучих товаришів» нелегко та й не кожному можна було довірити архівну справу. Тому він акцентував на необхідності створення сприятливих умов та гідних заохочень.

До речі, у КДБ траплялися й конфліктні ситуації з авторами. Наприклад, вдова радянського розвідника Івана Данилова стверджувала, що співробітник ЦГЗ КДБ УРСР В'ячеслав Попик та журналіст Петро Коломієць привласнили рукопис її чоловіка, який ліг в основу документальної повісті «Абвер». У скарзі на ім'я голови КДБ УРСР та головного редактора журналу «Україна» вона вимагала, щоб В. Попика та П. Коломієця покарали і позбавили гонорару, інакше заявниця погрожувала звернутися до суду. Зрештою спеціальна комісія, створена в журналі, порушення авторського права, зокрема плагиату, не знайшла. Та попри визнання звинувачень безпідставними, частину гонорару співавтори все ж вирішили передати вдові І. Данилова⁷⁹.

Повертаючись до листа Володимиру Крючкову, знаходимо інформацію про створення в УКДБ по Вінницькій області власного друкованого органу. Щомісячник «Инкогнито» став пер-

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, т. 1, арк. 90, 96–106, 152–154.

шою в Союзі газетою обласного управління КДБ, а В. Тимчук згодився там «як редактор, приймати на себе «вогонь» воєнничих неформалів заради справедливої справи». На сторінках цього видання планували висвітлювати питання боротьби з організованою злочинністю, економічним саботажем, контрабандою, валютними операціями, а також публікувати статті за матеріалами відомчих архівів.

Відтак, автор листа наголошував на необхідності створення власних друкованих органів і в інших регіональних підрозділах Комітету держбезпеки, та дивувався, що секретне відомство слабо реагує на «шалену» критику.

«Взагалі КДБ і в пропаганді має працювати на упередження», – радив голові КДБ СРСР В. Тимчук.

«Реагувати не по факту, а випереджати події, зокрема реабілітувати засуджених за вільнодумство і робити це гласно» –

так, на думку автора, потрібно було обеззброювати так званих любителів «смажених фактів». Наприкінці листа він і взагалі розчулився:

«Зізнаюся, що раніше я, як багато хто, також мав упереджене уявлення до співробітників КДБ. Зараз – зовсім іншої думки»⁸⁰.

Згодом Віктор Тимчук свої погляди змінив. У передньому слові до книги «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)» науковець Василь Даниленко зазначив, що більшість колишніх співробітників КДБ, котрі сприйняли і підтримали незалежність України, продовжили службу у лавах нової української спецслужби. До нового органу перейшло багато професіоналів, які з часом отримали заслужені визнання і пошану⁸¹.

Така ж трансформація відбулася у В. Тимчука й В. Вітковського, які після 24 серпня 1991 р. зайняли державницьку позицію та тривалий час пропрацювали в прес-групі УСБУ у Вінницькій області⁸².

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, т. 1, арк. 136–140.

⁸¹ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990). – С. 35.

⁸² Тимчук Віктор Мефодійович [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. – URL: <https://web.archive.org/web/20220926191043/>

Свій вибір зробив і Анатолій Сахно. Він згадував, щойно виникла незалежна Україна, 16 генералів добровільно звільнилися, бо розуміли, що не зможуть працювати у новій спецслужбі.

«Іхній принцип мислення був іншим, і змінити його вони не змогли», –

наголосив А. Сахно та зазначав, що відсіювалися ті, у кого ще лишилися «кадебістські штучки». Сам же він після від'їзду М. Голушка продовжив служити Україні: спочатку очолив прес-службу безпекового відомства, а пізніше став радником голови СБ України, першим заступником начальника Головного управління СБ України в АР Крим⁸³.

Варто відмітити, що організацію нових прес-груп у Комітеті розглядали як один із важливих показників удосконалення своєї діяльності. У 1990 р. це стало своєрідним трендом поряд зі створенням підрозділів по боротьбі зі злочинністю та захисту конституційного устрою⁸⁴. На цьому моменті акцентував увагу заступник голови КДБ УРСР Володимир Пихтін у довідці, надісланій 14 лютого 1991 р. до відділу по роботі радянських та правоохоронних органів при Раді Міністрів УРСР⁸⁵.

Зазначений напрям роботи перебував під особливим контролем Москви. Так, 19–20 лютого 1991 р. у КДБ УРСР пройшла нарада співробітників відомчих підрозділів громадських зв'язків, участь в якій взяли представники ЦГЗ КДБ СРСР. У центрі уваги учасників зустрічі були питання, порушені в листі В. Тимчука, у тому числі й організація у КДБ УРСР власного друковано-

https://uk.wikipedia.org/wiki/Тимчук_Віктор_Мефодійович; Митці слова Вінниччини. До 45-річчя обласної організації НСПУ: довід.-хрестом. вид. / упоряд. А. М. Подолинний. – Вінниця: Консоль, 2015. – С. 39, 196.

⁸³ Торба В., Камсамун І. СБУ – 25. Як все починалося. [Електронний ресурс] // День. – 2017. – 25 березня. – URL: <http://web.archive.org/web/20220904134845/https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/sbu-25-yak-vse-rochynalosya>; Шаповал Ю. Воспоминания о будущем? [Електронний ресурс] // День. – 2012. – 2 октября. – URL: <http://web.archive.org/web/20220605170215/https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/vospominaniya-o-budushchem>.

⁸⁴ Крючков В. Указ. соч. – С. 387–396, 408–409.

⁸⁵ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 1292, арк. 101.

го органу. Але оскільки Микола Голушко та Олександр Карбаїнов виступили проти цієї ідеї, то створення республіканської відомчої газети визнали недоцільним⁸⁶.

На початку квітня 1991 р. до регіональних органів держбезпеки надійшла шифротелеграма «Про подальше вдосконалення роботи підрозділів громадських зв'язків КДБ–УКДБ».

Проаналізувавши відгуки щодо публікацій про сучасну діяльність відомства, у Києві дійшли висновку, що повідомлення підрозділів громадських зв'язків, а також інтерв'ю співробітників КДБ у пресі, радіо- та відео-сюжети у цілому сприймаються населенням позитивно.

У той же час М. Голушко був незадоволений публічними виступами окремих підлеглих «через невважені оцінки політичної обстановки та ролі у її формуванні нових партій, громадських об'єднань та релігійних конфесій». Шефа КДБ УРСР непокоїло, що такі судження часто сприймалися як офіційна позиція Комітету та провокували відповідні критичні публікації, звернення громадян та народних депутатів і загалом створювали умови для активізації «скоординованих випадів проти органів держбезпеки та різних спекуляцій довкола них».

Офіційні повідомлення щодо участі спецслужб у боротьбі з організованою злочинністю, економічними злочинами, корупцією, також залишали бажати кращого. Йшлося про «дефіцит поінформованості»: інформування носили констатуючий характер, містили неточності та не давали уявлення про логічне завершення проведених заходів.

Задля недопущення таких недоліків керівникам обласних управлінь доручалося взяти цю ділянку роботи під особистий контроль та підвищити відповідальність керівного й оперативного складу за якість інформації, призначеної для ЗМІ. Наголошувалося, що всі оперативні матеріали, які планували оприлюднювати, мали реалізовуватися виключно через підрозділи громадських зв'язків.

Окремий акцент робився на необхідності урізноманітнення форм подачі інформації, розширенні практики залучення ко-

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 17, оп. 1, спр. 151, т. 1, арк. 141.

респондентів для авторських повідомлень та журналістських розслідувань. Зверталася увага на ретельну підготовку офіційних повідомлень – до публікації не допускалися неперевірені й незначні факти, а пріоритет віддавався узагальненим даним. За необхідності результати розслідувань і розгляду виявлених правопорушень та відомості про вжиті щодо винних заходи належало оприлюднювати в спеціальних рубриках – «Повертаючись до надрукованого».

Під час підготовки інтерв'ю та статей з принципових питань діяльності КДБ та оцінки окремих її сторін приписувалося виходити з положень проекту Закону про органи держбезпеки та дотримуватися офіційної позиції вищого керівництва.

Повідомлення щодо концептуальних положень функціонування радянських спецслужб, гострих проблем діяльності політичних, громадських формувань та релігійних конфесій, що були підготовлені на матеріалах відомства, обов'язково погоджувалися у Центрі громадських зв'язків КДБ УРСР⁸⁷.

Також підготовка Закону про органи держбезпеки викликала жваву полеміку у публічній площині. Критика в основному стосувалася надто широких повноважень радянських спецслужб та того, що авторами проекту виступили самі чекісти⁸⁸.

Прибічники КДБ також не мовчали. Так, голова Комітету Верховної Ради СРСР з питань правопорядку та боротьби зі злочинністю Юрій Голик серед аргументів на користь законопроекту називав вдосконалення законодавчої регламентації діяльності спецслужб, здійснення контролю за органами держбезпеки з боку громадян, засобів масової інформації, громадських організацій, рухів та, зрештою, усунення різних «домислів» навколо секретного відомства⁸⁹.

⁸⁷ УСБ України в Полтавській обл., ф. 8, оп. 1, спр. 81, т. 1, арк. 3–5; Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990). – С. 625–626.

⁸⁸ Стригин Е. От КГБ до ФСБ.; Дайджест прессы на тему КГБ. 1990. – С. 66, 67–68; Дайджест прессы на тему КГБ. 1991. – С. 18–19.

⁸⁹ Стригин Е. От КГБ до ФСБ.; Правовая наука и юридическая идеология России. Энциклопедический словарь биографий и автобиографий. Т. 3 / отв. ред. В. М. Сырых. – М.: РГУП, 2015. – С. 414–415.

Відстоювали закон і на Луб'янці. Начальник юридичного відділу з арбітражем КДБ СРСР Віктор Алексєєв наголошував, що, крім створення основи для відомчого правового регулювання, закон був покликаний сприяти зміцненню зв'язків органів державної безпеки з народом, слугувати «правильному» розумінню їх місця та ролі в суспільстві. За словами В. Алексєєва, через масові порушення законності у період культу особи довкола КДБ існувало чимало «міфів», тому формування «об'єктивної» суспільної думки було нагальною необхідністю. У результаті зняття зайвої засекреченості громадяни мали отримати можливість дізнатися (в міру дозволеного) про компетенцію відомства та самостійно оцінювати законність його діяльності⁹⁰.

В інтерв'ю кореспонденту журналу «Народний депутат» Олександр Карбаїнов запевняв, що закон про органи держбезпеки

«надасть справжню законність нашим діям, окреслить конституційні межі спецслужби, визначить напрямки роботи, поставить перед нами чіткі задачі. Дуже важливо і те, що він буде гласним! Ознайомившись з ним люди зможуть судити: ось закон, а ось діяльність органів КДБ – чи відповідає вона закону?»⁹¹.

Таку ж позицію щодо законодавчої основи діяльності радянських спецслужб загалом демонстрував і М. Голушко. У жовтні 1990 р. в інтерв'ю «Робітничій газеті» він зазначав:

«Ми виступаємо за відкритий та доступний для усіх громадян Закон про органи держбезпеки республіки, щоб кожна людина могла знати, які права та інтереси захищаються цим органом. І в яких випадках її права можуть обмежуватися в межах закону і в інтересах суспільства, держави, їх захисту від будь-яких зазіхань»⁹².

Практично ці ж тези озвучив голова Комітету ВР СРСР з питань оборони та безпеки Леонід Шарін, який представляв закон на другому читанні.

У підсумку 16 травня 1991 р. Верховна Рада СРСР, яка давно отримала славу «кишенькового парламенту», практично одно-

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 849, арк. 4–5.

⁹¹ Тайное становится явным. ЦОС ФСБ уполномочен заявить. – С. 88.

⁹² Голушко М. В спецслужбах трёх государств. – С. 274.

голосно проголосувала за Закон «Про органи державної безпеки в СРСР»⁹³.

Із цього приводу В. Крючков пізніше писав:

«Примітно, що, попри очікування, переважна частина пропозицій депутатів була спрямована на посилення органів держбезпеки, надання їм більших прав та повноважень»⁹⁴.

Із ухваленням даного закону порушення конституційних прав і свобод громадян з боку спецслужб отримало «правові підстави», що в поєднанні з майже необмеженими повноваженнями КДБ викликало у суспільстві нову хвилю обурення⁹⁵. У низці республік також почали лунати голоси про необхідність розробки власних законів про органи держбезпеки – «явно сепаратистських», з точки зору В. Крючкова. Все це робило застосування союзного закону доволі проблематичним⁹⁶.

Водночас потрібно акцентувати, що у Законі містився важливий момент щодо утвердження гласності у роботі радянських спецслужб. Відповідно до п'ятої статті, інформування громадськості про діяльність секретного відомства ставало нормативно закріпленим обов'язком для КДБ⁹⁷.

Відразу після ухвалення Закону у країні стартувала пропагандистська кампанія на його підтримку. Велике інтерв'ю дав начальник ЦГЗ КДБ СРСР О. Карбаїнов, виступив у пресі й В. Крючков. Поряд із відкритою пропагандою існувала також непряма підтримка. Так, Є. Стрігін згадував про начальника управління Прокуратури СРСР по нагляду за виконанням законів про держбезпеку, члена колегії Прокуратури СРСР Віктора Ілюхіна, який у інтерв'ю «Літературній газеті» лояльно оцінював «зовсім непоганий» Закон про КДБ⁹⁸.

⁹³ Стригин Е. От КГБ до ФСБ.; Альбац Е. Мина замедленного действия.

⁹⁴ Крючков В. Указ. соч. – С. 423–428.

⁹⁵ Дайджест прессы на тему КГБ. 1991. – С. 43–45, 48–49, 70–75.

⁹⁶ Крючков В. Указ. соч. – С. 423–428.

⁹⁷ Об органах государственной безопасности в СССР: Закон СССР от 16.05.1991 г. № 2159-1 // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1991. – № 22. – Ст. 630.

⁹⁸ Стригин Е. От КГБ до ФСБ...

Широка рекламна кампанія з популяризації радянських спецслужб планувалася і в Україні. Про це, серед іншого, йшлося у «взірцево-показовому» огляді «Про досвід роботи КДБ Української РСР у зміцненні зв'язків з громадськістю» від 23 липня 1991 р., що був розісланий головам республіканських комітетів і начальникам обласних управлінь та навчальних закладів.

Так, для формування у громадськості «образу чекіста – захисника прав і свобод особи, а не тільки представника правоохоронного органу» у публікаціях і повідомленнях про діяльність Комітету належало робити значний акцент на кінцевих результатах вжитих заходів та відмовитися від виправдувальної тональності у виступах. Також передбачалося частіше оприлюднювати інформацію про участь представників держбезпеки у загальносоюзних, республіканських і обласних заходах – благодійних акціях, ліквідації надзвичайних подій і т. п. До «піар-акцій» КДБ планував залучати керівників міністерств, великих промислових підприємств, науково-дослідних інститутів, котрі мали на публіку дякувати спецслужбам за допомогу і сприяння. Активізуватися приписували й чекістам-нардепам – більше виступати в ЗМІ, на депутатських засіданнях і перед трудящими⁹⁹.

Таким чином, наприкінці горбачовської доби радянські спецслужби продовжували вибудовувати в медіа полі вигадану реальність, намагаючись стерти з пам'яті суспільства криваві сторінки з історії таємної поліції та всіляко ідеалізуючи образ чекіста. В умовах гласності КДБ прагнув виробити своєрідну концепцію «єдиного голосу», посилити координацію інформаційно-пропагандистської діяльності центр–республіки–регіони, для чого створював розгалужену мережу відомчих прес-структур на місцях. Проте ці заходи лишалися здебільшого косметичними, а піар-акції недолугими. Адже в системі, особливо в керівництві Комітету, перебувало багато людей зі старим мисленням, які не бажали та не могли працювати в умовах демократичних перетворень, а лише імітували перебудову. Після грудневого виступу на телебаченні Володимира Крючкова,

⁹⁹ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990). – С. 626.

попри всю показову відкритість, в КДБ спостерігалася тенденція до посилення монологічної комунікації.

Тож незабаром усі зусилля КДБ УРСР із покращення свого професійного іміджу були зведені нанівець спробою державного перевороту, вчиненого у Москві найближчим оточенням Михайла Горбачова, де головним ідейним натхненником та організатором виступив саме В. О. Крючков.

Враховуючи ключову роль керівництва КДБ СРСР у серпневих подіях 1991 р., а також поділяючи думку про путч як особливий комунікаційний проект¹⁰⁰, вважаємо обґрунтованим виділення інформаційно-пропагандистської діяльності радянських спецслужб у цей період в окреме наукове дослідження.

REFERENCES

1. Al'bac, E. (1992). *Mina zamedlennogo dejstviya*. Moscow: Russlit [in Russian].
2. Andrijchuk, M. (2018). *Komunikatsijnyj vplyv diial'nosti ukrains'kykh natsional'no-demokratychnykh orhanizatsij periodu rozpadu SRSR na formuvannia natsional'noi pam'iaty ukraintsiv. Obrii drukarstva*, 1, 7–22. Retrieved from: <http://horizons.vpi.kpi.ua/article/view/132835> [in Ukrainian].
3. Andrijchuk, T. (2013). *Instytuty hromadians'koho suspil'stva v Ukraini do zdobuttia nezalezhnosti. Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivs'kyj politekhnichnyj instytut»*. *Politohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 1, 7–12. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2013_1_3 [in Ukrainian].
4. Bakatin, V. (1992). *Izbavlenie ot KGB*. Moscow: Novosti [in Russian].
5. Bazhan, O. (2010). *KDB URSR ta neformal'ni ob'iednannia v period «horbachov's'koi perebudovy»*. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – NaUKMA Research Papers. History*, 104, 68–77 [in Ukrainian].
6. Bazhan, O. and Loshyts'kyj, O. (2009). *Narodnyj rukh Ukrainy v interpretatsii Komitetu derzhbezpeky URSR. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 33, 196–205 [in Ukrainian].

¹⁰⁰ Почепцов Г. ГКЧП як особливий комунікативний проект // *Media Sapiens*. – 2011. – 23 серпня.

7. Bojko, O. (2002). *Ukraina v 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspil'no-politychnoho rozvytku*. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Danylenko, V. (Comp.). (2013). *Politychni protesty i inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
9. Danylenko, V. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia hlava radians'koi istorii*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Drobotenko, O. and Babenko, L. (Comp.). (2012). *Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Poltav's'kij oblasti. Istorii ta suchasnist'*. Poltava: PF «Ektiv Star» [in Ukrainian].
11. Fanajlova, E. (2015, July 29). Zakon o pečati. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220903205707/https://www.svoboda.org/a/27159049.html> [in Russian].
12. Fedor, Dzh. (2012). *Tradicii chekistov ot Lenina do Putina. Kul't gosudarstvennoj bezopasnosti* [Russia and the Cult of State Security: The Chekist Tradition, From Lenin to Putin]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
13. Golushko, N. (2012). *V specsluzhbax trex gosudarstv*. Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
14. Gordievskij, O. and E'ndryu, K. (2000). *KGB – razvedyvatel'nye operacii ot Lenina do Gorbacheva*. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].
15. Kalugin, O. (1995). *Proshhaj, Lubyanka!* Moscow: PIK-Olimp. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220926220956/https://flibusta.site/b/175072/read> [in Russian].
16. Kipiani, V. (2010, November 14). Radians'ka presa na skoni komunistychnoho viku. *Istychna pravda*. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220903205133/https://www.istpravda.com.ua/columns/4cdfafb8b4dff> [in Ukrainian].
17. Kryuchkov, V. (2006). *Bez sroka davnosti*. Vols. 1 and 2. Moscow: Proshhenie [in Russian].
18. Kryuchkov, V. (2003). *Lichnoe delo*. Moscow: E'ksmo [in Russian].
19. Kulyk, V. (2017, October 2). Revoliutsiia na hraniti: bunt pokolinnia 1990-kh. *Polytkom*. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220904133019/https://politcom.org.ua/revoljucija-na-graniti-bunt-pokolinnja-1990>. [in Ukrainian].
20. Lisova, V. (2021). Komunikatsii z hromads'kistiu KDB URSR v umovakh polityky hlasnosti (1987–1989 rr.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – NaUKMA Research Papers. History*, 4, 56–64. Retrieved from: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21777> [in Ukrainian].

21. Lisova, V. (2021). Realizatsiia pryntsypu hlasnosti u diial'nosti Komitetu derzhbezpeky URSR u period horbachovs'koi perebudovy (1985–1987 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1 (55), 73–102. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/za_2021_1_6 [in Ukrainian].
22. Lisova, V. (2021). Zovnishni vidkryti komunikatsii Komitetu derzhbezpeky URSR u 1989–1990 rr.: tendentsii ta napriamky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2 (56), 130–166. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/publ/za_2021_2_8 [in Ukrainian].
23. Mel'nykova, O. (2014). Informatsijni zavdannia pidrozdiliv iz hromads'kykh zv'iazkiv u chasy perebudovy v Radians'kij Ukraini. *Informatsijne suspil'stvo*, 20, 78–81. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=is_2014_20_19 [in Ukrainian].
24. Mel'nykova, O. (2018). Osoblyvosti dysydents'kykh komunikatsij v Ukraini 1960 – pochatku 1990 rr. [The peculiarities of dissident communications in Ukraine since 1960s to the beginning of 1990s]. (*Candidate's thesis*). Dnipro. Retrieved from: https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/K08.051.19/dissertation_5b9e2d0878399.pdf [in Ukrainian].
25. Mel'nykova, O. (2013). Osoblyvosti PR- ta propahandysts'koi komunikatsij v Radians'kij Ukraini. *Informatsijne suspil'stvo*, 18, 142–145. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=is_2013_18_33 [in Ukrainian].
26. Mlechin, L. (2002). *KGB. Predsedateli organov gosbezopasnosti. Rassekrechennye sud'by*. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].
27. Mlechin, L. (2017). *Komitet-1991. Nerasskazannaja istorija KGB Rossii*. Moscow: Centrpoligraf [in Russian].
28. Nechyporenko, L. (2012). Transformatsiia ukrains'koi presy v roky Perebudovy vid prokomunistychnoi do opozytsijnoi. *Hurzhiivs'ki istorychni chytannia*, 5, 264–265. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2012_5_104 [in Ukrainian].
29. Nesteriak, Yu. (2018). Stanovlennia natsional'noho informatsijnoho prostoru Ukrainy (period 1989–1993 rokiv). *Visnyk Natsional'noi*

- akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy. Seriya : Derzhavne upravlinnia, – Bulletin of the NAPA under the President of Ukraine. Series «Public Administration», 1, 11–17. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaddy_2018_1_4 [in Ukrainian].*
30. Noskina, N. (2014, July 3). *Neformal'na presa Ukrainy 1989–1998 rr. (Kyivs'ki hazety)*. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20140915000039/http://nbuv.gov.ua/node/1256> [in Ukrainian].
31. Pocheptsov, H. (2011, August 23). GKChP iak osoblyvyj komunikatyvnyj proekt. *Media Sapiens*. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220331224654/https://ms.detector.media/tip-statti/post/9135/2011-08-23-gkchp-yak-osoblyvyy-komunikatyvnyy-proekt/> [in Ukrainian].
32. Pohepcov, G. (2018). *Propaganda 2.0*. Xar'kov: Folio [in Russian].
33. Pohepcov, G. (2019). *SSSR: strana, sozdannaya propagandoj*. Xar'kov: Folio [in Russian].
34. Podolynnyj, A. (Comp.). (2015). *Myttsislova Vinnychchyny. Do 45-richchia oblasnoi orhanizatsii NSPU: dovid.-khrestom. vyd*. Vinnytsia: Konsol', Retrieved from: <https://ru.calameo.com/read/00454487724bdf49627e7> [in Ukrainian].
35. Popov, V. (2020). *Zagovor negodyaev. Zapiski byvshego podpolkovnika KGB*. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220902150835/https://flibusta.site/b/608855/read> [in Russian].
36. Rusnachenko, A. (1998). *Natsional'no-vyzvol'nyj rukh v Ukraini: sere-dyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv*. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy [in Ukrainian].
37. Satter, D. (2017). *Doba bezumstva. Zaneпад i kinets' Radians'koho Soiuzu* [Age of delirium. The decline and fall of the Soviet Union]. Kyiv: Dukh i litera, Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000016557> [in Ukrainian].
38. Shapoval, Yu. (2012, October 2). Vospominaniya o budushhem? *Den'*. Retrieved from: <http://web.archive.org/web/20220605170215/https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/vospominaniya-o-budushchem> [in Russian].
39. Shevyakin, A. (2011). *KGB protiv SSSR. 17 mgnovenij izmeny*. Moscow: Yauza, E'ksmo. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220904124011/https://flibusta.site/b/227145/read> [in Russian].
40. Strigin, E. (2003). *Ot KGB do FSB (pouchitel'nye stranicy otechestvennoj istorii). Vol. 1 (ot KGB SSSR do MB RF)*. Retrieved from: <https://>

- web.archive.org/web/20220902152240/https://flibusta.site/b/193009/read [in Russian].
41. Strovskij, D. (2011). *Otechestvennaya zhurnalistika novejshego perioda*. Moskva: Yuniti-Dana [in Russian].
42. Syryx, V. (Comp.). (2015). *Pravovaya nauka i yuridicheskaya ideologiya Rossii. E'nciklopedicheskij slovar' biografij i avtobiografij*. (Vol. 3). Moscow: RGUP [in Russian].
43. Torba, V. and Kapsamun, I. (2017, March 25). SBU – 25. Yak vse pochynalosia. *Den'*. Retrieved from: <http://web.archive.org/web/20220904134845/https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/sbu-25-yak-vse-pochynalosya> [in Ukrainian].
44. Vinnyts'kyj, I. and Zvarych D. (Comp.). (2012). *Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Ternopil's'kij oblasti: istoriia i s'ohodennia. U fotohraftiakh i dokumentakh (20 rokiv)*. Ternopil': Dzhura [in Ukrainian].
45. V'iatrovych, V. (2012). *Istoriia z hryfom «Sekretno»: arkhivy KHB rozpovidaiut'*. L'viv: Chasopys [in Ukrainian].
46. Xlobustov, O. (2011). *Avгуст 1991 g. Gde byl KGB?* Moscow: Algoritm, E'ksmo. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220926173604/https://flibusta.site/b/317329/read> [in Russian].
47. Xlobustov, O. (2012). *Doktrina Dallesa v dejstvii*. Moscow: Algoritm, E'ksmo [in Russian].
48. Xlobustov, O. (2012). *KGB SSSR 1954–1991 gg. Tajny gibeli Velikoj derzhavy*. Moscow: Izdatel'skij centr «Akva-Term» [in Russian].
49. Xlobustov, O. (2018). *Istoriya sluzhby gosudarstvennoj bezopasnosti. Ot Xrushheva do Putina*. Sankt-Peterburg: Pal'mira. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20220904122643/https://flibusta.site/b/582486/read> [in Russian].
50. Xlobustov, O. (2008). *Vladimir Kryuchkov i sud'ba Sovetskogo Soyuzu*. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20201001171720/http://hrono.ru/statii/2008/hlob_kryuch.php [in Russian].
51. Zablyj, R. (2011, November 21). Piar vid KHB. Yak spetssluzhba vzialasia za «zv'iazky z hromads'kistiю». *Istorychna pravda*. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20140923113210/https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/11/21/62598/view_print/ [in Ukrainian].

Lisova V. «Putting blush on the very withered face of the old Stalin-Brezhnev school» – information and propaganda activities of the KGB of the Ukrainian SSR in 1990–1991

The purpose of the article is an attempt to study the features of the information and propaganda work of the Soviet special services in the last years of the existence of the USSR; determine how the state security agencies tried to influence the formation of their image and how the KGB counteracted reputational losses in 1990–1991; outline the main steps taken by the leadership of the Union and Republican secret departments to form the public's «correct» idea of the role and place of the KGB in Soviet society.

Methodology. The author adhered to the principles of historicism, scientificity, objectivity, and comprehensiveness. To study the information and propaganda activities of the Soviet special services in this period, chronological, comparative-historical and specific search methods were used. While working with archival data, the hermeneutic method and critical analysis of historical sources were used.

Conclusions. The last stage in the development of the sphere of external open communications by the Soviet special services falls on 1990–1991. At this time, the KGB of the USSR continued to persistently promote its «new positive image» to the masses: the Chekists in every possible way imitated modernity, openness, humanity and, of course, support for democratic change. The secret department hoped that in this way they would be able to deceive society and socio-political transformations would not touch the deep foundations of a totalitarian state. Meanwhile, dissatisfaction with the failed internal policy of the central government was growing every day in the Union republics and a desire was ripening to break out of the prison of peoples.

When it became obvious that the Union was doomed, the Lubyanka rejected the guise of «democrats» and attempted a coup d'état. It was the agony before the collapse of the empire. Prior to this, Chekist propaganda worked to the fullest.

Key words: perestroika, glasnost, communications, information, propaganda, public relations, PR, press, KGB, Ukrainian SSR.

З ІСТОРИЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02.177>

УДК: 343.337.5 (477):929Артур Босс

Ольга РАДЧЕНКО*

Доктор Артур Босс: «Я повинен був перекладати поблизу міся розстрілів у Бабиному Яру»

Мета – на підставі архівно-кримінальної справи, що була у провадженні НКВС радянської України, документів кримінальних справ на колишніх нацистів, що розслідувалися у Німеччині, реконструювати біографію та злочинну діяльність етнічного німця, громадянина УРСР Артура Босса. Будучи співробітником зондеркоманди 4а, він брав участь у здійсненні злочинів стосовно єврейського населення під час нацистської окупації України. Авторка ставила собі також за мету виявити докази співпраці А. Босса з співробітниками НКВС.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості, усебічності. Для реалізації мети були вико-

* Радченко Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Інституту економіки і права Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3362-5184>; o.radchenko@ukr.net.

ристані загальнонаукові (дедукції та індукції, аналізу і синтезу, порівняння) та спеціальні історичні методи дослідження (просопографічний, історико-проблемний тощо). Метод критичному аналізу відіграв провідну роль для вивчення джерел.

Висновки. У результаті дослідження вдалося встановити окремі факти біографії А. Босса, виявити обставини його арешту органами НКВС, а також умови зменшення терміну його засудження. У дослідженні представлені факти, що свідчать про колаборацію А. Босса із нацистами, а також про його роботу у складі зондеркоманди 4а під керівництвом воєнного злочинця Пауля Блобеля. А. Босс був причетний до масового вбивства євреїв у Житомирі. У складі зондеркоманди 4а він брав участь у акції знищення єврейського населення м. Києва у Бабиному яру. Матеріали німецького розслідування щодо причетності до воєнних злочинів підтверджують факт його співпраці з нацистськими службами безпеки та таємної поліції.

Водночас, аналіз архівно-кримінальної справи, що провадилася співробітниками НКВС у середині 1930-х рр., дозволив виявити факти фальсифікації в автобіографії А. Босса. Так, його свідчення про втечу із виправного табору, спроби перейти кордон із Іраном, нелегальне проживання при критичному аналізі здаються неправдивими. Наявні матеріали у кримінальній справі А. Босса, як-то, отримання паспорта в умовах його розшуку як втікача із табору, співробітництво із представниками підпілля НКВС у Києві під час нацистської окупації, опосередковано підтверджують його співпрацю з НКВС.

Ключові слова: А. Босс, Бабин Яр, Голокост, зондеркоманда 4а, перекладач, агент НКВС.

Масові розстріли євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р. вважають символом «Голокосту від куль». Організаторами і виконавцями страшних злочинів проти людяності були штаб айнзатцгрупи С і зондеркоманда 4а, підрозділи резервних поліцейських батальйонів та військ СС. Чимало істориків досліджували обставини цих подій¹. Одним з важливих питань, що зали-

¹ Лише декілька прикладів: Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / за ред. Р. Брендона та В. Лауер; пер. з англ. Н. Комарової. – Львів: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. – 520 с.; Бабин Яр: Історія і пам'ять / за ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. Вид-я друге. – К.: Дух і літера, 2017. – 352 с.; Київ 1941 р. Бабин Яр: Спогади сучасників / упоряд. С. Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 53 с.; Бабин Яр: людина, влада, історія. Кн 1. Історична топографія. Хронологія подій / уклад.: Т. Євстаф'єва, В. Нахманович. – К.: Зовнішторгвидав України, 2004. – 727 с.; *Notheisen. L. Zum Holocaust in der Ukraine. Babyn Jar und die Aktion 1005*

шилося в історіографії без відповіді, є те, хто виконував функції перекладачів під час підготовки та проведення розстрілів? Які завдання, окрім усного та письмового перекладу, вони виконували? Кому вони підпорядковувалися? Яким був їхній життєвий шлях?

Поштовхом для цієї розвідки стали матеріали кримінальної справи на групу колишніх службовців зондеркоманди 4а, одного з підрозділів айнзатцгрупи С, що розслідувалася у Дармштадті у 1967–1968 рр. Із 25 вересня 1941 р. і до літа 1942 р. штаб айнзатцгрупи С і зондеркоманди 4а розташовувався у Києві. За звітами, співробітники зондеркоманди 4а лише до 30 листопада 1941 р. вбили 59 018 осіб, понад половину з яких – а саме 33 711 євреїв – розстріляли у Бабиному Яру².

Серед свідків у кримінальній справі у Дармштадті нашу увагу привернув такий собі Артур Босс, 33 років, що народився в Петерсталі. Часткова реконструкція його життєвого шляху можлива на підставі різних джерел. Чільне місце серед документів посідають матеріали архівно-кримінальної справи НКВС Української РСР 1935–1936 рр. і матеріали вищезгаданого слідства в Дармштадті, а також документи слідства стосовно колишнього оберфюрера СС і полковника поліції Ерїха Ерлінгера (1910–2004), що проводилося у 1960–1961 рр. у Мюнхені.

Дослідження складається з трьох розділів згідно із хронологією головних подій життєпису А. Босса, яке містить чимало фальсифікацій і таємниць.

І. Перший етап біографії – до нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз

Невідповідність біографії і автобіографії А. Босса починається вже з місця його народження. Якщо у документах архівно-

im Spiegel von Vernehmungsberichten / hrsg. von Erhard Roy Wiehn. – Hartung, 2020: Gorre Verlag Konstanz.

² *Crowe D.M. The Holocaust: Roots, History, and Aftermath. – Colorado, 2008. – 200 p.; Benjamin Sagalowicz Archive: Articles regarding the «Babiy Yar» Trial in Darmstadt, 1967–1968. – URL: <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&&TreeItemId=3689579>.*

кримінальної справи НКВС зазначається поселення Сарата під Одесою, то у німецьких документах середини 1960-х рр. – колонія Петерсталь. Можливо, останній варіант пов'язаний з тим, що родина А. Босса деякий час мешкала у німецькій колонії Фрейденталь, і з часом А. Босс забув її назву. До революції батько Артура представляв німецьку фірму музичних інструментів, потім створив кустарний миловарний цех.

Із 1918 по 1921 р. родина мешкала у Фрейденталі і займалася сільським господарством, у 1921 р. вона переїхала до Одеси і існувала на ті кошти, що заробляли сестри Артура. У 1925–1927 рр. батько тримав майстерню з виробництва пряжок, однак пізніше за станом здоров'я працювати більше не міг. У 1925 р. Артур закінчив середню школу й упродовж 1928–1931 рр. (до переїзду до Житомира) працював санітаром у психіатричній лікарні Одеси, потім по декілька місяців бухгалтером на різних підприємствах. Через 40 років перед слідчими у Дармштадті свій подальший життєвий шлях А. Босс представив вельми успішним, але водночас далеким від реальності.

«Оскільки я дуже добре склав випускний іспит, мене прийняли до університету. Але я дуже хотів бути лікарем і мені довелося скласти вступні іспити на медичному факультеті в Одесі. Отже, я вивчав з 1925 р. до 27.04.1931 р. в Одесі медицину. Державний іспит я склав з оцінкою “добре”. По завершенні навчання я працював у психіатричній клініці в Одесі. У травні 1931 р. мене заарештувало ГПУ за антикомуністичну діяльність, проте вже за тиждень мене відпустили»³.

Таким чином, А. Босс промовчав про посаду санітара, але приписав собі повний курс навчання у медичному інституті. З якою метою – це можна зрозуміти з подальших подій. Підтвердження арешту у 1931 р. у наявних документах не виявлено.

Дрібні невідповідності і серйозні фальсифікації можна зустріти надалі. Зокрема, згідно із документами НКВС, родина А. Босса переїхала до Житомира у 1931 р. в зв'язку з хворобою його сестри, однак згодом у Дармштадті А. Босс стверджував, що до

Житомира переїхав він сам і в 1932 р. для того, щоб уже працювати лікарем і рухатися кар'єрними сходинками.

«У Житомирі я працював помічником лікаря в психіатричному і неврологічному відділенні міської лікарні. У 1933 р. мене призначили головним лікарем. 24.12.1933 я отримав академічний ступінь кандидата медичних наук (*докладніше про так зване “свідоцтво про присудження вченого ступеня” див. у розділі III. – О. Р.*). У 1934 р. мене знову арештувало ГПУ і перевезло до Києва. Під час арешту я захворів на тиф і за місяць мене відпустили»⁴.

Під час допитів у Німеччині А. Босс також згадував арешт у 1932 р. за ст. 54-11. Цей арешт підтверджений у документах НКВС 1935 р., але нічого не зазначено про конкретні причини арешту і звільнення. Не менш цікаво те, що А. Босс приховував на допиті у Німеччині, що у Житомирі ані він, ані його батько не працювали, а жили за рахунок допомоги від іноземних благодійних організацій і приватних осіб. Згідно довідки Ощадбанку, А. Босс упродовж 1933–1935 рр. регулярно отримував грошові перекази із Австрії, Литви, Німеччини, Польщі, Швейцарії у відповідь на свої багаточисленні звернення до Червоного Хреста, благодійних організацій та громадських і наукових діячів. Загальна сума перерахувань склала майже 700 руб. золотом (*при середній місячній зарплаті робітника у 60–90 руб. – О. Р.*), хоча не всі з адресатів А. Босса могли надати йому матеріальну допомогу через численні звернення під час Голодомору в Україні та через обмеженість власних ресурсів.

Наявні в архівно-кримінальній справі листи свідчать про те, що А. Босс уже в молоді роки виявив здібності до комунікації з незнайомими людьми для отримання зиску. Маючи середню освіту, упродовж 1931–1934 рр. він написав майже 120, а в 1935 р. ще 20 листів на різні адреси за кордоном, які він знаходив в іноземних журналах. У листах він барвисто малював скрутне становище власної родини і переконливо просив надіслати гроші, підказуючи як це краще зробити⁵.

⁴ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 148.

⁵ У кримінальній справі наявний конверт зі штампом пошти, листа вилучили співробітники НКВС із поштового відділення. Аналогічним за

³ Архів Інституту сучасної історії, Мюнхен (далі – IfZ), Gd 01.54/4, Bl. 148. Тут і далі переклад німецьких текстів українською мовою виконаний авторкою статті.

У матеріалах слідства, що провадили співробітники держбезпеки УНКВС по Житомирській області, зміст листів трактувався як контрреволюційний, що паплюжив авторитет Радянського Союзу⁶. Підозрілим було й те, що А. Босс наполегливо пропонував знайомим німцям послуги в отриманні допомоги від міжнародних благодійних організацій, при чому він удавав із себе співробітника Червоного Хреста та іноземного підданого, яким ніколи не був. Після звільнення з-під варті у 1932 р., А. Босс розраховував отримати швейцарське громадянство за сприяння Червоного Хреста, однак не зміг надати документи про те, що його пращури походили з Швейцарії, і в громадянстві йому відмовили. Батькові А. Босса в 1934 р. відмовили в німецькому підданстві⁷.

Наступний арешт А. Босса відбувся у перших числах листопада 1935 р. За два місяці, 10 січня 1936 р., він отримав обвинувальний висновок, після чого написав заяву міському прокурору Житомира, де заперечував поїздку до німецького консула і вимагав проведення медичної експертизи, зазначаючи, що в нього нервово виснаження і загострення туберкульозу. Він також категорично протестував проти «упередженого провадження слідства»⁸. Одночасно А. Босс звернувся з аналогічним листом до колегії Київського обласного суду, де, серед іншого, стверджував, що його батько теж хворий на туберкульоз, а три сестри і брат померли від цієї хвороби⁹. Листи А. Босса подіяли, і лише за тиждень, а саме 17 січня 1936 р. лікар Житомирської в'язничної лікарні оглянув його і надав висновок, де підтвердив діагноз туберкульозу, нервового виснаження, а також недокрів'я¹⁰. Слід зазначити, що наполегливість А. Босса і ця медична довідка певною мірою вплинули на рішення суду, оскільки

змістом є також листи А. Босса до Анні Куріло в Фінляндію, і до доктора Босса в Гамбург.

⁶ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 28702, арк. 36.

⁷ Там само, арк. 38.

⁸ Там само, арк. 86, 86 а.

⁹ Там само, арк. 93–96.

¹⁰ Там само, арк. 85.

початкова міра покарання тривалістю у 10 років на вимогу захисника була зменшена до 7 років.

Однак свідчення А. Босса про цей період його життя перед німецькими слідчими дещо відрізнялися від фактів.

«У черговий раз мене арештували 01.11.1935 (постанова на арешт була підписана 02.11.1935 – О. Р.) в Житомирі з таким самим звинуваченням. Мене підозрювали в зраді батьківщини, антикомуністичній пропаганді тощо (в документах архівно-кримінальної справи зазначено, що «він був членом антирадянської контрреволюційної групи, систематично отримував грошову допомогу і поширював адресу». – О. Р.). 11.2.1936 відбувся суд. Вирок був наступний: смерть через розстріл. 20.2.1936 мене помилували. Це завдяки втручанням дружини тодішнього російського президента Калініна»¹¹.

Отже, і арешт, і судове засідання не викликають сумнівів. Водночас і вирок, і нібито амністія, що відбулася за 9 днів, явно сфальсифіковані. Насправді, засуджені в цій справі особи, зокрема А. Босс, подали касаційну скаргу до спеціальної колегії Вищого суду УРСР з проханням пом'якшити покарання. Рішення, яке було ухвалено 17 березня 1936 р., залишило вирок і міру покарання без змін з наступним формулюванням:

«За те, що засуджені провадили контрреволюційну роботу, спрямовану на допомогу міжнародній буржуазії та дискредитацію радянської влади за кордоном»¹².

Цілком очевидне бажання А. Босса драматизувати ситуацію перед німецькими слідчими, коли він перебільшував міру покарання і зазначав співробітницю Верховного суду РСФРР Катерину Калініну як свою рятівницю, яка в 1938 р. була репресована. Починаючи з 1931 р. до 1935 р., К. Калініна мешкала на Алтаї, далеко від чоловіка і дітей, потім працювала у Верховному суді РСФРР. Посилання на відому жінку говорить про те, що А. Босс слідкував за новинами в СРСР та про його бажання надати своїй фігурі більшу вагу в очах німецьких слідчих.

Протоколи допитів А. Босса у НКВС свідчать про його готовність надавати інформацію про своїх знайомих, котра прямо

¹¹ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 148.

¹² ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 28702, арк. 114.

ставила їх під удар радянської служби безпеки. Ось, наприклад, він наводив наступні слова пастора баптистської громади В. Ефраїма, які він промовив на зборах громади у березні 1934 р.:

«Боже, спаси тих, які сидять за ґратами і страждають на висланні».

На початку жовтня 1934 р. у приватній бесіді з Боссом він ніби висловився наступним чином:

«Гітлер лише багато кричить, але нічого не робить. Цим погіршується становище німців в Україні. Краще було б, щоб він поменше говорив або зовсім замовк, або перейшов би до справи і почав війну»¹³.

Важливим джерелом інформації для підприємливого А. Босса були ілюстровані іноземні журнали, які він отримував з-за кордону. У них друкували і політичні статті, і портрети Гітлера. Коли він демонстрував портрети Гітлера своїм знайомим, то міг почути у відповідь, що:

«Цей покаже більшовикам, що Гітлер не дарма висилає допомогу німцям, отримувачі цієї допомоги будуть ним забрані до Німеччини»¹⁴.

Період після суду в 1936 р. і до вступу вермахту в Житомир 9 липня 1941 р. є вельми туманним, оскільки про нього є свідчення головним чином самого А. Босса. Однак, спираючись на ті моменти у попередньому періоді, які встановлені як фальсифікація, легше визначити фальсифіковані моменти і в цьому періоді. Отже, А. Босс розповів німецьким слідчим у Дармштадті таке:

«Я потрапив на 7 років до штрафного табору в Караганді в Казахстані (в довідці міністерства внутрішніх справ СРСР йдеться про інший табір – Свердловський або Північно-Уральський, в якому А. Босс перебував на 17.4.1936 р. – О. Р.). Я відповідав за медичну допомогу в одному з філіалів цього великого табору (як ми знаємо, він не був лікарем – О. Р.). 15.09.1937 я втік з цього табору¹⁵ (цілком ймовірно, що йдеться про його вилучен-

¹³ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 28702, арк. 39.

¹⁴ Там само, арк. 37–38.

¹⁵ «У в'язнів не було документів і грошей, місцеве населення, боючись покарання, не надавало допомогу і, більше того, могло вбити або по-

ня з Свердловського табору з метою підготовки до майбутньої діяльності в якості агента НКВС. – О. Р.). Десять днів я дістався залізничної станції і в жовтні повернувся додому. Звіди я намагався потрапити за кордон. Оскільки кордони на цей час вже були повністю замкнені, я мусив повернутися додому, і там я таємно перебував всі ці роки, поки в Житомир не увійшли німецькі війська 9 липня 1941 р.»¹⁶.

На іншому допиті у Дармштадті А. Босс прикрасив свою легенду новими деталями. Ніби за допомогу бранцям табору в Караганді його перевели

«у відділення для особливо небезпечних політичних в'язнів. Одного дня мене хотіли розстріляти, тому я був змушений тікати [...]. Під час втечи мені вдалося отримати паспорт [...]. Двічі я намагався через Кавказ дістатися Ірану. Проте мені це не вдалося [...]. Я переховувався від 20 січня 1938 р. до того моменту, як німці зайшли 9 липня 1941 р.»¹⁷.

Суперечності з першими свідченнями тут очевидні: і в тому, що стосується місцезнаходження А. Босса в таборі, і в даті повернення до Житомиру (у першому випадку в жовтні, у другому – в січні наступного року), не говорячи вже про незаконне отримання паспорту, видача яких повністю контролювалася НКВС. Версія переходу кордону через Кавказ в Іран має просто фантастичний вигляд, якщо врахувати величезну відстань і зимню пору року.

З легендою А. Босса про ув'язнення в таборі та про його нелегальне перебування в Житомирі до війни були знайомі багато рядових членів зондеркоманди 4а, наприклад, обвинувачуваний Віктор Трілл, свідчив:

«Його тримали в полоні росіяни, і, як видно було по його спині, били»¹⁸.

Деякі колишні члени зондеркоманди 4а не приховували власної іронії під час слідства в Дармштадті:

вернути назад до табору», цит.: *Applebaum A. Gulag. A History of the Soviet Camps – Penguin, 2004. – Chapter 18.*

¹⁶ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 148.

¹⁷ IfZ, Gd 01.54/70, Bl. 695.

¹⁸ IfZ, Gd 01.54/35, Bl. 7257.

«(Босс) приєднався до нас у Житомирі. Він розповів нам тоді, що роками сидів за пічкою і ховався від росіян. Ми завжди в цьому сумнівалися»¹⁹.

II. Співпраця з нацистськими окупантами

Німецькі війська та один із загонів зондеркоманди 4а вступили в Житомир 9 липня 1941 р. У звіті айнзатцгруп № 75 від 6 вересня 1941 р. йшлося про те, що

«зондеркоманда 4а зустріла в місті Житомир неочікувано значну кількість фольксдойчів [...]. Ми нарахували 566 жінок та 427 чоловіків»²⁰.

Серед них був і А. Босс, який стверджував у Дармштадті, що вважав себе німцем, відчував

«завжди тугу за Німеччиною і радів, коли прийшли німці».

За легендою А. Босса, його знайшли вдома і запропонували «робити переклади», водночас він нібито не міг пригадати, хто саме його запросив²¹.

«Спочатку я робив письмові переклади, пізніше також й усні. Уніформу я ніколи не носив. Із загоном не пересувався, залишався мешкати у себе вдома. Мої переклади обмежувалися виключно адміністративними завданнями, час від часу я повинен був турбуватися про постачання продуктів харчування та меблі для війська. У загоні були власні перекладачі, але їхні знання російської мови, на мій погляд, були недосконалими. Тим не менше їх використовували на допитах [...].

Пізніше мені відверто повідомили, що першочергове завдання (загону) полягало у знищенні єврейського населення України. І пізніше мені теж довелося брати в цьому участь. Дозвольте ще раз нагадати, що у мене не було ані уніформи, ані зброї. Мене викликали для роботи перекладачем під час допитів один–два дні поспіль [...]»²².

¹⁹ IfZ, Gd 01.54/20, Bl. 4437.

²⁰ Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Band I / eds. Mallmann K., Angrick A. et al. – WBG Academic, 2011.

²¹ IfZ, Gd 01.54/70, Bl. 695. На іншому допиті він стверджував, що його запросили як лікаря.

²² IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 151.

Неодноразово використовуючи слово «пізніше», А. Босс ухиляється від конкретизації обставин і часу планування антиєврейських акцій і власної ролі у них. Ба більше, він стверджував, що «був присутнім лише на декількох допитах»²³.

І, як приклад, двічі згадував допит євреїв – батька та сина – додаючи вельми сумнівний епізод розмови з Блобелем, під час якої він нібито висловив своє невдоволення від залучення до цих жорстоких допитів²⁴.

Крім того, А. Босс стверджував, що «ніколи не був присутнім на розстрілах»²⁵, що, однак, не підтверджували інші свідки у справі в Дармштадті, котрі нібито бачили його на розстрілі євреїв наприкінці серпня в Новій Українці, де він тримав список у руках²⁶. Як оповідав свідок Еміль Бек:

«[...] тоді розстріляли десь 30–40 євреїв. Можливо, це були євреї, які працювали в штабі групи (двоє чистили взуття і 2–3 жінки з дітьми віком від 7 до 10 років). Перекладачем був Босс, якого називали професором або академіком»²⁷.

Звісно, А. Босс це звинувачення відхилив. Щодо уніформи, то свідок Макс Вальтер Остерман підтвердив те, що у Босса не було форми²⁸, тоді як інший свідок стверджував, що на ньому була уніформа служби безпеки (СД) без знаків розрізнення, у нього був пістолет і його представляли як перекладача д-ра Раша, командира айнзатцгрупи С, бригадефюрера СС і генерал-майора поліції (червень–вересень 1941 р.)²⁹. Цілком ймовірно, що останнє твердження було помилковим, адже наявна в слідчій справі в Дармштадті світлина показує А. Босса в цивільному одязі з якимось нацистським значком на лацкані.

²³ IfZ, Gd 01.54/44, Bl. 218.

²⁴ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 151.

²⁵ IfZ, Gd 01.54/70, Bl. 695; Gd 01.54/44, Bl. 218.

²⁶ IfZ, Gd 01.54/9, Bl. 1934; Gd 01.54/12, Bl. 2450.

²⁷ Landesarchiv Berlin, B Rep. 058/ 6785, Bl. 785 a.

²⁸ IfZ, Gd 01.54/23, Bl. 4881.

²⁹ IfZ, Gd 01.54/12, Bl. 2481.

Перебуваючи в Житомирі, зондеркоманда 4а вперше формує невеликі мобільні групи, так звані Teilkommandos, у складі 10–12 осіб, що включали до себе також одного перекладача, які проводили зачистку невеликих окупованих міст. Починаючи з середини вересня, зондеркоманда 4а почала підготовку до проведення масових акцій знищення євреїв. Як повідомлялося у звіті айнзатцгруп № 106 від 7 жовтня 1941 р.:

«18.09.1941 відбулася нарада спільно з польовою жандармерією, на якій було ухвалено рішення, остаточно і радикально знищити всіх євреїв Житомира. 19.9.1941 о четвертій годині ранку почалася ліквідація гетто, яке напередодні вчором оточили майже 60 українських міліціонерів [...]. Після того, як євреїв вивезли, і 150 полонених виконали підготовчу роботу (*викопали ями для розстрілу*. – О. Р.), були зареєстровані і розстріляні 3145 євреїв. Уповноважений NSV (National-Sozialistische Volkswohlfahrt – Національно-соціалістична служба народного добробуту³⁰) в Житомирі, Босс, отримав в результаті акції близько 25–30 т постільної білизни, одягу, взуття, посуду тощо, для подальшого розподілу. Захоплені цінні речі і золото передали зондеркоманді 4а»³¹.

Таким чином, цей історичний документ незаперечно підтверджує факт участі А. Босса в антиєврейських акціях в Житомирі, а також залучення NSV до грабежу єврейського майна. Менше, ніж за 10 днів розпочнуться масові розстріли в Бабиному Яру в Києві, де NSV і А. Босс виконають таку саму брудну роботу. На окрему увагу заслуговує підготовка плакату в Києві з закликом до євреїв зібратися на певному місці. Цей плакат був надрукований у кількості 2000 примірників в типографії «Ost-Front» («Східного фронту») ³². На думку одного з перекладачів зондеркоманди 4а Матерни,

«з усіх перекладачів команди лише один настільки гарно володів мовою, що міг скласти цей текст без помилок. Це міг бути тільки

³⁰ Vorländer H. (1986). NS-Volkswohlfahrt und Winterhilfswerk des deutschen Volkes / Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte, Jahrgang 34. – Heft 3. – S. 341–380.

³¹ Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941.

³² IfZ, Gd 01.54/58, Bl. 28.

д-р Босс. Він був єдиний, хто вільно розмовляв місцевою мовою»³³.

Викладаючи свою версію участі в розстрілах у Бабиному Яру, А. Босс свідчив про наступне:

«Я знаю про великі розстріли в Києві. Там розстріляли десятки тисяч євреїв. По Києву вивісили плакати, які вимагали від євреїв зареєструватися на роботу. Я це точно знаю, адже саме у цей час я перебував у Києві. Під тиском моєї матері я шукав в Києві сліди батька. Саме тому я звернувся до загону (*зондеркоманди 4а*. – О. Р.). Мене забрав один із рядових, його ім'я я не пам'ятаю. Ось тому мені довелося перекладати поблизу Бабиного Яру. Йшлося про те, чи дві жінки (мати та дочка) і два чоловіки дійсно були євреями»³⁴.

Під час іншого допиту А. Босс стверджував, що він нібито заступився в Бабиному Яру за декількох осіб, та підтвердив те, що вони не євреї, після чого

«Пані Левін, її донька та молодий хлопець допомагали на складі з єврейським одягом»³⁵.

Останнє речення знайшло своє підтвердження у звіті одного з учасників київського підпілля Семена Сатановського:

«Опинившись в оточенні 22 вересня 1941 р., я потрапив у полон і був направлений у табір до м. Бориспіль. Там я пробув три дні, звідки втік до м. Київ. Перебуваючи у м. Києві без будь-яких документів і засобів для існування, я поневірявся дня 3–4 по всіляких закутках. Після всіх цих страждань мене схопили і погнали до Бабиного Яру. Це відбувалося 29 вересня 1941 року. Коли мене підвели до ями, де розстрілювали євреїв, я почав говорити, що я українець і вони помилися, що я підносив єврейські речі, і мене німіці разом з євреями привезли сюди. Мені повірили і відвели убік. Через деякий час приїхав німець, доктор Босс, якому я також усе це розповів, він мені також повірив на слово і забрав мене з собою [...] і влаштував на роботу при школі, куди звозили єврейські речі для роздачі їх фольксдойчам. Спочатку я працював там робітником, а потім бригадиром, там же я дістав собі документи на ім'я Ткаченка Семена Павловича, на

³³ IfZ, Gd 01.54/49, Bl. 1352.

³⁴ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 163.

³⁵ IfZ, Gd 01.54/44, Bl. 212.

роботу намагався влаштувати українців, речі намагався здебільшого роздавати українцям та полоненим»³⁶.

У цьому епізоді врятування С. Сатановського д-м Боссом представлено як випадковість, як жест доброї волі з боку А. Босса. Але враховуючи те, що згодом С. Сатановський став учасником підпільної групи В. П. Назаренка, що було характерним насамперед для співробітників НКВС, закладається підозра, що А. Босс і С. Сатановський були знайомі ще до війни і що познайомилися вони в стінах НКВС. Саме цей фактор і, можливо, страх викриття перед німцями або ж зацікавленість у тому, щоб залучити його як довіреного співробітника, змусили А. Босса врятувати С. Сатановського.

За твердженням колишнього штурмбанфюрера СС д-ра Ханса Карла Шумахера (1907–1992)³⁷, той ніби врятував у Києві за підтримки А. Босса лікаря Рабиновича та банківського співробітника Гутмана як членів баптистської секти³⁸. Враховуючи те, що після війни провину Х. Шумахера у вбивстві майже 400 осіб, головним чином євреїв, було доведено, причин, щоб повірити в його допомогу євреям насправді немає, хіба що йшлося про спеціальну операцію СД. У будь-якому випадку, Х. Шумахер підтвердив свою співпрацю з А. Боссом.

Повернемося до оповідання А. Босса про розстріли в Бабиному Яру:

³⁶ Слободянюк Н.А. Этнациональные аспекты истории киевского подполья (1941–1943 гг.). – URL: <http://eadnurt.diiit.edu.ua/bitstream/123456789/3863/1/Slobodyanyuk.pdf>.

³⁷ Шумахер Ханс Карл – спочатку викладач в поліцейській школі у Претчі, з кінця жовтня–початку листопада 1941 р. – штурмбанфюрер при айнзатцгрупі С, навесні 1942 р. призначений керівником гестапо і кримінальної поліції в офісі командира поліції безпеки і служби безпеки Еріха Ерлінгера, пізніше працював в СД Сталіно (Донецьк): IfZ, Gk 02/07, Bl.10; Mintert D.M. «Seitdem in tiefer Schuld» – Der Ausnahmetäter Dr. Hans Schumacher. Die Gestapo nach 1945. Karrieren, Konflikte, Konstruktionen / Angrick A. and Mallmann K.-M. – Stuttgart: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2009. – S. 151–152; Angrick A. Besatzungspolitik und Völkermord – Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943. – Hamburg: Hamburger Edition, 2003. – S. 451.

³⁸ Landesarchiv Berlin, B Rep. 058/6784, Bl. 663.

«За цієї нагоди я побачив на власні очі, як сумні євреї з багажем йшли до Бабиного Яру. Цей яр знаходиться приблизно в 10–15 км від Києва. Я був там два чи три рази [...] Якщо я правильно пам'ятаю, то, здається, я чув дуже далеко постріли. І я пригадую, що бачив купу одягу десь у 100 м. Там поблизу яру я побачив мертву жінку, але туди, де стріляли, я не ходив»³⁹.

Те, що постріли були ледь чути, підтвердив на одному з допитів у Дармштадті колишній обершарфюрер Фрітц Хефер:

«Там, де євреї роздягалися, не було видно яру, який знаходився десь у 150 м від першої купи одягу. Крім того, дув сильний вітер і було дуже холодно. Пострілів в яру було не чути»⁴⁰.

На допитах у Німеччині А. Босс визнав, що він

«знову отримав від Блобеля доручення зберігати і розподіляти одяг і речі вбитих євреїв. Це була така сама місія, як в Житомирі [...]. І я дійсно розпоряджався знятим одягом розстріляних людей в Києві. Все це майно знаходилося у великій будівлі, ймовірно, в школі у Києві. Наскільки мені відомо, його пізніше роздавали нужденному українському населенню»⁴¹.

Те, що ці речі проходили сортування і в них шукали коштовності і гроші для відправлення до Німеччини, а також те, що одяг насамперед передбачався для «фольксдойче», А. Босс замовчував. Як свідчив колишній службовець 9 поліцейського батальйону, третьої роти, третього відділення Антон Лауер, якого придали зондеркоманді 4а як охоронця:

«Одяг (розстріляних в Бабиному Яру євреїв. – О. Р.) був зібраний і перевезений до складу. Тижнями в ньому шукали прикраси і золото. Знайшли дуже багато. Цілий вагон із золотом, грошима і прикрасами відправили до Берліну в РСХА (Головне управління імперської безпеки. – О. Р.) після того, як його оглянули командири СС»⁴².

Одна уроджена у Києві німкеня повідомила слідчим в Дармштадті, що

³⁹ IfZ, Gd 01/54/4, Bl. 163.

⁴⁰ IfZ, Gd 01.54/5, Bl. 59.

⁴¹ Ibid.

⁴² IfZ, Gd 01.54/49, Bl. 1205.

«напередодні Різдва “фольксдойче” отримали запрошення обрати собі зимовий одяг [...] У великій залі все було ретельно розташовано за розмірами. Але це були криваві речі»⁴³.

Після виконання «відповідального завдання» щодо збереження і розподілу майна розстріляних євреїв у Києві на А. Босса чекала нова робота, а саме управління відділом кадрів у київській міській адміністрації. Цей факт він підтвердив у Дармштадті⁴⁴. Цю ж інформацію мав і Комітет державної безпеки СРСР⁴⁵. А. Босс перебував у підпорядкуванні німецького військового команданта Києва полковника Мута (*у 1960 р. був генерал-майором у міністерстві оборони ФРН. – О. Р.*). За словами А. Босса:

«Блобель викликав мене до себе і повідомив, що мені не дозволено повернутися до Житомира, що я повинен залишитися в міській адміністрації Києва [...]. Радник міста Мус (*свідомо чи несвідомо А. Босс неправильно назвав ім'я та посаду Мута. – О. Р.*) казав [...], що я маю очолити відділ кадрів [...]. Я не належав до зондеркоманди 4а [...]. Я працював у міській адміністрації від листопада 1941 р. до початку березня 1942 р. Після цього я повернувся до Житомира і працював у лікарні»⁴⁶.

При цьому А. Босс не зміг чи не бажав назвати жодного співробітника адміністрації.

Інформація з боку німецьких свідків з приводу призначення А. Босса на роботу в адміністрації Києва носить суперечливий характер, можливо, через забудькуватість. Хтось вважав, що:

«Для нас д-р Босс був родичем українського генерала Бандери, відомого вождя українських націоналістів, якого вбили декілька років тому»⁴⁷.

⁴³ IfZ, Gd 01.54/70, Bl. 867.

⁴⁴ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 164.

⁴⁵ Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой отечественной войны 1941–1945 гг. Министерство государственной безопасности Союза ССР. – М., 1952. – С. 472: «Записан в официальный состав зондеркоманды Ц Артур Босс – шеф-комиссар “Персональамта”».

⁴⁶ IfZ, Gd 01.54/70, Bl. 695.

⁴⁷ IfZ, Gd 01.54/11, Bl. 2471.

Один з командирів зондеркоманди 4а оберштурмфюрер СС Адольф Янсен стверджував, що

«ми [...] наполягали на тому, щоб начальником відділу кадрів був національний український науковець, який давно співпрацював з абвером»⁴⁸.

Можливо, Янсен мав на увазі д-ра Вацлава Стефаніка, про якого йтиметься в наступному розділі. У будь-якому випадку, зрозуміло, що всі кандидатури на відповідальні посади у міській адміністрації ретельно відбиралися за участю німецької розвідки і СД, і що довіра до А. Босса була достатньо високою, так як на посаді керівника відділу кадрів він міг контролювати всі призначення в міській адміністрації. Незважаючи на це, деякі з колишніх службовців зондеркоманди 4а стверджували, що поліція безпеки хотіла арештувати А. Босса як колишнього агента НКВС. Таку саму версію підтримував д-р Шумахер, коли запевняв німецьких слідчих, що саме він врятував А. Босса від переслідувань⁴⁹.

III. Післявоєнний період

За даними КДБ СРСР, восени 1943 р. А. Босс відступив з німцями до м. Лодзі, де працював на контррозвідку. Потім дістався до Швейцарії і в 1954 р. потрапив до Мюнхена, де разом з родиною мешкав в імпазантному маєтку на вул. Марії-Терезії напроти Англійського парку і нібито займався приватною лікарською практикою, що давало йому змогу безконтрольно приймати відвідувачів. Тем не менше, його матеріальний добробут порушували виклики до прокуратури, зокрема наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр., коли відбувалося багато слідчих процесів у Західній Німеччині проти колишніх службовців вермахту, служби безпеки, гестапо, поліції та жандармерії.

З документів слідства у Дармштадті випливає, що А. Босс залучався лише як свідок, але його свідчення викликали великий інтерес у слідчих і критичну рефлексію:

⁴⁸ IfZ, Gd 01.54/20, Bl. 4340.

⁴⁹ Landesarchiv Berlin, B Rep. 058/6784, Bl. 663.

«Він навіть визнає, що чув постріли (в Бабиному Яру. – О. Р.). Так що з певністю можна припустити, що був свідком розстрілів, особливо, якщо він бачив купу одягу, яка зростала. Окрім того, власне місце розстрілу могло знаходитися в полі зору від цього місця. На запитання, хто керував великими розстрілами в Києві і хто стріляв, свідок відповів, що через масштаб акції в ній були задіяні всі офіцери і рядові. Він свідомо уникає називати імена.

Це просто дивно, що д-р Босс свідчить про розстріли в Києві, проте стверджує, що нічого не пам'ятає про розстріли євреїв у своєму місті Житомирі.

Впадає в око те, що у свідка завжди виникає амнезія, коли для нього може виникнути обтяжлива ситуація, при чому д-р Босс у змозі без запитань і пауз, до того ж послідовно розповісти про другорядні моменти. Враховуючи те, що Босс добре знався у Житомирі на людях та місцевості, цілком ймовірно, що він грав значно вагомішу роль в зондеркоманді 4а, ніж він сьогодні визнає [...]»⁵⁰.

Окрім того, багато колишніх службовців зондеркоманди 4а, можливо, у змові з метою відвести від себе підозри, звинувачували А. Босса у сприянні антиєврейським акціям. Як свідчив фельдфебель Хайнріх Хун:

«хто видав зондеркоманді 4а Кіпера та його помічника в Житомирі, точно не знаю, але вважаю, що д-р Босс [...] доклав до цього руки»⁵¹.

«Можливо, що (А. Босс) підштовхнув Блобеля до того, аби всі євреї, які мешкали в гетто, були розстріляні»⁵².

Але А. Босс намагався відвести ці підозри від себе і стверджував, що

«часто траплялось таке, що українці звинувачували росіян, що вони ніби євреї і приводили їх до німців»⁵³.

Інший свідок оповідав таке:

⁵⁰ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 144.

⁵¹ IfZ, Gd 01.54/29, Bl. 5960. Йдеться про страту двох окружних суддів із містечка Черняхова, Вольфа Кіпера та Мойше Когана, на центральній площі Житомира 7 серпня 1941 р.

⁵² IfZ, Gd 01.54/29, Bl. 5965.

⁵³ IfZ, Gd 01.54/70, Bl. 696.

«Босс був правою рукою Блобеля. Всі знали, що українці приходили до д-ра Босса і доповідали йому, що в тому чи іншому місці ховалися євреї. Він передавав цю інформацію загоно. Отже, д-р Босс був не лише перекладачем, але й агентом зондеркоманди 4а. Всі вважали його підлизою і шпигуном [...]. Він привозив Блобеля мед і алкоголь [...], взяв собі шубу»⁵⁴.

Цікавим є наступне твердження колишнього стенографа зондеркоманди 4а Франца Суханека:

«Мені незнайомий д-р Босс. Я знаю лише російського перекладача на допитах на ім'я Босс. Він був непрозорим і несимпатичним для більшості членів зондеркоманди. Його діяльність була для нас таємничою, ніхто не знав, чим він займався [...]. Босс був знавцем місцевих умов і, на мою думку, працював на абвер і гестапо. Він, безумовно, знав членів комуністичної партії і таємної поліції»⁵⁵.

Окрім того, деякі колишні службовці зондеркоманди 4а, наприклад, Ханс Пухта, вважали, що А. Босс додав команді багато зайвої роботи, коли писав безпідставні доноси на українців та євреїв. У відповідь на це звинувачення А. Босс намагався, як завжди, применшити власну роль:

«Якщо росіянин або українець приносив заяву, я повинен був її перекласти [...]. У мене завжди були сумніви щодо можливості російських українців (так у тексті. – О. Р.) організувати рух спротиву»⁵⁶.

На особливу увагу заслуговує статус А. Босса як людини з вченим ступенем, що він неодноразово підкреслював у власних свідченнях. У матеріалах німецького слідства у Дармштадті зберігається копія його диплома про присвоєння наукового звання, яка у німецьких слідчих «не викликала підозр щодо його автентичності»⁵⁷. Копію було видано 1963 р., а сам диплом нібито 24 грудня 1933 р. Його було затверджено «дисертаційною комісією міністерства охорони здоров'я СРСР на підставі низ-

⁵⁴ IfZ, Gd 01.54/6, Bl. 1173.

⁵⁵ IfZ, Gd 01.54/52, Bl. 1880.

⁵⁶ IfZ, Gd 01.54/44, Bl. 223.

⁵⁷ IfZ, Gd 01.54/4, Bl. 144.

ки наукових публікацій», причому не було наведено жодних відомостей про ці публікації, окрім їхніх назв. Окрім того, комісія нібито пропонувала відзначити премією манускрипт «Дослідження про Івана Грозного». Але сутність полягає в тому, що наукові ступені доктора і кандидата наук у СРСР були впроваджені лише 13 січня 1934 р.⁵⁸, тобто цей диплом є грубою підделкою, що не помітили ані співробітники СД і абвера, ані слідчі в Дармштадті. Ймовірно, що копія диплому з'явилася після того, як д-р В. Стефанік у 1960 р. висловив сумніви щодо правдивості наукового статусу А. Босса.

Спроби німецьких слідчих ще раз отримати свідчення у справі зондеркоманди 4а від д-ра А. Босса наштовхнулися на його відверту зневагу: він відмовився прийняти їх у своїй оселі і замість себе спрямував до них дружину, яка впевнено висловила наступну тираду:

«У мого чоловіка і у мене чиста совість [...]. Мій чоловік – це дуже порядна людина з дуже сильною волею [...] Але він дуже чутливий до криків [...]. Його врятували німецькі війська»⁵⁹.

У подальшому А. Босс не брав участі в судових засіданнях під приводом хвороби⁶⁰. На думку слідчого у справі, окружного судді Вагнера, А. Боссу були притаманні

«непрозорість, суперечливі свідчення, власна участь у злочинах на боці німецьких окупантів проти населення у Житомирі та Києві»⁶¹.

Слід відзначити, що ще до початку слідства у Дармштадті у А. Босса вже був досвід залучення його як свідка прокуратурою, зокрема, його допитували на початку 1960-х рр. у кримінальній справі проти Еріха Ерлінгера, колишнього командира поліції безпеки і СД у Києві, якого звинувачували у вбивстві українських націоналістів. Йшлося про те, що

⁵⁸ Долгова Е.А. Советское научное сообщество в 1918–1934 гг.: социальный, институциональный, публичный аспекты: дис. ... док. ист. наук: 07.00.02: Отечественная история. – М., 2019. – С. 289.

⁵⁹ IfZ, Gd 01.54/81, Bl. 2186.

⁶⁰ IfZ, Gd 01.54/64, Bl. 10021.

⁶¹ IfZ, Gd 01.54/79, Bl. 1792.

«Ерлінгер наказав упродовж 1942 р. і до літа 1943 р. стратити в Києві багато численних видатних українських націоналістів, переважно службовців української міської адміністрації, і що ці вбивства здійснювали співробітники його штабу [...]. Згідно заяв українських націоналістів, саме д-р Босс як керівник відділу кадрів у міській адміністрації зіграв у цих вбивствах важливу роль [...]. Він надавав рекомендації, кого було слід арештувати і стратити»⁶².

При цьому колишній унтерфюрер в канцелярії Ерлінгера зазначав співпрацю СД і міської адміністрації⁶³.

Один зі свідків, за даними прокуратури в Мюнхені, колишній співробітник Верховного головнокомандування вермахту, якого призначили у листопаді 1941 керівником юридичного відділу міської адміністрації Києва, вже згаданий вище д-р В. Стефанік (Лобуцькі) свідчив про те, як першу групу українців арештували і утримували на початку січня 1942 р. у в'язниці української поліції на вул. Короленка, 15, і як він звернувся до військового коменданта Києва полковника Мута, завдяки чому вдалося звільнити цих українців. 7 лютого 1942 р. німецька поліція безпеки арештувала його та приблизно 600 українців, яких доставили до в'язниці на вул. Короленка, 33. За даними д-ра Стефаніка, одночасно були також арештовані і частково страчені чимало інших українців, зокрема бургомістри в містах генерального комісаріату Київ. На його думку, вся ця акція була ретельно спланована згори⁶⁴. А. Босс у допиті рішуче заперечив всі ці звинувачення д-ра Стефаніка:

«Вони повністю безпідставні, і я мушу назвати їх безсоромними»⁶⁵.

Однак подібні звинувачення висловив ще 1952 р. колишній бургомістр Києва Леонтій Форостівський (18 лютого 1942 – листопад 1943 рр.) у своїй праці:

«Потім масово стали шукати й нищити націоналістів, а більшовицьке підпілля закидало німецького окупанта доносами на

⁶² Staatsarchiv München, Staatsanwaltschaften 21812, Bl. 1.

⁶³ IfZ, Gd 01.54/72, Bl. 943.

⁶⁴ Ibid., Bl. 99.

⁶⁵ Ibid., Bl. 197.

українців, і, не знаючи мови, останні вже з гестапо не поверталися. Весь технічний і слідчий апарат гестапо і слідчої поліції був у руках більшовицького підпілля [...].

При московській окупації Києва діяли різнонаціональні групи комуністів, при німецькій – фольксдойчі. При обох окупаціях українці – це був зайвий елемент, який підлягав винищенню [...].

Організовано діяли наші вороги в персональамті (уряд персональних справ), що його очолював фольксдойчер Босс (лікар з Житомира), якого треба вважати катом українців та якийсь єдесь на еміграції»⁶⁶.

Таким чином, в наративі Форостівського більшовики і етнічні німці опинилися рівною мірою ворогами українців. В свою чергу, А. Босс вважав, що:

«Слід було більше боятися західних українців, які прийшли з німцями, ніж самих німців, з останніми можна було принаймні домовитись»⁶⁷.

Як би там ні було, але і цього разу А. Боссу вдалося вийти сухим із води.

Останнім процесом, до якого залучили А. Босса вже в якості підозрюваного, була справа в окружному суді Вісбадена з приводу злочинів, скоєних проти єврейського цивільного населення та військовополонених у Житомирі. Але слідство було припинено в зв'язку зі смертю А. Босса у 1985 р.

Однак біографія А. Босса не буде повною без вердикту радянського правосуддя. Як з'ясовано на підставі документів НКВС, А. Босс був етапований до Свердловського виправно-трудоного табору, де перебував на 17 квітня 1936 р. Даних про його звільнення з табору в справі немає, проте є запит УКДБ при РМ УРСР по Житомирській області до начальника УАО УКДБ при РМ УРСР по Київській області від 5 червня 1958 р. щодо термінового направлення справи А. Босса «в зв'язку з вирішенням скарги, яка перебуває на контролі»⁶⁸. Очевидно, що ця скарга

⁶⁶ *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес: Вид-во Миколи Денісюка, 1952. – С. 37, 52.

⁶⁷ IfZ, Gd 01.54/70, Bl. 704.

⁶⁸ Ibid., Bl. 116.

могла надійти тільки від самого засудженого, тобто від А. Босса. Яким чином це відбулося і чому – залишається нез'ясованим.

На довідці Житомирського УКДБ РМ УРСР по Житомирській області від 28 березня 1990 р. зазначено, що

«Бос у жовтні 1941 р. призначений начальником персональамта у Києві. Одночасно був агентом СД. У 1942 р. за матеріалами персональамту німцями було розстріляно майже 6000 радянських патріотів. 3 березня 1942 р. служив начальником четвертого відділу СД у Житомирі. Брав участь у арештах радянських громадян. У листопаді 1943 р. утік до м. Лодзь, де використовувався контррозвідкою. 15.11.1961 встановлений на проживанні у ФРН»⁶⁹.

У лаконічній довідці про судимість, яку склало МВС СРСР 4 квітня 1990 р., зазначалося, що А. Босс розшукувався як поплічник німецьких окупантів, але пошук був припинений за списком ГУ КДБ СРСР від 15 листопада 1961 р.

У серпні 1990 р. УКДБ по Житомирській області відмовило у реабілітації А. Босса, оскільки він

«з жовтня 1941 р. до листопада 1943 р. був активним поплічником німецько-фашистських військ, резидентом і начальником четвертого відділу СД в мм. Житомир і Київ»⁷⁰.

Проте рівно через рік, в серпні 1991 р., в. о. прокурора Житомирської області ухвалив позитивне рішення щодо реабілітації А. Босса. Цікаво те, що цей документ підписав, зокрема, і старший помічник прокурора, який склав вищенаведену довідку про колаборацію А. Босса з СД. Чи була це помилка через неувагу чи були інші підстави для реабілітації – залишається відкритим питанням. Єдине, що безсумнівно, А. Босс був співучасником злочинів нацистів проти цивільного населення України, зокрема євреїв, і одночасно агентом НКВС. Якою мірою він виконував завдання радянських органів безпеки чи військової розвідки – залишається нез'ясованим. Однак варто зауважити, що колишні співробітники зондеркоманди 4а, засуджені за військові злочини у СРСР, стверджували у Дармштадті, що

⁶⁹ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 28702, арк. 124.

⁷⁰ Там само, арк. 129.

радянські слідчі були добре поінформовані про все, що відбувалося в зондеркоманді 4а.

REFERENCES

1. Angrick, A. (2003). *Besatzungspolitik und Völkermord – Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburg: Hamburger Edition [in German].
2. Applebaum, A. (2004). *Gulag. A History of the Soviet Camps*. Penguin.
3. Brendon, R. and Lauer, V. (Eds.). (2015). *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia / Trans. N. Komarovoi*. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
4. Crowe, D.M. (2022). *The Holocaust: Roots, History, and Aftermath*. Colorado.
5. Dolgova, E.A. (2019). *Sovetskoie nauchnoe soobshchestvo v 1918–1934 gg.: sotsialnyi, institutsionalnyi, publichnyi aspekty [Soviet scientific community in 1918–1934: social, institutional, public aspects]*. (Candidate's thesis). Moscow: http://www2.rsuh.ru/binary/object_6.1575978766.621.pdf [in Russian].
6. Evstafiiyeva, T., Nakhmanovych, V. (Comps.). (2004). *Babyn Yar: lyodyna, vlada, istoriia*. Knyga 1. *Istorychna topografiia. Khronologiiia podii*. Kyiv: Zovnishtorgvydav Ukrainy [in Ukrainian].
7. Forostivs'kyi, L. (1952). *Kyiv pid vorozhymy okupatsiiamy*. Buenos-Aires: Vydavnytstvo Mykoly Denisyoka [in Ukrainian].
8. Grynevich, V., Magochii P.-R. (Eds.). (2017). *Babyn Yar: Istoriia i pamiat'*. Vydannia druge. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
9. Kot, S. (Comp.). (2019). *Kyiv 1941 r. Babyn Yar: Spogady suchasnykiv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Mallmann, K., Angrick, A. et al. (Eds.) (2011). *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. Band I [in German].
11. Mintert, D. M. (2009). «Seitdem in tiefer Schuld» – Der Ausnahmetäter Dr. Hans Schumacher. Die Gestapo nach 1945. In: Angrick, A. and Mallmann, K.-S. (Eds.). (2009). *Karrieren, Konflikten, Konstruktionen*. Stuttgart: Wissenschaftliche Buchgesellschaft [in German].

12. Notheisen, L. (2020). *Zum Holocaust in der Ukraine. Babyn Yar und die Aktion 1005 im Spiegel von Vernehmungsberichten*. Hrsg. von Erhard Roy Wiehn. Hartung. Gorre Verlag Konstanz [in German].
13. Vorländer, H. (1986). *NS-Volkswohlfahrt und Winterhilfswerk des deutschen Volkes*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Jahrgang 34, Heft 3, S. 341–380 [in German].

Radchenko O. Dr. Arthur Boss: «I had to be an interpreter near the place of mass extermination in Babyn Yar»

The purpose of the study is to reconstruct the biography and criminal activities of Arthur Boss, an ethnic German citizen of the Ukrainian SSR, based on archival criminal files from the NKVD of Soviet Ukraine, and documents of criminal cases related to former Nazis in Germany. As a member of Sonderkommando 4a, he participated in crimes against the Jewish population during the Nazi occupation of Ukraine. The article presents evidence of A. Boss's cooperation with the NKVD.

Methodology. The research approach is founded on the ideas of objectivity, comprehensiveness, historicism, and science. The goal was accomplished by the application of specific historical research methods (prosopographic, historical and problematic, etc.) in addition to general scientific methods (deduction and induction, analysis and synthesis, comparison). Critical analysis as a method was crucial for the examination of sources.

Conclusions. As a result of the study, it was possible to establish certain facts of the biography of A. Boss's biography, to identify the circumstances of his arrest by the NKVD, as well as the conditions for reducing his sentence. The study presents evidence of A. Boss's collaboration with the Nazis, as well as his work as a member of Sonderkommando 4a under the leadership of war criminal Paul Blobel. A. Boss was involved in the mass murder of Jews in Zhytomyr. As a member of Sonderkommando 4a, he participated in the extermination of the Jewish population of Kyiv in Babyn Yar. The materials of the German investigation into his involvement in war crimes confirm the fact that he collaborated with the Nazi security services and the secret police.

Concurrently, an analysis of the archival and criminal case conducted by NKVD officers in the mid-1930s exposed facts of fabrication in A. Boss's autobiography. For example, his testimony about escaping from a penal camp, attempts to cross the border with Iran, and illegal residence appear to be false when these documents are critically analysed. The available materials in A. Boss's criminal case, such as his passport obtained while he was wanted as a camp fugitive, and his cooperation with representatives of the NKVD underground in Kyiv during the Nazi occupation, indirectly confirm his cooperation with the NKVD.

Key words: A. Boss, Babyn Yar, Holocaust, Sonderkommando 4a, interpreter, NKVD agent.

Цю статтю підготовлено завдяки підтримці авторки як віртуальної дослідниці центру вивчення Голокосту ім. Джека, Джозефа і Мортон Манделя при Меморіальному музеї Голокосту в США. (This article was made possible thanks to the author's tenure as a Virtual Research Scholar at the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum).

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2022.02.203>

УДК: 94(477.82)«1939/1945»:351.74+94(438)«1939/1945»:351.74

Олег РАЗИГРАЄВ*

Православні метричні книги як джерело до вивчення польсько-українського конфлікту у роки Другої світової війни (за матеріалами Луцького району Волинської області)

Мета запропонованого дослідження проаналізувати православні метричні книги Луцького району Волинської області періоду Другої світової війни та розкрити їхній джерелознавчий потенціал для дослідження «українських» жертв польсько-українського конфлікту 1939–1945 рр.

* *Разиграєв Олег Володимирович* – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>; razygraev@ukr.net.

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціально історичних методів дослідження. Серед міждисциплінарних застосовано структурно-функціональний метод. Перевага надавалася конкретно-історичним методам: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному (компаративному), синхронному, діахронному (періодизації) та іншим.

Висновки. У 1943 р. на Волині розгорнувся міжетнічний збройний конфлікт між українцями та поляками, який став однією з найбільш трагічних подій в історії взаємин обох народів. Попри висвітлення багатьох сторін польсько-українського протистояння, практично нез'ясованим залишається питання кількості жертв з обох сторін, хоча певні спроби підрахунку робилися як у Польщі, так і в Україні. Відсутність хоча б приблизних підрахунків людських втрат дозволяє маніпулювати та спекулювати цим питанням, більше того – переносити його у політичну площину.

Сьогодні, з метою підрахунку жертв українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни, ми можемо оперувати різними видами джерел, як письмовими так і усними. Практично невивченим, але не менш інформативним письмовим джерелом, яке теж може слугувати поміччю у справі ідентифікації жертв польсько-українського протистояння, є метричні книги – паперовий реєстр актів громадянського стану – народження, шлюбу та смерті.

Аналіз православних метричних книг Луцького району Волинської області періоду Другої світової війни, які зберігаються в Луцькому районному відділі державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області дозволяє стверджувати, що вони, попри свою інформативність, можуть бути тільки одним із видів джерел, яке можна і варто використовувати історикам для дослідження польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни. У проаналізованих матеріалах ми виявили трохи більше двадцяти записів про насильницьку смерть з ідентифікацією священниками вбивць як «поляки», «ляхи», «польські банди», тощо. Крім того, нами було віднайдено записи про вбивства окремих осіб без подання винуватців злочину. В той же час верифікація як першого, так і другого типу записів з іншими видами джерел, краєзнавчою літературою, документами українського націоналістичного підпілля та радянських інституцій, зрештою, й з результатами польових експедицій, проведених автором цієї статті, дозволяють докладніше проаналізувати кожен окремий випадок.

В той же час, до цих матеріалів потрібно ставитись з обережністю, за можливості зіставляти з іншими видами і типами джерел, адже метрики не можуть виступати самостійним джерелом. Питання фізичного збереження або місця зберігання решти метрик потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: Волинь, Друга світова війна, польсько-українське протистояння, жертви, метричні книги.

Одним із найбільших збройних конфліктів ХХ ст. була Друга світова війна. Упродовж 1939–1945 рр. військові дії відбувалися на різних фронтах на континентах. Одним із найбільших та найважливіших вважається Східний фронт, важливим театром якого стали терени радянської України. Потрібно зауважити, що територія УРСР суттєво збільшилася з початку війни внаслідок анексії у 1939–1940 рр. Волині, Східної Галичини, Північної Буковини та Бессарабії, а в 1945 р. до її складу відійшло ще й Закарпаття.

З нападом Німеччини на СРСР у червні 1941 р. прикордонна Волинь однією з перших серед земель радянської держави була втягнута у збройне протистояння. 25 червня того ж року почалася окупація Луцька, й невдовзі увесь край опинився під контролем нацистської адміністрації, а колишній обласний центр став осердям генерального округу «Волинь-Поділля» у складі райкомісаріату «Україна», який, у свою чергу, поділявся на 24 гебітскомісаріати (округи). Німці активно залучали українців та поляків до роботи у тимчасовій окупаційній адміністрації різних рівнів.

У 1943 р. на Волині розгорнувся міжетнічний збройний конфлікт між українцями та поляками, який став однією з найбільш трагічних подій в історії взаємин обох народів. Його причини, перебіг та наслідки почали вивчатися, фактично, невдовзі після завершення Другої світової війни. Відбувалося це, здебільшого, поза межами Польської Народної Республіки (ПНР) та СРСР, адже в комуністичній ПНР та радянській Україні це питання з різних причин тривалий час замовчувалося або висвітлювалося «досить обережно». Після падіння комунізму в Польщі та проголошення незалежності України історики обох країн розпочали нові дослідження з цієї тематики, однак все ж мають різні погляди на більшість аспектів зазначеного конфлікту. Попри висвітлення багатьох сторін польсько-українського протистояння, практично нез'ясованим залишається питання кількості жертв з обох сторін, хоча певні спроби робилися як у Польщі, так і в Україні. Відсутність хоча б приблизних підрахунків людських втрат дозволяє маніпулювати та спеку-

лювати цим питанням, більше того – переносити його у політичну площину.

Сьогодні, з метою підрахунку жертв польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни, ми можемо оперувати різними видами джерел, як письмовими, так і усними. Серед письмових варто виокремити документацію Української Повстанської Армії, Армії Крайової, а також керівництва радянського партизанського руху. Важливими, хоча й мало інформативними, є матеріали регіональних державних «комісій щодо обліку збитків, заподіяних нацистськими загарбниками господарству і населенню», створених в СРСР ще в період Другої світової війни. Окремі нечисленні відомості про жертви міжетнічного протистояння розміщені на сторінках регіональної преси, а також у спогадах тих, хто пережив ці трагічні події. Усні джерела представлені публікаціями місцевих українських краєзнавців, які упродовж першого двадцятиліття після проголошення незалежності України, проводили активну пошукову роботу й змогли поспілкуватися з очевидцями тих подій (І. Пушук¹, Я. Царук² та ін.). У Польщі подібну роботу провели Єва та Владислав Семашки³. Усім вище поданим видам письмових та усних джерел, як і, зрештою, кожному джерелу характерна значна доза суб'єктивізму.

Практично невивченим, але не менш інформативним письмовим джерелом, яке теж може слугувати поміччю у справі ідентифікації жертв польсько-українського протистояння, є метричні книги – паперовий реєстр актів громадянського стану – народження, шлюбу та смерті. Такі книги укладалися різними релігійними громадами й становлять важливе джерело з

¹ Див. серію книг *Пушука І.* «Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років» присвячену різним районам Волинської області.

² *Царук Я.* Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. – Львів: Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича, 2003. – 189 с.

³ *Siemaszko E. i W.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 1–2. – Warszawa: Wyd-two «von Borowiecky», 2000. – 1433 s.

демографії, генеалогії, археографії, історичного краєзнавства та інших допоміжних історичних наук⁴.

Відтак, мета запропонованого дослідження полягає у спробі розкрити джерелознавчий потенціал православних метричних книг для дослідження «українських» жертв польсько-українського конфлікту 1939–1945 рр. Проаналізовані нами метрики зберігаються у Луцькому районному відділі державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області й географічно, здебільшого, охоплюють межі сучасного Луцького району.

На думку відомих українських дослідників Я. Дашкевича та І. Сковчиляса, поява метричних книг у православних та уніатських церквах України пов'язана із запровадженням у XVII ст. метрик у вірменських та латинських парафіях Західної та Правобережної України⁵.

Традиційно, православні метричні книги зберігалися у церквах та провадилися парафіяльним священником. Вони укладалися за уніфікованою структурою, що складалася з трьох частин. Перша містила відомості про хрещення (народження) певної особи. Тут зазначалися дати народження та хрещення, ім'я народженої особи, відомості про її батьків та хресних, соціальний стан, місце народження тощо. Друга частина стосувалася вінчань (шлюбів). Обов'язковими її елементами, окрім дати шлюбу, були дані про вік «молодих» – чоловіка та жінки, які одружувалися, відомості про батьків та свідків наречених, місце укладення шлюбу та ін. Остання, третя частина метричної книги стосувалася смертей. Як правило, вона містила дані про дату смерті та поховання, ім'я та прізвище померлої особи, її вік, причину смерті, місце поховання. Якщо це була дитина, то обов'язково зазначалися відомості хоча б про одного з її батьків. Невід'ємним елементом усіх трьох частин були дані про духів-

⁴ *Лобко Н.* Метричні книги церков як джерело генеалогічної інформації // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.). – Луцьк: Вежа, 2007. – Т. 1. – С. 232–237.

⁵ Там само.

ників, які здійснили той чи інший обряд⁶. На Волині метричні книги, попри різні державно-політичні трансформації, уклалися парафіяльними священниками навіть у перші роки після завершення Другої світової війни, допоки право реєстрації народження, шлюбів та смертей не перейшло остаточно до державних органів РАГСу. Власне, ці структури й прийняли на зберігання церковні книги та обмежили до них доступ відповідно до законодавства.

Автором було проаналізовано 28 православних метричних книг, які станом на кінець жовтня 2019 р. перебували на збереженні в Луцькому районному відділі державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області й хронологічно торкаються періоду Другої світової війни. Згідно чинного законодавства, термін їхнього зберігання в державних органах РАГСу вже минув, однак з різних причин ці книги не були передані до обласного архіву.

Варто зауважити, що ці матеріали охоплюють навіть ширший часовий період, адже включають проміжок між початком 1920-х рр. – серединою 1940-х рр. Вони укладені двома мовами – українською та польською. Згідно титульної сторінки, ці книги містять інформацію про народження, шлюб та смерть осіб різних сіл Луцького повіту Волинської губернії (!), проте, як відомо, у поданих вище хронологічних рамках така адміністративна одиниця не існувала. Між двома світовими війнами в межах Волинського воєводства перебував Луцький повіт, з приходом восени 1939 р. радянської влади – Луцький район Волинської області (офіційно створений у січні 1940 р.). З початком німецько-радянської війни у 1941 р. тут розпочинає свою діяльність нацистська адміністрація, а колишній Луцький район Волинської області входить до складу новоутвореного Луцького гебітскомісаріату, який об'єднав вісім довоєнних районів, а саме Луцький, Ківерцівський, Рожищенський, Колків-

⁶ *Мордвінцев В.М., Томазов В.В.* Метричні книги // *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – URL: http://www.history.org.ua/?termin=Metrychni_knygy.

ський, Піддубцівський, Сенкивечівський, Торчинський та Цуманський⁷.

Географічно досліджувані нами метричні книги містять інформацію про такі села: Баїв, Боголюби, Ботин, Буяни, Верхівка, Вишнів, Воротнів, Гаразджа, Городище, Городок, Звірів, Кличани (суч. Лище), Коршів, Крупа, Липини, Лище, Несвіч, Підгайці, Піддубці, Романів, Ставок, Струмівка, Сьомаки, Теремне, Тертки, Усичі, Цеперів, Шепель та селище міського типу Торчин. На сьогодні не усі ці населені пункти належать до Луцького району. Так, наприклад Вишнів, Звірів та Ставок входять до сусіднього Ківерцівського району. Натомість, с. Теремне в 1959 р. було приєднане до м. Луцька. Тобто фактично у архіві Луцького районного ЗАГСу станом на жовтень 2019 р. зберігалися метричні книги щодо майже 25 населених пунктів сучасного Луцького району, який на сьогоднішній день налічує майже 85 сіл та селищ міського типу. У відсотковому вимірі це лише близько 30% від усіх населених пунктів. Нез'ясованим залишається питання збереження решти православних метричних книг, які могли б містити інформацію про 70% населених пунктів. Можна припустити, що ці метрики були знищені в роки Другої світової війни, зберігаються при церквах, у приватних колекціях або інших місцях й відтак не потрапили на обов'язкове зберігання та облік до державних органів цивільного стану.

Зауважимо, що деякі населені пункти мають кілька метричних книг, що охоплюють період Другої світової війни. Наприклад, с. Баїв, де діяла й досі функціонує Свято-Успенська церква, що була побудована в 1875 р. й до якої належали також парафіяни сусідніх сіл Городище та Цеперів, представлено двома метричними книгами. Перша охоплює 1943–1944 рр., а друга – 1939–1943 рр. Аналогічно, Хрестовоздвиженська церква с. Коршів, що об'єднувала парафіян с. Городок, також має дві книги, з яких перша містить відомості за 1938 і 1941–1946 рр., натомість друга – 1939–1941 рр. Церква Різдва Богородиці с. Воротнів (разом парафіянами с. Кличани (тепер – с. Лище) побудована в

⁷ *Зек Б.* Луцьку роки нацистської окупації 1941–1944. – Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – С. 63.

1785 р. й нині діюча, представлена трьома метричними книгами періоду Другої світової війни (1926–1944; 1930–1931, 1943; 1940–1942).

Як уже зазначалося вище, складовою будь-якої православної метричної книги є частина із записами про смерть, що містить рубрики «місце смерті» та «причина смерті» («від чого помер»). В процесі аналізу цієї рубрики в книгах, які відклалися в архіві Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області, було виявлено 22 записи про смерть, де було зазначено, що особа загинула насильницькою смертю від рук «поляків». У документах «вбивцями» виступають: «ляхи», «поляки», «німецько-польське гестапо», «польська банда», тощо.

Одним із джерел, яке може дозволити науково верифікувати інформацію, вміщену в метриках, є багатотомне документальне видання «Книга скорботи України», яке містить обласні серії, в тому числі й матеріали, присвячені Волинській області. На сьогодні Волинська область представлена вже 3-ма томами «Книги скорботи України», де зокрема третій том присвячений Луцькому та Локачинському районам. В цих книгах ми знаходимо інформацію про цивільних жителів цих районів, які втратили своє життя в роки Другої світової війни від злочинних дій нацистського та більшовицького режимів, українських та польських воєнізованих формувань тощо⁸. Із вступу цього видання ми можемо довідатися, що основною концепцією книги стало поіменне зібрання прізвищ загиблих цивільних громадян в період Другої світової війни. «Книга скорботи України. Волинська область» ґрунтується на широкій джерельній базі, зокрема, авторами було використано документи та матеріали Державного архіву Російської Федерації (відомості Надзвичайної комісії з розслідування збитків, завданих німецько-нацистськими окупантами), сектору архівного забезпечення управління Служби безпеки України у Волинській області, Архіву управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській області, списки,

⁸ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. Локачинський та Луцький райони. – Луцьк: Надсир'я, 2012. – С. 5.

укладені сільськими, селищними та міськими радами, публікації районної та обласної преси за 1944–1953 рр., спогади очевидців подій⁹.

Отож, спробуємо більш докладно проаналізувати вищевказані 22 записи про смерть, уміщені в метричних книгах архіву Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області та зіставити їх з документальним виданням тому третього «Книга скорботи України. Волинська область» (далі – «Книга скорботи»).

Так, православна метрична книга парафіян Свято Михайлівської церкви с. Несвіч (до вересня 1939 р. належало до гміни Чаруків Луцького повіту) за 1932–1945 рр. містить інформацію про вбивство поляками 7-ми осіб. З них – 5 осіб було вбито 7 січня 1944 р., а саме: Марію Данилівну Ковтонюк (75 років), Леонтія Захаровича Ковтонюка (1906 р. н.), Надію Семенівну Ковтонюк (1910 р. н.), Неонілу Леонтіївну Ковтонюк (1935 р. н.), Стефаниду Якимівну Ковтонюк (1911 р. н.). У документі зазначено, що ці особи були «вбиті ляхами» у с. Несвіч та не відспівувалися за православним обрядом. Ще дві особи, згідно вище згадуваної метричної книги, «забили поляки» 17 січня 1944 р., а саме 53-річного Івана Давидовича Ковтонюка та 9-річного Степана Івановича Ковтонюка. Вони були поховані 24 січня того ж року без обряду відспівування¹⁰.

Зіставлення цих метричних записів з «Книгою скорботи» засвідчує співпадіння прізвищ жертв «з рук поляків» у с. Несвіч в обох джерелах. Розходження простежуються лише у точній даті вбивств та віці загиблих. Так, у «Книзі скорботи» дата трагічної загибелі вищезгаданих 5 осіб подана як 5 січня 1943 р., натомість в метричній книзі с. Несвіч вбивство зафіксовано

⁹ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 10.

¹⁰ Архів Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Свято-Михайлівської церкви с. Несвіч Луцького повіту Волинської губернії за 1932–1945 рр., арк. 46 зв.–47, 49 зв.–51.

7 січня 1944 р., а похорон 9 січня того ж року. Незначні розходження наявні й у віці загиблих (М. Д. Ковтонюк (1865 р. н.), Л. З. Ковтонюк (1902 р. н.), Н. С. Ковтонюк (1918/1919 р. н.), С. Я. Ковтонюк (1919 р. н.)). Натомість, дата народження Н. Л. Ковтонюк є тотожною в обох джерелах – 1935 р.¹¹ Відомості з обох джерел тотожні щодо вбивств ще двох зазначених вище осіб – І. Д. Ковтонюка та С. І. Ковтонюка. Розходження простежуються лише в різниці дати вбивства на один день: метрика подає 17 січня 1944 р., а «Книга скорботи» – 18 січня того ж року. Слід зауважити, що джерелом інформації для «Книги скорботи» виступила інформація, отримана від Несвічської сільської ради у 2007 р.¹²

Крім того, православна метрична книга парафіян Свято-Михайлівської церкви с. Несвіч містить інформацію про вбивства («забиті», «замордовані», «забиті шальною кулею», «забиті і спалені») інших осіб у 1943–1944 рр., однак без подання виконавців вбивства. У той же час ці особи уміщені у «Книзі скорботи» як жертви «польських воєнізованих формувань». Зокрема, йдеться про вбитих переважно у січні 1944 р., (хоча окремі записи торкаються лютого–березня того ж року): Петра Івановича Казьмірука (1887?/1890? р. н.), Прокопа Кириловича Мельника (1887?/1888?/1896? р. н.), Валентину Петрівну Казьмірук (1940/1939?/1941? р. н.), Якова Івановича Левчука (1881 р. н.), Олену Пилипівну Півчук (1890 р. н.), Марію Степанівну Ковальчук (1897 р. н.?) та Ольгу Іванівну Ковальчук (1920 р. н.?)¹³. Винятку у хронології цих подій становить лише смерть Михайла Орестовича Глушука (1899 р. н.), який, згідно метричної книги парафіян Свято-Михайлівської церкви с. Несвіч, був вбитий неідентифікованими злочинцями 23 вересня 1944 р., натомість у «Книзі скорботи» подано, що його вбили 22 червня 1943 р. на

¹¹ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 259.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 256–264. Архів Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Свято-Михайлівської церкви Луцького повіту Волинської губернії за 1932–1945 рр., арк. 47–53.

фільварку «польські воєнізовані формування та нацистські окупанти»¹⁴. Джерелом інформації для «Книги скорботи» тут виступила уже згадувана вище інформація Несвічської сільської ради з 2007 р.¹⁵

Підсумовуючи аналіз ситуації в с. Несвіч, зауважимо, що обидва джерела зазначають січень 1944 р. як один із періодів загострення польсько-українського протистояння в цьому населеному пункті. Більше того, «Книга скорботи» містить значно більшу кількість українських жертв з рук польських воєнізованих формувань, які, однак, не зафіксовані в метричній книзі цього села. Певне настороження та сумнів викликають вбивства українців у січні 1943 р., вміщені в «Книзі скорботи», тоді як метрики фіксують ці події роком пізніше. Крім того, в метричній книзі парафіян Свято-Михайлівської церкви с. Несвіч не відображені також українські жертви польсько-українського протистояння з червня 1943 р., про які ми дізнаємося з документів УПА¹⁶, які відклалися у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, та окремих актів¹⁷ Державної комісії щодо обліку збитків, заподіяних нацистськими загарбниками господарству і населенню у Волинській області¹⁸.

¹⁴ Архів Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Свято-Михайлівської церкви Луцького повіту Волинської губернії за 1932–1945 рр., арк. 52 зв.–53; Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 256.

¹⁵ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 259.

¹⁶ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 124, арк. 8; спр. 129, арк. 5.

¹⁷ Держархів Волинської обл., ф. р. 164, оп. 3, спр. 7, арк. 132.

¹⁸ У Радянському Союзі виявлення злочинів нацистів та завданих ними збитків фізичним та юридичним особам, а також провадження слідства в цих справах перебувало у віданні спеціальної Надзвичайної державної комісії, яка постала в 1942 р. Натомість, «Положення про Надзвичайну державну комісію зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам».

У метричній православній книзі сіл Теремно та Підгайці за 1943–1944 рр. зафіксовано кілька записів про вбивства парафіян, які можуть повідомляти про вбивцю («побиті німцями»,

емствам та установам СРСР» було затверджене у 1943 р. Відповідно до нього функціонували республіканські, обласні, районні та міські комісії. Див.: *Мухаровська А.* Діяльність державних комісій щодо обліку збитків, заподіяних нацистськими загарбниками господарству і населенню у Волинській та Ровенській областях: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Східноєвропейський нац. ун-т імені Лесі Українки МОН України. – Луцьк: Надстир'я, 2015. – С. 1, 9–10.

Волинська обласна комісія з обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню розпочала роботу у 1944 р. Її діяльність можна поділити на два етапи: 1944–1946 рр. та 1976 р. Матеріали діяльності цієї установи зберігаються у фонді Р-164 Державного архіву Волинської області (м. Луцьк) й налічують 403 одиниці зберігання. Це, насамперед, реєстри актів, документи про матеріальні збитки, узагальнені відомості обліку збитків. У фонді містяться списки загиблих осіб, депортованих на примусові роботи до Німеччини; спогади громадян, які повернулися з німецької неволі; опитувальні листи з інформацією щодо розстріляних радянських активістів, військовополонених, цивільного населення; списки населених пунктів, знищених в роки німецько-радянської війни тощо Див.: *Державний архів Волинської області.* Путівник. – Луцьк, 2011. – С. 662.

Дослідниця А. Мухаровська зазначала, що «початковий підетап з'ясування людських втрат, що розпочався в лютому 1944 р., характеризувався кількісним встановленням людських втрат, що були відображені в різних за формами документах: відомостях (загальних і тематичних) та списках. Деколи документи, складені комісіями при сільрадах, називалися актами, але перескладали або завіряли їх районні комісії. Зазначені документи надходили від голів сільрад до райвиконкомів переважно в липні–серпні 1944 р. Процес установаження людських втрат відбувався в усіх районах Волинської та Рівненської областей, проте був не повністю відображений у документах діяльності комісій. Акти щодо встановлення масових людських втрат датовані лютим 1944-го – травнем 1945 р. Слід зазначити, що одиничні акти були складені наприкінці 1943 р. – у січні 1944 р. представниками радянських партизанських загонів та військових частин». Див.: *Мухаровська А.* Зазн. праця. – С. 11–12.

Серед документів Волинської обласної комісії можна віднайти також відомості про жертв польсько-українського протистояння. У документах середини 1940-х рр. вони здебільшого персоналізовані, натомість, в актах середини 1970-х рр. – ні.

«убитий німцями», або уникають цієї інформації («вбита пулей» [кулею. – *О. Р.*], «побиті»). Цікаво, що у цій православній книзі зафіксована загибель римо-католички, а саме мешканки сусіднього с. Липини, чешки Францішки Вацловівни Ламач, яка була «вбита кулею» 18 вересня 1943 р.¹⁹ Згідно цієї метричної книги, лише одна людина була «убита поляками», а саме мешканець с. Підгайці Марк Семенович Козачук (27.04.1889 р. н.), який загинув 26 листопада 1943 р. й був похований вже наступного дня²⁰. У «Книзі скорботи» ми не знаходимо цю особу. Разом з тим, в цій документальній праці, з посиланням на дослідження краєзнавця І. Пущука, ми можемо віднайти записи про майже 20 мешканців с. Підгайці, які були вбиті у 1943 р. «нацистськими окупантами та польською поліцією»²¹. Більшість цих людей присутні в досліджуваній нами православній книзі сіл Теремно та Підгайці за 1943–1944 рр., однак там зазначено, що вони були «побиті німцями» 3 грудня 1943 р. й поховані через два дні на парафіяльному цвинтарі в с. Підгайці²².

Як ми уже зазначали вище, архів Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області містить православні метричні записи й щодо тих населених пунктів, які зараз територіально не належать до сучасного Луцького району. Це могло обумовлюватися тодішнім адміністративним поділом досліджуваного регіону. Так, наприклад, метрична книга, що згідно титульного аркушу репрезентує храм Різдва Богородиці с. Воротнів(!) Луцького району, насправді є метрикою православної церкви Святого Воскресіння с. Звірів й містить записи про

¹⁹ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян сіл Теремно та Підгайці Луцького повіту Волинської губернії 1943–1944 рр., арк. 26 зв.–27.

²⁰ Там само.

²¹ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 271–272.

²² Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян сіл Теремно та Підгайці Луцького повіту Волинської губернії 1943–1944 рр., арк. 27 зв.–28.

народження, шлюб та смерть мешканців цього села за 1943–1945 рр. Нині зазначена місцевість входить до складу Ківерцівського району Волинської області, проте до вересня 1939 р. перебувала у складі гміни Піддубці Луцького повіту Волинського воєводства. Поряд із фіксацією смертей, які наступили внаслідок природних причин, у цій книзі можна віднайти записи про насильницьку смерть («забитий», «забитий німцями», «розстріляний німцями», «випадково застрелений», тощо).

Так, згідно цієї метрики, 17 липня 1943 р. у селі Звірив «польськими бандитами» було «замордовано» три сім'ї – *Павельчук* (Артем Іванович Павельчук [52 р.], його дружина Анна Степанівна [38 р.], а також діти Анна [20 р.] та Таїсія [3 р.]), *Синовець* (Йосип Семенович Синовець [38 р.] та його дружина Олена Францівна [35 р.]) та *Зьонтек* (незаміжня 30-річна Марія Станіславівна Зьонтек та троє її позашлюбних дітей: Ігнатій [7 р.], Анатолій [4 р.] та піврічна Христина).

Цікаво, що перша родина належала до православної конфесії, натомість наступні дві були римо-католицькими(!), про що в метриці було додатково зафіксовано. Усі ці особи були поховані на кладовищі села Звірив²³. У той же час, у другому томі видання «Книга скорботи України. Волинська область» ми не віднаходимо записи про смерть цих десяти осіб²⁴. Серед записів про смерть за 1944 р. віднаходимо у метричній книзі інформацію про вбивство 14 січня мешканки с. Звірив 43-річної Степаниди Василівни Марчук, яка, згідно досліджуваного документу, була «забита польськими бандитами» й за два дні похована на місцевому кладовищі²⁵. Підтвердження цієї інформації містить

²³ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Рождества Богородиці церкви села Воротнів Луцького повіту Волинської губернії та села Кличани за 1943–1944 рр., арк. 22 зв.–23.

²⁴ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 2: Ківерцівський, Ковельський райони / кол. уклад.: М. М. Кучерепа [та ін.]. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – С. 137–139.

²⁵ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження,

ся у вище згадуваному другому томі «Книги скорботи», де з посиланням на дослідження краєзнавця І. Пущука й зазначається, що С. Марчук (1893 р. н.) була вбита 14 січня 1944 р. польськими воєнізованими формуваннями²⁶.

Ще одну жертву польсько-українського конфлікту із с. Звірив знаходимо в метричній книзі Борисо-Глібської церкви села Романів, яке до вересня 1939 р. теж перебувало у складі гміни Піддубці Луцького повіту Волинського воєводства, а сьогодні належить до Луцького району Волинської області. Ця метрика хронологічно охоплює 1941–1943 рр. й включає також парафіян із сіл Верхівка, Ботин та Звірив. Так, серед записів про смерть знаходимо інформацію про те, що 28 липня 1943 р. у с. Звірив був «застрелений поляками» Андрій Панасович Бусюк, 1899 р. н.²⁷ Вірогідно, ця ж особа фігурує у другому томі видання «Книга скорботи України», де згадується про загибель мешканця с. Звірив Андрія Сидоровича Босюка (1904 або 1914 р. н.). Однак у зазначеній документальній праці подано дві версії його загибелі. У першій йдеться, що він втратив життя у 1944 р. під час бомбардування німецькою авіацією (з посиланням на матеріали Державного архіву Волинської області). Натомість, згідно другої версії, його вбили у 1944 р. представники польських воєнізованих формувань (інформація Звіривської сільської ради від 27 квітня 2006 р.)²⁸.

Аналіз метричних книг архіву Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області засвідчив, що мешканці певного села могли загинути і бути похованими на території

шлюб, смерть парафіян Рождества Богородиці церкви села Воротнів Луцького повіту Волинської губернії та села Кличани за 1943–1944 рр., арк. 24 зв.–25.

²⁶ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 2. – С. 138.

²⁷ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Борисо-Глібської церкви села Романів Луцького повіту Волинської губернії та сіл Верхівка, Ботин, Звірив за 1941–1943 рр., арк. 79 зв.–80.

²⁸ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 2. – С. 137.

поза межами місця свого проживання. Так, серед метричних матеріалів православної церкви Святого Воскресіння с. Звірів розміщено ще одну жертву польсько-українського протистояння, а саме 49-річного Прокопа Пилиповича Андрущака, який був «замордовний польськими бандитами» 17 червня 1943 р. у сусідньому із Звіровом селі Олександрія, яке теж до вересня 1939 р. належало до гміни Піддубці Луцького повіту. Попри те, що ця особа була мешканцем с. Олександрія, її поховали на кладовищі с. Звірів²⁹. Ця ж особа як жертва польських воєнізованих формувань присутня також у «Книзі скорботи», що включає сучасний Ківерцівський район Волинської області³⁰.

Аналогічно, ще одну жертву польсько-українського конфлікту із с. Свищів сучасного Млинівського району Рівненської області (до вересня 1939 р. – Дубенський повіт Волинського воєводства) знаходимо у вищезгадуваній православної метричній книзі Борисо-Глібської церкви села Романів (сучасного Луцького району Волинської області) за 1941–1943 рр. Зокрема, один із записів про смерть від 6 листопада 1943 р. повідомляє про «замордування польсько-німецьким гестапом» в с. Свищів місцевої жительки Федори Карпівни Чухрай 1906 р. н., яка була похована на кладовищі в с. Романів 8 листопада того ж року³¹. Факт польсько-українського протистояння та жертв серед місцевого населення в с. Свищів наприкінці жовтня – на початку листопада 1943 р. підтверджується звітною документацією УПА, що зберігається у Державному архіві Рівненської області³².

²⁹ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Різдва Богородиці церкви села Воронів Луцького повіту Волинської губернії та села Кличани за 1943–1944 рр., арк. 21 зв.–22.

³⁰ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 2. – С. 139.

³¹ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Борисо-Глібської церкви села Романів Луцького повіту Волинської губернії та сіл Верхівка, Ботин, Звірів за 1941–1943 рр., арк. 81 зв.–82.

³² Держархів Рівненської обл., ф. р. 30, оп. 2, спр. 33, арк. 66.

Окрім 22-х записів з метричних книг архіву Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області, де вбивцями виступають «поляки», значна частина записів не повідомляє нас про виконавців злочину. В той же час пошук інформації в інших джерелах та зіставлення її з «неідентифікованими» записами метричних книг дозволяє зробити окремі припущення.

Одним із таких прикладів можуть слугувати події 1943 р. у с. Баїв Луцького району (до вересня 1939 р. належало до гміни Полонка Луцького повіту). Так, православна метрична книга Свято-Успенської церкви с. Баїв (1939–1943 рр.), до якої належали також села Городище та Цеперів, за квітень 1943 р. фіксує ряд насильницьких смертей. Зокрема, 7 квітня загинула Євгенія Сметана (37 р.) та її дочки Єлизавета (14 р.) та Софія (6 р.). Перші дві особи були «застрілені», натомість третя – «спалена». Того ж дня разом із усією сім'єю «згорів» Григорій Іванович Жданюк (60 р.), його дружина Євдокія Кирилівна (59 р.), дочки Ярина (34 р.), Євгенія (18 р.) та Степанида (14 р.)³³. Ці ж особи фігурують у згаданій вище «Книзі скорботи», що територіально охоплює Луцький район, де зазначено, що їх вбили «нацистські окупанти і польські воєнізовані формування» під час спільної акції. Обидва джерела ідентичні щодо імен жертв, імен батьків та дат віку³⁴. Варто відзначити, що у документальному виданні «Книзі скорботи» розміщене розлоге посилання на ряд джерел, а саме матеріали Державного архіву Російської Федерації, свідчення місцевої жительки М. І. Шевченко та інформацію, отриману з Баївської сільської ради. Про українські жертви міжетнічного конфлікту в с. Баїв йдеться й на шпальтах місцевої преси, зокрема обласної газети «Волинь-Нова»³⁵.

³³ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Святоуспенської церкви села Баїв Луцького повіту Волинської губернії та сіл Городище і Цеперів за 1939–1943 рр., арк. 29 зв.–30.

³⁴ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 157, 166.

³⁵ Крещук С. Три хрести над могилою, а у ній – 100 покійників // Волинь-Нова. – URL: <https://www.volyn.com.ua/news/2881-tri-khresti-nad-mogiloyu-a-u-niy-100-pokiyunikiv.html>.

Крім того, автор цієї статті наприкінці серпня 2019 р. здійснив польову експедицію у місцевість Баїв з метою прояснення ситуації щодо польсько-українського конфлікту в цьому селі в роки Другої світової війни. Під час поїздки до с. Баїв з'ясовано, що старожилів, які могли б бути свідками тих подій, уже, на жаль, практично не залишилося. У той же час, нам вдалося поспілкуватися з двома місцевими жителями, які вивчали це питання, а саме колишньою вчителькою історії, пенсіонеркою Любов'ю Йосипівною Возняк (1949 р. н.) та пенсіонером, краєзнавцем та очевидцем тих подій Зосимом Мельничуком (1928 р. н.).

Останній на початку 1990-х рр. почав укладати мартиролог жертв Другої світової війни з с. Баїв, який містить кілька рубрик: «загинули від рук німців», «загинули від рук власовців», «загинули від підпілля ОУН», «вбиті поляки (з жителів села)», «загинули в полоні», «загинули з рук НКВС», «розстріляні в тюрмі (Луцькій. – О. Р) 22 червня 1941 р.», «померли на Сибірі» тощо. Найбільш обширний список жертв з мартиролога З. Мельничука міститься у рубриці «загинули від угруповання поляків у с. Антонівка (так звана Антонівська пляцувка)» та налічує понад 100 осіб. З його слів, в селі серед місцевих жителів завжди побутувала думка про численні жертви з рук поляків та німців, але в радянські часи люди боялися про це свідчити³⁶.

Л. Возняк вивчала питання Волинської трагедії з початку 1980-х рр. та збирала в цьому контексті спогади очевидців тих подій. Згідно її інформації, с. Баїв у роки війни «палили» кілька разів, в тому числі за участі поляків з вищезгаданого с. Антонівка та німців. Л. Возняк підтвердила вищеподану інформацію з метричної книги про спалення 7 квітня 1943 р. двох родин – Сметана та Жданюк (разом 8 осіб) й, спираючись на спогади, зібрані в очевидців цих подій, стверджувала, що це злочин німців та поляків³⁷. Натомість, згідно даних З. Мельничука, роди-

³⁶ Інформація, отримана від мешканця с. Баїв З. Мельничука (1928 р. н.), записана О. Разиграєвим 29.08.2019 р.; Мартиролог, укладений жителем с. Баїв З. Мельничуком (1928 р. н.).

³⁷ Інформація, отримана від мешканки с. Баїв Л. Возняк (1949 р. н.), записана О. Разиграєвим 29.08.2019 р.

на Г. Жданюка стала жертвою виключно німців, а не спільного німецько-польського загону³⁸.

Відповідно до інформації отриманої від Л. Возняк, друга польсько-німецька акція супроти українців, жителів с. Баїв відбулася 3 червня 1943 р., коли було вивезено до сусіднього села Городище (суч. Городище Перше Луцького району) та вбито під церквою Петра Пилиповича Поліщука (1888 р. н.), його дружину Єву Артемівну (Іванівну) (1893?/1894? р. н.), сина Василя (1921?/1922? р. н.), дочку Ганну (1930?/1934? р. н.), а також Єфросинію Опанасівну Вегеру (1885?/1887? р. н.), її сина Івана (1921?/1922? р. н.) та Таїсію Душак (разом 7 осіб). За свідченням Любові Возняк, жертв змусили копати собі яму, а потім розстріляли. У сучасній пресі була також інформація про розстріл Ольги Поліщук (дочки Петра Поліщука) та Євгенії Вегери (дочки Єфросинії Вегери). Насправді, згідно даних Л. Возняк, вони не були розстріляні, а вивезені на роботу до Німеччини. Ольга Поліщук померла в Німеччині³⁹. Ці вбивства як злочин «польських воєнізованих формувань та нацистських окупантів», як і попередні від 7 квітня 1943 р., підтверджуються «Книгою скорботи» з посиланням на джерела Державного архіву Російської Федерації, свідчення місцевої жительки М. І. Шевченко та інформацію місцевої сільради⁴⁰. Варто додати, що під час поїздки до с. Баїв автором цієї статті на місцевому кладовищі було віднайдено пам'ятник з написом:

«Пам'ять спочилим трагічною смертю. Поліщук Петро 1888 р. Єва 1894 р. Оля 1919 р. Василь 1921 р. Анна 1934 р. Вегера Єфросинія 1887 р. Іван 1922 р. Життя закінчили 3 VI 1943».

³⁸ *Світліковська Г.* Ховали їх не в домовинах // Волинь – 2013 – 12 грудня. – URL: <https://www.volyn.com.ua/news/43932-khovali-ikh-ne-v-domovinakh.html>.

³⁹ Інформація, отримана від мешканки с. Баїв Л. Возняк (1949 р. н.), записана О. Разиграєвим 29.08.2019 р.; *Крещук С.* Три хрести над могилою, а у ній – 100 покійників.

⁴⁰ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 154–167; Про українські жертви міжетнічного конфлікту в с. Баїв йдеться й на шпальтах газети «Волинь-Нова», див.: *Крещук С.* Три хрести над могилою, а у ній – 100 покійників.

Як ми уже згадували вище, Свято-Успенська церква с. Баїв, до якої належали парафіяни сіл Городище та Цеперів, репрезентована двома метричними книгами. Так, друга проаналізована нами метрика охоплює 1943–1944 рр. і теж містить відомості про смерть. Зокрема, в книзі наявна інформація про вбивство 17 липня 1943 р. в Баєві чотирьох осіб – Трохима Григоровича Вегери (57 р.), його дружини Марії Марківни, Парфена Степановича Душака (63 р.) та Омеляна Мойсейовича Дмитрука (77 р.). Виконавці вбивства в метриці не зазначені⁴¹. Натомість, згідно з «Книгою скорботи», вищеподані вбивства відбулися 7 липня, а не 17, як це подано в метриці, й виконавцями злочину тут виступили спільно «нацистські окупанти та польські воєнізовані формування». Зазначене документальне видання містить вже традиційне для с. Баїв посилання на матеріали Державного архіву Російської Федерації, свідчення М. Шевченко та офіційні відомості місцевих властей⁴². Крім того, ці жертви наявні в укладеному З. Мельничуком мартиролозі жертв Другої світової війни з с. Баїв, а саме в рубриці «загинули від угруповання поляків в с. Антонівка (так звана Антонівська пляцувка)»⁴³.

Вбивство зазначених вище чотирьох осіб також підтверджується інформацією, яку автор цієї статті отримав від місцевої жительки Л. Возняк. Проте, за її даними, це був злочин винятково поляків, а не спільного німецько-польського загону, як це зазначено у «Книзі скорботи»⁴⁴. Дату вбивства останні два джерела подають 7 липня 1943 р. – тобто на 10 днів раніше, аніж подано в метричній книзі. Л. Возняк записала у власному щоденнику про ці події:

⁴¹ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Святоуспенської церкви села Баїв Луцького повіту Волинської губернії та сіл Городище і Цеперів за 1943–1944 рр., арк. 34 зв.–36.

⁴² Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 154–157.

⁴³ Мартиролог, укладений мешканцем с. Баїв З. Мельничуком (1928 р. н.).

⁴⁴ Інформація отримана від жительки с. Баїв Л. Возняк (1949 р. н.), записана О. Разиграєвим 29.08.2019 р.

«7 липня, на Івана Купала, розпочалася німецько-польська каральна операція. До Баєва з'їхалося 30 машин, наповнених карателями. Над лісом кружляв літак. Життя багатьом людям врятував густий туман, що вкрив землю, коли сходило сонце. Того дня горіли усі три села Баївської сільради: Городище, Цеперів, Баїв. Фашисти награвували багато худоби і змусили гнати її до Луцька Трохима Вегеру, його дружину Марію і Парфена Душака. У Луцьку німці їх відпустили. Та дорогою додому баївців перестріли поляки, що везли із спалених сіл награвоване добро. Познущались над чоловіками, покатували, а жінці відрізали груди. Їх замордовані тіла рідні знайшли через кілька днів. Того ж дня був убитий Омелян Дмитрук. Він не хотів ховатися. Чоловік казав: “У мене одні дочки, з німцями і поляками не воюють”. 7 липня 1943 року карателі спалили у Баєві майже 100 хат. Кілька десятків садиб залишилося на хуторі під Заборолем. Окупанти пообіцяли, що ті господарки, які здадуть щедру поставку в комори райху, не будуть спалені. Хуторяни повірили. Та не встигли фури із збіжжям доїхати до Луцька, як карателі розпочали свою чорну справу. Вбивали стариків, жінок, дітей. Вбивали за те, що українці, що розмовляють українською, живуть на українській землі. Чоловіки повернулися з возами на пожариська»⁴⁵.

Л. Возняк та З. Мельничук під час експедиції автора цієї статті до с. Баєва розповіли про те, що апогеєм польсько-українського міжетнічного конфлікту в цій місцевості було вбивство понад 100 українців спільним польсько-німецьким загonom 11 грудня 1943 р. Список жертв цієї акції уміщений в мартирологу З. Мельничука у рубриці «загинули від угруповання поляків в с. Антонівка (так звана Антонівська пляцувка)»⁴⁶. За його словами, в радянські часи жителі Баєва завжди говорили, що це жертви поляків і німців, але боялися публічно про це свідчити. Загиблі внаслідок цієї акції були поховані у братській могилі вже наступного дня – 12 грудня 1943 р. у день Св. Андрія. У середині 1950-х рр. на братській могилі було споруджено пам'ятник з прізвищами жертв. За часів незалежної України він був реконструйований, а прізвища жертв зі старого перенесли на новий пам'ятник. На пам'ятнику вміщено наступний запис:

⁴⁵ *Крещук С.* Три хрести над могилою, а у ній – 100 покійників.

⁴⁶ Мартиролог укладений жителем с. Баїв З. Мельничуком (1928 р. н.).

«Вічна пам'ять невинним жертвам Волинської трагедії, убитих і вогнем спалених у власних домівках 11 грудня 1943 року жителям українського села Баїв...».

З. Мельничук зазначає, що родини Сметана і Жданюк, які загинули в квітні 1943 р. й відсутні у братській могилі, були помилково записані на стелі жертв 11 грудня⁴⁷.

У щоденнику Л. Возняк про окремі сюжети цієї події йдеться наступне:

«11 грудня 1943 року група карателів зайшла в хату Назарука Семена. Вивели в клуню усю сім'ю: господаря, його дружину Катерину, дочку Євдоху, внучок Ніну (14 років), Марусю (4 роки) – моїх сестер. Маленька Маруся тремтіла на бабусиних руках, благала: “Бабуню, тікаймо!”. Бабуня, ніжно пригортаючи до грудей внучку, промовляла: “Куди ж, моя дитино, ми втечемо?”. Карателі наказали всім стати на коліна. Батьки виконали наказ. Ніна з Євдохою (у селі її називали ніжно Дунею) не підкорилися. Убивці стріляли кожному в потилицю. Жертви падали мертво. Євдоха залишилась живою, хоч була важко поранена. Куля вийшла ротом, вибила зуби. До тям прийшла, коли з неї стягували чоботи. Взуття було тіснуватим, тому один із бузовівів прикладом автомата притиснув тіло до землі, а другий роззував. Євдоха чула, як грабіжники виносили все з клуні, чула польську мову. Вони не думали, що вона жива. Дівчина здригнулась і злякалась, коли взялися витягати віялку: задуть! Але поляки перенесли машину понад нею. Знову знепритомніла. Прийшла до себе, коли на голову впав палаючий сніп. Босою виповзла з клуні. Залишаючи криваві сліди на снігу, добралася до найближчої хати в Заборолі, до старшої сестри Зоськи...»⁴⁸.

Варто зазначити, що масове вбивство в с. Баїв 11 грудня 1943 р., здійснене «нацистськими окупантами та польськими воєнізованими формуваннями», підтверджує «Книга скорботи», яка уміщує відомості щодо Луцького району Волинської області. У цьому виданні автори посилаються на документи Державного архіву Російської Федерації, свідчення місцевої жительки М. І. Шевченко, інформацію місцевої сільради та дані

⁴⁷ Інформація отримана від мешканця с. Баїв З. Мельничуком (1928 р. н.), записана О. Разиграєвим 29.08.2019 р.

⁴⁸ *Крещук С.* Три хрести над могилою, а у ній – 100 покійників.

краєзнавця І. Пущука⁴⁹. Відмітимо, що у «Книзі скорботи» міститься ряд прізвищ загиблих осіб, які не зазначені на стелі братської могили. В той же час у православній метричній книзі с. Баїв за грудень 1943 р. зафіксовано лише 2 природні смерті, а про події 11 грудня немає жодної згадки⁵⁰.

Натомість, вже у січні–лютому 1944 р. метрична книга Свято-Успенської церкви с. Баїв за 1943–1944 рр. подає відомості про насильницьку смерть трьох осіб: Софії Семенівни Римар (Римарук) 1902 р. н., Горпини (Агрипини) Пилипівни Сметани 1900 р. н. та Євдокії Семенівни Назарук 1920 р. н. Згідно метрики, перші дві особи були вбиті 29 січня 1944 р. (поховані 30 січня), а третя померла від ран в Луцькому шпиталі 11 лютого 1944 р. (похована 13 лютого)⁵¹. Ці ж особи фігурують також у «Книзі скорботи» як жертви «нацистських окупантів та польських воєнізованих формувань»⁵². Така версія вбивства цих осіб підтверджується й у щоденнику Л. Возняк:

«в кінці січня 1944 року поляки вбили Зоську (Римар Софію Семенівну), Горпину Пилипівну Сметану і смертельно поранили Євдоху. Її ще завезли в лікарню до Луцька, але там дівчина і померла, стільки намучившись за своє коротке життя»⁵³.

Зазначена у цій цитаті Євдокія є тією самою вищезгаданою Євдокією Назарук, яка втекла з Баєва після сумнозвісних подій 11 грудня 1943 р. до сусіднього села Забороль до старшої сестри Софії.

Таким чином, аналіз метричних книг Свято-Успенської церкви с. Баїв та зіставлення їх з іншими джерелами дозволяє здійснити ідентифікацію окремих українських жертв міжетнічного

⁴⁹ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 154–167.

⁵⁰ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Святоуспенської церкви села Баїв Луцького повіту Волинської губернії та сіл Городище і Цеперів за 1943–1944 рр., арк. 36 зв.–37.

⁵¹ Там само.

⁵² Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 162, 165.

⁵³ *Крещук С.* Три хрести над могилою, а у ній – 100 покійників.

протистояння. В той же час, на прикладі Баєва ми бачимо як церковна книга «мовчить» щодо найбільшого конфлікту в селі за увесь період Другої світової війни, який мав місце 11 грудня 1943 р.

Іншим прикладом наявності в метричних книгах інформації про смерті осіб від неідентифікованих вбивць та спроби їх ідентифікації за іншими джерелами можуть слугувати червневі події 1943 р. у с. Коршів Луцького району, яке до вересня 1939 р. належало до гміни Чаруків Луцького повіту. Так, православна метрична книга Хрестовоздвиженської церкви с. Коршів (1938, 1941–1946 рр.), до якої належало також село Городок, зафіксувала ряд насильницьких смертей 24 червня 1943 р. Зокрема, згідно метрики, цього дня було вбито вісім осіб, а саме: Тимофія Даниловича Собуцького (82 р.), Домінікію Сергіївну Бельську, Федота Миколайовича Скалозуба (1898 р. н.), Параскеву Григорівну Скалозуб, Антона Єфимовича Дячука (1911 р. н.), Михайла Потаповича Собуцького (1900 р. н.), Михайла Вікторовича Климчука (1899 р. н.), Антона Вікторовича Климчука (1906 р. н.)⁵⁴. Виконавці вбивства у церковній книзі не подані, більше того, вищезгадані записи про смерть внесені у книгу у 1944 р., тобто «смерті» за 24 червня 1943 р. записані в книзі як «вставка» між 14 січня і 11 лютого 1944 р. Натомість, записи про смерть за січень–серпень 1943 р. у метричній книзі Хрестовоздвиженської церкви с. Коршів відсутні взагалі. Вересневим записам 1943 р. передувала нотатка наступного змісту:

«Від 1 січня 1943 до 1 липня 1943 року випадки смертей настоятелем Л. Мельником з невідомих причин до метричної книги не вписані, як рівно ж не вписані випадки смертей [...] до 12 серпня з приводу відсутності чи не призначення другого настоятеля»⁵⁵.

Зіставлення осіб, вбитих в с. Коршів 24 червня 1943 р., з «Книгою скорботи» свідчить про те, що вони загинули від рук

⁵⁴ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафян Хрестовоздвиженської церкви села Коршів Луцького повіту Волинської губернії та села Городок за 1938, 1941–1946 рр., арк. 108 зв.–110.

⁵⁵ Там само, арк. 66 зв.–67.

«нацистських окупантів та польських воєнізованих формувань» з посиланнями на інформацію, отриману з Коршівської сільської ради⁵⁶. Натомість, зазначена документальна праця містить інформацію не про 8 жертв (як подано в метриці), а про понад 80(!)⁵⁷. Про таку ж кількість жертв йдеться в суспільно-політичному огляді УПА з теренів Північно-Західних Українських земель за червень 1943 р.:

«В другій половині червня репресії набрали жажливих розмірів. У зв'язку зі знищенням 12 польських кольтонів і фільварків, на яких знищено поверх 150 осіб і всі господарства, німці й недобитки ляхів спалили частинно 6 сіл: Чаруків, Вігіричі, Загаї, Городище, Гобин, Коршів [...] В Коршеві спалено 9 господарств і вбито приблизно 80 осіб. Точних відомостей немає, бо всі повтікали»⁵⁸.

Факт масових вбивств українців німцями та поляками у с. Коршів у роки Другої світової війни підтвердила автору цієї статті місцева жителька Ганна Петрівна Янисько, 1924 р. н. у червні 2019 р.⁵⁹ Крім того, могили окремих осіб, які були вбиті 24 червня 1943 р. й записані у метричну книгу, зафіксовані автором цієї статті на місцевому кладовищі в с. Коршів. Це могила Антона Вікторовича Климчука, Федота (Теордора) Миколайовича (Михайловича) Скалозуба, Параскеви Григорівни Скалозуб, Домінікії Сергіївни Бельської, тощо.

Підсумовуючи окремі фрагменти польсько-українського протистояння в с. Коршів, варто додати, що відповідно до проаналізованих джерел вбивства 24 червня 1943 р. були не єдиним прикладом масового насильства в цій місцевості в роки Другої світової війни. Так, відповідно звітів УПА, 1 квітня 1943 р. «німці і ляхи» повісили «на вербах» 7 осіб у відповідь на вбивство німця⁶⁰. Крім того, згідно «Книги скорботи», 11 червня 1943 р. «нацистськими окупантами та польськими воєнізова-

⁵⁶ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 222–232.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 129, арк. 6.

⁵⁹ Інформація Г. Янисько (1924 р. н.), записана О. Разиграєвим 26.06.2019 р.

⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 118, арк. 3; оп. 3, спр. 8, арк. 4.

ними формуваннями» була здійснена масова акція, в результаті якої загинуло начебто 10 осіб⁶¹.

Подібна ситуація прослідковується й у місцевостях Піддубці та Гаразджа Луцького району, які до вересня 1939 р. належали до гміни Піддубці Луцького повіту Волинського воєводства. Так, в архіві Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області відклася православна метрична книга Свято-Покровської церкви с. Піддубці за 1936–1944 рр., до якої належали також парафіяни з сіл Вишнів та Гаразджа. Її дослідження дозволило з'ясувати, що 26–28 червня 1943 р. в с. Піддубці «під час пацифікації» було вбито 14 осіб, зокрема Варвару Петрівну Вовчок (36 р.), Володимира Васильовича Демчинський (47 р.), Дарію Олександрівну Демчинську (72 р.), Степана Вікторовича Якимчука (39 р.), Петра Яковича Демчинського (48 р.), Анну Демчинську (40 р.), Івана Холода (40 р.), Христину Іванівну Циплюк (42 р.), Олександра Яковича Демчинського (63 р.), Антоніну Федорівну Герасимову (9 р.), Валентину Павлівну Прус (14 р.), Филімона Івановича Палійчука (58 р.), Леонтія Феодосійовича Вовчка (42 р.)⁶². Крім того, смерть 55-річного Йосипа Адамовича Моравецького, який загинув 28 червня 1943 р. в с. Піддубці, була записана серед реєстру смертей у вересні того ж року⁶³. Ця ж метрична книга повідомляє нас про вбивство 20 червня 1943 р. мешканців сусіднього села Гаразджа – Володимира Петровича Михальчука (1909 р. н.) – та 26 червня того ж року – 56-річного Костянтина Адамовича Адамчука та 9-річного Юрія Остаповича Драницького⁶⁴.

Абсолютна більшість вищезгаданих мешканців с. Піддубці, які подані в метриці місцевої Свято-Покровської церкви, фігу-

⁶¹ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 223–226.

⁶² Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Свято-Покровської церкви села Піддубці Луцького повіту Волинської губернії та сіл Вишнів, Гаразджа за 1936–1944 рр., арк. 307 зв.–309.

⁶³ Там само, арк. 310 зв.–311.

⁶⁴ Там само, арк. 309 зв.–310.

рують у «Книзі скорботи» як жертви «нацистських окупантів та польської поліції» з датою вбивства 20 червня 1943 р.⁶⁵ Натомість, мешканці с. Гаразджа К. Адамчук та Ю. Драницький згідно «Книги скорботи» загинули в 1942 р. з рук «нацистських окупантів», а В. Михальчук взагалі відсутній в цій праці. В обох випадках автори вищевказаної праці посилаються на працю краєзнавця І. Пущука⁶⁶.

Події другої половини червня 1943 р. у с. Піддубці знайшли своє відображення й серед документів УПА. Так, серед «суспільно-політичної інформації» за червень 1943 р. з терену Луцької округи натрапляємо на такі відомості:

«Піддубецький район. 15 червня роззброєно місцеву районову поліцію. Поліції зброю забрано, постерунок збурено. Вбито командира поліції і переговорника (сволочі). 26 червня в село Піддубці наїхали німці з ляхами, спалили 22 господарства і вбили 9 осіб і 3 особи в Гаразджі. Після цього знову ця ж сама татарва наїхала в числі коло двох сотень, два повзи і панцерні авта, в акції спалили ряд господарств і вбили 10 осіб. Проти акції стала самооборона. Счинився бій, який тривав 5 годин. Жертвою впало 5 осіб, в тім дві подружки... з районного Проводу і трьох ранених [...] Після бою в Піддубцях залага фільварку в Воротньові виїхала до Луцька. По лісах вештається маса поляків [...]»⁶⁷.

Для уточнення вищеподаної інформації автор цієї статті відвідав у вересні 2019 р. села Піддубці і Гаразджа. Зокрема, у с. Гаразджа місцеві мешканці пам'ятають про те, що влітку 1943 р. тут відбувся бій між вояками УПА, з однієї сторони, та німецько-польським загоном, з іншої. Під час поїздки вдалося поспілкуватися з мешканцем Гаразджи Олександром Кравчуком, який до виходу на пенсію працював у відділі релігій і національних меншин Волинської обласної держадміністрації. Він, працюючи з архівними матеріалами, укладав списки жертв Другої світової війни, котрі вміщені на місцевому меморіалі, який складається з кількох стел. Крім того, О. Кравчуку вдалося поспілкуватися з нині покійним вояком УПА на прізвище Доманський, який роз-

⁶⁵ Книга скорботи України. Волинська область. Т. 3. – С. 273–277.

⁶⁶ Там само. – С. 277.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 124, арк. 11.

повів, що влітку 1943 р. в Гаразджі мали місце бої між УПА та німцями і поляками⁶⁸. Зіставлення записів досліджуваної метричної книги та однієї із стел меморіалу під назвою «Мешканці с. Гаразджа, які стали жертвами провокацій органів НКВС та братовбивств у Другій світовій війні», свідчить про те, що тут міститься згадка про вищезгаданого Володимира Михальчука. Метрична книга зафіксувала його вбивство 20 червня 1943 р.⁶⁹ Імена інших двох жертв з с. Гаразджа, які були вбиті згідно метричної книги 26 червня 1943 р., 56-річного Костянтина Адамовича Адамчука та 9-річного Юрія Остаповича Драницького знаходимо викарбованими на стелі під назвою «Мешканці с. Гаразджа, які загинули у роки Другої світової війни від фашистських окупантів та були вивезені до Німеччини». В той же час констатуємо невелику розбіжність у віці цих осіб між метрикою та стелою, де подано, що К. Адамчук народився у 1872 р., а Ю. Драницький – у 1930 р.

Експедиція автора цієї статті до с. Піддубці теж прояснила окремі фрагменти червневих подій 1943 р. у цьому населеному пункті. Так, згадки про окремих осіб, яких, згідно метричної книги Свято-Покровської церкви с. Піддубці, було вбито «під час пацифікації» 26 червня 1943 р., вдалося віднайти на місцевому меморіалі жертвам Другої світової війни, який складається з двох частин – радянської та сучасної (спорудженої за часів незалежності України). У межах останньої встановлено кілька стел, одна з яких присвячена «Борцям за волю і незалежність України» та містить список загиблих осіб, серед яких знаходимо імена згаданих вище Олександра Демчинського та Леонтія (Леонід) Вовчка.

Крім того, події червня 1943 р. приближує нам книга «Піддубці: там, де шуміли діброви... Історико-краєзнавчі нариси про

⁶⁸ Інформація М. Кравчука записана О. Разиграєвим, 15.09.2019 р.

⁶⁹ Архів відділу реєстрації актів цивільного стану Луцького районного управління юстиції. Метрична книга реєстрації актів про народження, шлюб, смерть парафіян Свято-Покровської церкви села Піддубці Луцького повіту Волинської губернії та сіл Вишнів, Гаразджа за 1936–1944 рр., арк. 309 зв.–310.

село Піддубці Луцького району» (Луцьк, 2012), де знаходимо інформацію про діяльність українського націоналістичного підпілля в цій місцевості в роки Другої світової війни. Там, зокрема, йдеться про напад провідника СБ Сергія Козяра на місцеву німецьку адміністрацію:

«Вночі бойовики роззброїли охорону, вивели з ладу парову машину млина, схопили та вивезли до лісу крайсландвірта, а його житло спалили. Козяр розумів, що німці їм цього не пробачать [...] Каральна експедиція не забарилася [...]».

Далі подаємо ще одну цитату з цієї книги, де згадуються особи, котрі, згідно метричної книги Свято Покровської церкви с. Піддубці, загинули «під час пацифікації» 26 червня 1943 р.:

«Сімнадцятирічна Валя Прус [*Валентина Павлівна Прус (14 р.)*]. – *О. Р.*] саме допомагала мамі по господарству [...] Вибігши з хати, дівчина побачила кілька німецьких броньовиків, які йшли з Луцька і вже поливали вогнем із скорострільних придорожніх хат [...] З однієї домівки вибігла Варвара Петрівна Вовчок [*Варвара Петрівна Вовчок (36 р.)*]. – *О. Р.*] і тут же нерухомо впала, підкошена ворожою кулею [...] Есесівці при допомозі місцевих поляків розгорнули наступ на село [...] Цей день обернувся кривавою трагедією [...] для Піддубець [...] У бою з есесівцями загинуло 14 вояків УПА, ряд мирних жителів. Серед полеглих – Филімон Палійчук [*Филімон Іванович Палійчук (58 р.)*]. – *О. Р.*], Іван Вовчок, кулеметник Петро Ковальчук, його помічник Олексій, Степан Якимчук, Петро Демчинський [*Петро Якович Демчинський (48 р.)*]. – *О. Р.*] з дружиною [*Анна Демчинська (40 р.)*?]. – *О. Р.*], санітарки Антоніна Зінкевич і Галя-східнячка, Олекса Демчинський, Варвара Вовчок [*Варвара Петрівна Вовчок (36 р.)*]. – *О. Р.*], Іван Холод, Валентина Прус [*Валентина Павлівна Прус (14 р.)*]. – *О. Р.*], Валентина Вовчок»⁷⁰.

Отже, пацифікація села Піддубці, що мала місце у червні 1943 р., вірогідно, поширилася також на сусіднє село Гаразджа. Наявні джерела свідчать, що це була відповідь німців за напад УПА на їхню окупаційну адміністрацію. Джерела також підтверджували участь поляків у цій акції, які виступили на стороні німців. Крім

⁷⁰ Піддубці: там, де шуміли діброви... Історико-краєзнавчі нариси про село Піддубці Луцького району / упоряд. М. Богуш, Г. Гулько. – Луцьк: Надстир'я, 2012. – С. 130–131.

того, додаткову інформацію про окремих загиблих осіб містять меморіали жертв Другої світової війни в обох селах.

Підсумовуючи усе вищевикладене, зауважимо, що православні метрики попри свою інформативність можуть бути тільки одним із видів джерел, яке можна і варто використовувати історикам для дослідження польсько-українського протистояння у роки Другої світової війни. У той же час, до цих матеріалів потрібно ставитися з обережністю, за можливості зіставляти з іншими видами і типами джерел, адже метрики не можуть виступати самостійним джерелом.

Звертаючись до опрацьованих документів зауважимо, що у Луцького районного відділу державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у Волинській області відкриті лише метрики щодо третини усіх сучасних населених пунктів Луцького району Волинської області. Питання фізичного збереження або місця зберігання решти метрик потребує подальшого дослідження. У проаналізованих матеріалах ми виявили трохи більше двадцяти записів про насильницьку смерть з ідентифікацією священниками вбивць як «поляки», «ляхи», «польські банди», тощо. Крім того, нами було віднайдені записи про вбивства окремих осіб без подання винуватців злочину. В той же час верифікація як першого, так і другого типу записів з іншими видами джерел, зокрема багатотомним документальним виданням «Книга скорботи України», присвяченим Волинській області, краєзнавчою літературою, документами українського націоналістичного підпілля та радянських інституцій, зрештою й з результатами польових експедицій, проведених автором цієї статті, дозволяють докладніше проаналізувати кожен окремий випадок.

REFERENCES

1. Siemaszko, E. i W. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 1–2*. Warszawa: Wyd-wo «von Borowiecky» [in Polish].
2. Kucherepa, M. et al (Comps.). (2010) *Knyha skorboty Ukrainy. Volynska oblast. Vol. 2*. Kivertsivskyj, Kovelskyj rajony. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].

3. Kucherepa, M., Suschuk, O. et al (Comps.). (2012). *Knyha skorboty Ukrainy. Volynska oblast. Vol. 3*. Lokachynskyj, Lutskyj rajony. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
4. Kreschuk, S. *Try khresty nad mohyloiu, a u nij – 100 pokijnykiv. Volyn-Nova*. Retrieved from: <https://www.volyn.com.ua/news/2881-tri-khresti-nad-mogiloyu-a-u-niy-100-pokijnykiv.html> [in Ukrainian].
5. Lobko, N. (2007). *Metrychni knyhy tserkov iak dzherelo henealohichnoi informatsii. Abstracts of Papers '03: Mizhnarodnyj naukovyj konhres ukrainskykh istorikiv «Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupu» (Lutsk, 17–19 travnia 2006 r.)*. Vol. 1. (pp. 232–237). Lutsk: Vezha [in Ukrainian].
6. Mordvintsev, V.M., Tomazov, V.V. (2009). *Metrychni knyhy*. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy (Vol. 6)*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Metrychni_knygy [in Ukrainian].
7. Mukharovska, A. (2015). *Diialnist derzhavnykh komisij schodo obliku zbytkiv, zapodiianykh natsystyskymy zaharbnymy gospodarstvu i naselenniu u Volynskij ta Rovenskiy oblastiakh [Activities of state commissions regarding the accounting of damages caused by the Nazi invaders to the economy and population in the Volyn and Rivne regions]. (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Lutsk [in Ukrainian].
8. Bohush, M., Hulko, H. (Ed.). (2012). *Piddubtsi: tam, de shumily dibrovy... Istoryko-kraieznavchi narysy pro selo Piddubtsi Lutskoho rajonu*. Lutsk: Nadstyria [in Ukrainian].
9. Svitlikovska, H. (2013). *Khovaly ikh ne v domovynakh. Volyn-Nova*. Retrieved from: <https://www.volyn.com.ua/news/43932-khovali-ikh-ne-v-domovinakh.html> [in Ukrainian].
10. Tsaruk, Ya. (2003). *Trahediia volyns'kykh sil 1943–1944 rr. Ukrains'ki i pol's'ki zhertvy zbrojnoho protystoiannia*. L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha [in Ukrainian].
11. Zek, B. (2017). *Lutsk u roky natsystyskoi okupatsii 1941–1944*. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

Razyhrayev O. Orthodox metrical books as a source for the study of the Polish-Ukrainian conflict during the Second World War (based on the materials of the Lutsk district of the Volyn Region)

Purpose is to study the Orthodox metrical books of the Lutsk district of the Volyn region during the Second World War and to show their source research potential for the study of «Ukrainian» victims of the Polish-Ukrainian conflict of 1939–1945.

The research methodology is based on the use of general scientific and specific historical research methods. Among the interdisciplinary ones, the structural-functional method was used. Preference was given to specific historical methods: problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical and others.

Conclusions. In 1943 an international armed conflict between Ukrainians and Poles broke out in Volyn, that became one of the most tragic events in the history of relations between the two peoples. Despite the coverage of many sides of the Polish-Ukrainian confrontation, the number of victims on both sides remains practically unclear, although certain attempts to count them were made both in Poland and in Ukraine. The absence of at least approximate estimates of human losses allows to manipulate and speculate on this issue, moreover, to transfer it to the political plane.

Today, in order to count the victims of the Ukrainian-Polish conflict during the Second World War, we can use various types of sources, both written and oral. A practically unstudied, but no less informative written source, which can also serve as an aid in the identification of victims of the Polish-Ukrainian conflict, are metric books – a paper register of civil status acts – birth, marriage and death.

The analysis of the Orthodox metric books of the Lutsk district of the Volyn region during the Second World War, which are kept in the Lutsk District Department of the State Executive Service of the Main Territorial Department of Justice in Volyn, allows us to state that, despite their informativeness, they can be only one of the types of sources that can be used by historians for the study of the Polish-Ukrainian conflict during the Second World War.

In the analyzed materials, we have found a little more than twenty records of violent death in which the priests identified the killers as «Poles», «Lakhs», «Polish gangs», etc. In addition, we found records of the murders of individuals without presenting the perpetrators of the crime. At the same time, the verification of both the first and the second type of records with other types of sources, local history literature, documents of the Ukrainian nationalist underground and Soviet institutions, and ultimately with the results of field expeditions conducted by the author of this article, allow a more detailed analysis of each individual case.

At the same time, these materials should be treated with caution, if possible, compared with other types of sources, because metrics cannot act as an independent source. The question of the preservation or storage location of the remaining metrics needs further investigation.

Key words: Volyn, World War II, Polish-Ukrainian conflict, victims, metric books.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 10 / обл. редкол.: С. Ю. Кондрачук (співголова), В. С. Коваль (співголова), А. А. Жив'юк (відп. секретар), С. С. Гемберг, О. В. Дзецько, О. Ю. Камишанський, Л. В. Романюк, А. А. Тимченко; упоряд.: О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (керівник), І. В. Марчук, І. А. Хаврук / НАН України. Ін-т історії України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Служба безпеки України; Рівненська обласна рада; Рівненська обласна державна адміністрація; Державний архів Рівненської області; Архів управління Служби безпеки України в Рівненській області; Архів Головного управління Національної поліції в Рівненській області; Науково-редакційна група книги «Реабілітовані історією. Рівненська область». – Рівне; Житомир: «Полісся», 2021. – 432 с.

Книга десята тому «Реабілітовані історією. Рівненська область» включає анотовані біографічні довідки про 2051 особу, хто зазнав політичних репресій з боку радянського тоталітарного режиму, а згодом був реабілітований, що не увійшли до передніх книг тому. Видання також містить архівні документи та історичні нариси про репресії радянського режиму щодо представників національних меншин: біженців від нацистського режиму ромської національності (1939–1941 рр.); вояків УПА і учасників підпілля ОУН різних національностей – азербайджанців, білорусів, грузинів, євреїв, казахів, молдаван, мордві, поляків, росіян, сербів, татар, таджиків, чехів, чувашів та ін. (1943 – початок 1950-х рр.). Окремі нариси розповідають про долю репресованого посла до Сейму Республіки Польща Микити Бури і його родини; про трудову колонію інтернованих вояків Армії УНР у селі Бабин на Рівненщині та її «зачистку» радянським режимом.

**РЕАБІЛІТОВАНИ
ІСТОРІЄЮ**

Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / авт.-упоряд.: В. Васильєв, О. Лисенко, С. Маркова, Р. Подкур, А. Хоптяр, Ю. Хоптяр / НАН України. Ін-т історії України, Гайдельберзький ун-т ім. Рупрехта і Карла, ГДА СБ України, Держархів Хмельницької області. – Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. – 456 с.

У збірнику публікуються акти комісій зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників, а також документи радянських органів держбезпеки про насильство над цивільним населенням Хмельницької області, що здійснювалося нацистами упродовж 1941–1944 рр. Окупаційна адміністрація, різноманітні каральні структури нацистів за допомогою формувань місцевої поліції вчинили на території області масштабні воєнні злочини та злочини проти людства. Документи, переважна більшість яких вперше вводиться до наукового обігу, свідчать про масові вбивства цивільного населення, представників партійно-радянського активу, арештантів у в'язницях, особливу жорстокість окупантів під час спалення сіл, катування та знищення їхніх мешканців.

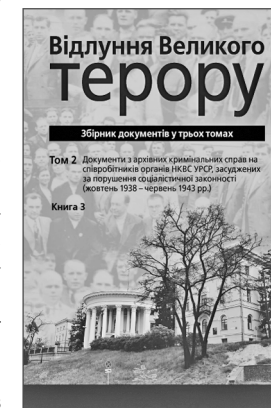
Насильство над цивільним населенням. Черкаська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / авт.-упоряд.: В. Васильєв, С. Гула, Т. Клименко, Р. Король, Р. Подкур / НАН України. Ін-т історії України; Гайдельберзький ун-т ім. Рупрехта і Карла; ГДА СБ України; Держархів Черкаської області. – Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. – 408 с.

У збірнику публікуються акти комісій зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників, а також документи радянських органів держбезпеки про насильство над цивільним населенням у адміністративно-територіальних межах нинішньої Черкаської області, що здійснювалося нацистами упродовж 1941–1944 рр. Окупаційна адміністрація, різноманітні каральні структури нацистів за допомогою формувань місцевої поліції вчинили на території області масштабні воєнні злочини та злочини проти людства. Документи, переважна більшість яких вперше вводиться до наукового обігу, свідчать про масові вбивства цивільного населення, представників партійно-радянського активу, арештантів у в'язницях, особливу жорстокість окупантів під час спалення сіл, катування та знищення їхніх мешканців.

Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 3: УНКВС по Дніпропетровській області, УНКВС по Полтавській області, особливі органи НКВС, центральний апарат НКВС УРСР / передм., упоряд. С. Кокін / НАН України. Ін-т історії України; Торонтський ун-т; Вірджинський ун-т; ГДА СБ України. – Київ: Видавець В. Захаренко, 2022. – 704 с.

Другий том збірника документів містить тексти обвинувальних висновків, протоколів судових засідань військових трибуналів та їхні вироби, ухвали Військової колегії Верховного суду СРСР та інші документи про кримінальне покарання співробітників органів НКВС УРСР, звинувачених у «порушеннях соціалістичної законності» у 1937–1938 рр. Документи розповідають про різноманітний склад злочинів, скоєних співробітниками НКВС у період Великого терору, характеризують участь органів НКВС, прокуратури і правосуддя у кримінальному покаранні «порушників соціалістичної законності» і конкретні результати цього покарання.

Вегеш М.М., Віднянський С.В. Августин Волошин. Вид. 5-е, доопр., змін. / НАН України. Ін-т історії України. – Ужгород; Київ: РІК-У, 2022. – 512 с.

У книзі висвітлюється життєвий шлях і багатогранна діяльність Августина Волошина (1874–1945) – Героя України (2002), президента Карпатської України (1939), видатного культурного, громадсько-політичного і державного діяча, загально визнаного лідера українського національно-культурного напрямку в міжвоєнному Закарпатті. Розповідається про історичні умови формування світогляду, національно-культурної орієнтації та політичних поглядів А. Волошина, його церковно-релігійну, культурно-освітню, педагогічну і громадсько-політичну працю та діяльність на чолі автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України і внесок у розбудову Карпато-Української державності напередодні Другої світової війни. З використанням нових джерел і новітніх історіографічних здобутків з теми дослідження, автори наголошують на маловивчених й дискусійних питаннях, пов'язаних насамперед із політичною діяльністю Волошина та оцінкою Карпатської України як одного з етапів українського державотворення і феномена української історії.

Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга десята: Радехівський район, Самбірський район / Головна редкол.: В. А. Смолій (голова), заст. голови: О. С. Рубльов, О. П. Реєнт, В. М. Бірчак та ін.; обласна редкол.: Посипанко Д.І. (голова), Савчак В.М. (заст. голови) та ін. – Львів: Простір-М, 2022. – 880 с.

Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Львівська область. Книга одинадцята: Сколівський район, Сокальський район / Головна редкол.: В. А. Смолій (голова), заст. голови: О. С. Рубльов, О. П. Реєнт, В. М. Бірчак та ін.; обласна редкол.: Посипанко Д.І. (голова), Савчак В.М. (заст. голови) та ін. – Львів: Простір-М, 2022. – 854 с.

Національна академія наук України; Інститут історії України НАН України;

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»;

Служба безпеки України; Національна спілка краєзнавців України;

Українське культурно-просвітницьке товариство «Меморіал» імені В. Стуса; Львівська обласна рада; Львівська обласна державна адміністрація

Видання, яке є складовою частиною державної програми зі створення багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», висвітлює процес політичних репресій радянської влади у Львівській області впродовж 1939–1980-х рр. Архівні документи, біографічні відомості про репресованих розкривають політичну та соціально-психологічну атмосферу тих років, механізми терору і насильства комуністичної тоталітарної системи. Видання відтворює картини каторжного життя жертв масових репресій у концтаборах ГУЛАГу, в місцях депортацій та заслання, нескореність їх духу, незламність у боротьбі за незалежність Української держави.

До книги десятої видання «Реабілітовані історією. Львівська область» увійшли персоналії репресованих мешканців Радехівського (4708 осіб) та Самбірського (6684 особи) районів.

До книги одинадцятої видання «Реабілітовані історією. Львівська область» увійшли персоналії репресованих мешканців Сколівського (5342 особи) та Сокальського (5446 осіб) районів.

За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі: у 2-х кн. – Кн. 1 / відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. – Київ: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2022. – 800 с.

За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі: у 2-х кн. – Кн. 2 / відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. – Київ: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2022. – 801–1552 с.

Науково-популярне видання у форматі уявного діалогу фахівців-істориків із читачами висвітлює широкий діапазон проблем з історії України від середньовічних часів до сучасності. Актуальні питання української минувшини репрезентуються у різноманітних контекстах критичного періоду новітньої історії, пов'язаного з російсько-українською війною 2014–2022 рр.

У першій книзі з найрізноманітніших контекстів, масштабів і перспектив висвітлюються події, передумови, факти, явища й обставини сучасної російсько-української війни. У тривалій історичній ретроспективі розглядається багатоглобова російсько-українська конфронтація, що значною мірою визначила зміст, конфігурацію і спрямованість ранньомодерної, нової та сучасної історії України. Окреслюються давні витоки російсько-українського протистояння, котрі сягають ще середньовічних і ранньомодерних часів, передусім у розрізі російських потуг будь-що-будь привласнити історію давньої Русі та Києва. Показується, що Українська козацька держава не мала жодних перспектив для свого існування в складі Російської імперії. Аналізуються метаморфози імперської доби з виключною увагою до русифікації українців і спроб імперії Романових обернути їх у малоросів, суцільно викоринити національні традиції і українську ідентичність. Розкриваються перебіг і основні віхи національно-визвольних змагань українців, які спричинилися до створення цілої низки державних проєктів 1917–1921 рр.

У другій книзі висвітлюється становище України між двома світовими війнами у Європі. Розглядається трагедія України, котра під час Другої світової війни стала ареною бойових дій між двома найстрашнішими тоталітарними режимами в історії людства. Аналізується перебіг і наслідки жажливих комуністичних експериментів на українських теренах – Голодомору 1932–1933 рр., тотального державного терору, депортацій, масових репресій, культурної асиміляції і суцільного російщення.

З'ясовується соціокультурне й посттоталітарне підґрунтя рашизму, котрий став визначальним чинником у повномасштабній військово-політичній агресії сучасної Росії проти незалежної України. Підкреслюється, що сучасна війна спрямована не тільки на знищення України як держави і повне розчинення української ідентичності та підміну її гібридними проєкціями (малоросійською, новоросійською і т. п.), а й на руйнацію сучасного світового устрою.

Науковий журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2022. – № 2 (58)

DOI: 10.15407/vuchk2022.02

Головний редактор: *Р. Давидюк*

Відповідальний за випуск: *Р. Подкур*

Технічний редактор: *І. Ставнюк*

Науково-допоміжна робота:
*співробітники Галузевого державного архіву
Служби безпеки України*

Комп'ютерне макетування: *І. Ставнюк*

Підписано до друку 15.12.2022 р.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Cambria
Умов. друк. арк. Облік-вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам. № КС-

Відділ редакції:

01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 631
тел.: (044) 279-06-80

Електронні версії номерів журналу розміщено на сайтах

Журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» <http://archive-vuchk.history.org.ua/uk>

Головної редколегії науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією» <http://www.reabit.org.ua/> та

Інституту історії України НАН України <http://history.org.ua/uk>